

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

М. Ф. Головатий

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ 2006

ББК 88.5я73

Г61

Рецензенти: *О. В. Антонюк*, д-р політ. наук, проф.
О. В. Бабкіна, д-р політ. наук, проф.
М. М. Логунова, канд. філос. наук, доц.

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-2487 від 10.11.05)

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 8 від 28.09.05)

Головатий М. Ф.

Г61 Політична психологія: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. — К. : МАУП, 2006. — 400 с. — Бібліогр.: с. 386–397.

ISBN 966-608-652-2

У пропонованому навчальному посібнику розглядається феномен “політична психологія” як малодосліджена і малосистематизована в Україні наукова і прикладна дисципліна. Розкриваються сутність, предмет і мета політичної психології, її структура, особливості та основні форми вивчення. Аналізуються психологічні аспекти формування громадської думки, політичної поведінки та участі, особливості формування національної еліти та ін.

Для студентів, викладачів, наукових працівників і всіх, хто бажає здобути та поглибити знання у сфері політичної психології, політики взагалі.

ББК 88.5я73

ISBN 966-608-652-2

© М. Ф. Головатий, 2006

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2006

Передмова

Політична психологія як наукова дисципліна зародилася на порубіжжі науки про політику, з одного боку, і психології, насамперед соціальної — з іншого. Цей процес був надто тривалий, позаяк не одразу склалося усвідомлення того, що людина є соціальною істотою і в суспільній, громадській діяльності багато залежить безпосередньо від неї, її складу характеру, індивідуальних особливостей.

Спершу людину мислителі розглядали як єдине ціле з Космосом (Сократ), потім почали замислюватися і визначати її загальні особливості (Платон), а ще згодом утвердилися в переконанні, що людину відрізняють від тварини передусім її розумність, наявність почуттів (Аристотель). Отже, людина дістала найменування істоти політичної — *homo politicus*.

Формально політична психологія як власне наукова дисципліна започаткувалася в 1968 р., коли в Американській асоціації політичних наук було створено відділення політичної психології. Водночас в Йельському університеті США було запроваджено спеціальну навчальну програму поглибленої підготовки політологів саме у сфері психологічних знань. Однак як самостійний і специфічний напрям досліджень політична психологія сформувалася набагато раніше — ще на початку ХХ ст. у межах дослідження політики і політичних процесів саме для того, щоб визначити, якою мірою вони залежать від психологічного стану суб'єктів політичного процесу.

Політику творять і реалізують люди. При цьому у своїй діяльності, поведінці вони керуються певними уявленнями, мотивами, цілями, настроями та емоціями. Виходячи з цього **політика загалом, як і окремі політичні події та явища, значною мірою залежить від природи, психіки конкретних людей.** І якщо це так, то досліджувати політику, її прояви та результати доцільно саме через дослідження людей, переважно їхнього психологічного стану. Стосовно політичної теорії це означає, що неможливо пояснити певну форму політичної поведінки (реак-

ції) тільки як результат безпосереднього впливу економічних, політичних та інших факторів. Стимули, що скеровують поведінку особистості, можуть бути одні й ті самі, але поведінка людей різною. Тому **всі форми відображення політики у психіці людей опосередковані їх діяльністю, умовами життя, особистими цілями [153, с. 79].**

Зовнішнє середовище певним способом і безпосередньо впливає на всіх людей, однак кожен реагує на його вплив залежно від власних, особистісних механізмів, основу яких становлять саме психологічні особливості, емоційний стан людини. При цьому слід пам'ятати, що політичною сповна людина стала тоді, коли сформувалися специфічні спільноти-общини, міста, держави, коли люди навчилися розуміти і реалізовувати не лише власні інтереси і потреби, а й інтереси та потреби інших людей, співвідносити їх із власними. Поступово політична людина навчилася також приймати рішення, організовувати їх виконання, управляти іншими людьми, враховуючи не лише їх підготовку, освіченість, а й психологічний стан та особливості.

Свого часу Е. Фромм наголошував на необхідності психологічного аналізу в політиці думок або ідеологій, що приводять людину в політику, з тим щоб виявити психологічні корені цих думок та ідеологій [205, с. 65].

Певним політичним процесам, явищам, подіям завжди передують відповідні психологічні явища. Зокрема, йдеться про підвищення популярності ідей і лідерів, які ці ідеї поширюють і пропагують. Можна згадати одночасну, раптову і повну зміну відповідних ідеалів, цінностей, норм моралі — тобто всього, що стосується психології багатьох людей, великої людської спільноти. Яскравими прикладами таких змін були передреволюційна ситуація в царській Росії напередодні жовтня 1917 р. і психологічна ситуація в колишньому СРСР на час його фактичного розпаду, коли інтенсивно почали створюватися самостійні держави на територіях колишніх республік. Такі метаморфози психолого-політичного характеру наприкінці 90-х років ХХ ст. спостерігались і в більшості колишніх соціалістичних країн Західної та Центральної Європи.

Якщо психологічні стани та явища у відповідний спосіб зумовлюють певні політичні події і процеси, то цілком логічно, що й **політичні процеси, у свою чергу, сприяють зміні психологічного**

стану їх учасників. Можливо, найпоказовішим і найяскравішим прикладом тісних зв'язків психології і політики, їх взаємовпливу є ситуація, яка свого часу виникла при об'єднанні Західної та Східної Німеччини. Як відомо, ці дві частини Німеччини різнилися не тільки рівнем і якістю життя їх громадян. Набагато складнішими виявились і дотепер даються взнаки процеси, зумовлені психологічною несумісністю громадян, у яких світогляд сформувався на основі фактично діаметрально протилежних ідеологій. Це саме спостерігається і у вітчизняній історії, коли становлення української державності й сьогодні значно ускладнюється саме через особливості психологічного складу, різну ментальність громадян, скажімо, Західної і Східної України. З огляду на це **автор**, готуючи пропонований навчальний посібник, **особливу увагу акцентував саме на тому, яку роль відіграють у політиці, а отже, і в усій історії людства конкретні психологічні феномени: відчуття, надія, розчарованість, очікування, свобода волі громадян або її відсутність та ін.**

Принагідно слід зауважити, що в політичній психології є хибним шлях визначення певної узагальненої психологічної характеристики, скажімо, електорату напередодні або під час виборчих кампаній, референдумів тощо.

За всієї позірної єдності, у тому числі й духовної, психологічної, люди (громадяни) абсолютно різняться конкретними цінностями, потребами, запитами й соціально-політичними орієнтаціями. Отже, загальна точка зору, єдина громадська думка за жодних обставин і характеристик не є певною штучною сумою таких точок зору. Єдина громадська думка — явище надто рухливе і мінливе. Тому **політична психологія, на нашу думку, повинна вивчати психологічні компоненти конкретної політичної поведінки саме окремих соціальних, етнічних груп громадян, уникаючи виняткових, узагальнюючих оцінок їхньої поведінки і психологічного стану.**

Загальновідомо, що в демократичних суспільствах або тих, що перейшли від тоталітаризму до розбудови демократичного суспільства, абсолютно неможливе загальне схвалення дій політиків, громадських діячів, певних суспільних явищ. Іншими словами, демократизація суспільних відносин на перший план висуває потребу в особистісному розвитку громадян, а отже, **урахування їх індивідуального психологічного стану та особли-**

востей. Забігаючи дещо наперед, зазначимо, що успіху в політичній боротьбі, діяльності досягають насамперед ті політики і політичні сили — суб'єкти політичного процесу, які враховують ці стани та особливості.

Політична психологія — наука доволі нова, молода, а отже, потребує ґрунтовних наукових розробок через те, що справді важко встановити реальну роль людських почуттів, устремлінь, бажань у житті людини, в історичному процесі. Мало того, у політології дотепер домінують концепції, які ставлять розвиток суспільства, окремих країн у залежність від певних наукових, технологічних досягнень людей, пояснюють політичні процеси боротьбою окремих класів, соціальних груп не завдяки їх психології, а виключно завдяки соціальним інтересам. Разом з тим дедалі частіше доводиться стикатися з намаганнями, спробами пояснити політичні явища та процеси, особливо ті, що радикально вплинули на соціально-політичне життя, використанням психологічних і соціологічних методів. Саме завдяки цьому окремі відомі політологи світу визнали і стверджують, що в політології загалом відбулася в останній третині ХХ ст. своєрідна поведінська революція. Іншими словами, у дослідженні політики, окремих політичних явищ дедалі більшого значення набуває вивчення психологічних механізмів, які реально спонукають людей до політичної діяльності. Такі відомі політологи, як Р. Даль, К. Дойч, стверджують, що сучасна політична наука має істотно збагатитися знаннями безпосередньо про поведінку окремої людини, індивіда, що сприятиме об'єктивнішому оцінюванню політичних дій соціальних груп, класів, спільнот. Така точка зору доволі актуальна і об'єктивно зумовлена.

Розглядаючи політичну психологію як науку загалом, а також її окремі складові, слід пам'ятати, що політика є хоча й багатоплановим, проте все ж таки одним із видів людської діяльності, яка істотно відрізняється від діяльності у сфері економіки, культури, тобто має властиві тільки їй особливості. Саме тому не лише політологи-теоретики, а й практичні політичні, громадські діячі часто розрізняють економічну, соціальну, культурну, технічну, військову сфери політики як специфічні та відмінні політичні явища.

Розвиток політичної психології як науки має непересічне значення й об'єктивно зумовлений саме в посттоталітарних

країнах, до яких належить і Україна. На підтвердження цього наведемо кілька прикладів. Розпад СРСР поряд з іншими складними процесами фактично спровокував і уможливив такі політико-психологічні, соціальні та духовні процеси, які раніше були не лише невідомі, а й неможливі. Зокрема, це вибух екстремізму, тероризму, наступ ісламського фундаменталізму тощо. Нині всебічне дослідження джерел зародження, появи та наслідків прояву таких явищ набуває загальносвітового значення. Ще один приклад. Відомо, що комуністична ідеологія (у практичній її площині) для формування світогляду мільйонів громадян активно використовувала так званий феномен групового мислення і вже потім дії. Особливо ефективно працював цей феномен на вищих рівнях влади, породжуючи колективну безвідповідальність. Нині вивчення цього феномену має сприяти переходу до принципів нової системи формування громадської думки. Необхідно **вивчати і узагальнювати механізми формування свідомості, у тому числі й політичної, насамперед на рівні особистості**. Тільки завдяки цьому можна сформувати індивідуальну відповідальність як окремого громадянина, так і великого політика або групи політичних діячів за становище, що склалося в суспільстві.

I — про найпринциповіше. Політику творять конкретні люди, особистості. Як особистостям їм властиві специфічні, унікальні конкретні риси. А тому необхідно враховувати, що дії і вчинки людей безпосередньо пов'язані з їх психологічними особливостями.

Пропонований навчальний посібник автор не вважає істиною в останній інстанції. Однак нині навчальної літератури з політичної психології в Україні практично немає. Винятком є невеликий за обсягом навчальний посібник, підготовлений і виданий автором у 2001 р. [53]. Це була перша спроба більш цілісного, комплексного розгляду феномену “політична психологія”, враховуючи, що в окремих країнах ближнього зарубіжжя, зокрема Російській Федерації, на той час вже було видано кілька спеціальних праць з цієї тематики. Про Європу, США годі й згадувати — проблеми політичної психології там опрацьовуються давно і фундаментально.

Пропоноване видання порівняно з попередніми працями автора значно розширене й доповнене, окремі положення в ній

уточнено та доопрацьовано. Читачеві запропоновано більш цілісну працю, в якій зроблено спробу відповісти на питання, що таке політична психологія, як вона формується, існує, виявляється в житті суспільства, впливає на його існування та розвиток.

Однак не виключено, що окремі наведені твердження, сентенції можуть здаватися недостатньо обґрунтованими або й спірними. З огляду на це рекомендуємо звернутися до списку літературних джерел, який наводиться наприкінці посібника, до інших видань із суспільних наук, що сприятиме розширенню і поглибленню знання з політичної психології — молодій, проте доволі цікавій і перспективній науці.

ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1. Поняття і генеза політичної психології

Перед тим як розглянути феномен політичної психології, слід з'ясувати насамперед сутність психології і політики, особливості їх взаємовідносин і відмінності.

Психологія як наука, наукова дисципліна виникла у стародавні часи. У найзагальнішому значенні психологія (від старогрецьк. *psyche* — душа, психіка і *logos* — слово, вчення) — це вчення про душу.

Роздуми про те, якими мають бути громадянин і влада, їх взаємовідносини, яким повинен бути правитель і які якості мати, якого мірою його правління залежить від підлеглих, знаходимо ще в Аристотеля, Макіавеллі, Сенеки, Ж. Ж. Руссо, Гоббса, А. Сміта, Г. Гегеля, Г. Лебона та багатьох інших видатних філософів минулого, праці яких можна вважати джерелами і закладами політичної психології як науки. Зрозуміло, що їх праці є лише спробами психологічного підходу до політики, позаяк власне політичної психології тоді ще не існувало. Хіба що можна виокремити праці Г. Лебона “Психологія народів і мас”, “Психологія натовпу”, “Психологія соціалізму”, де великий французький мислитель спробував довести, що неабияку роль у життєдіяльності суспільств, держав, народів окрім вождів, королів та президентів відіграють народні маси, пересічні громадяни.

Значно пізніше з'явилися праці італійця С. Сігеле “Злочинний натовп”, француза Г. Тарда “Соціальна логіка” та ін. Важливо, що ці та інші філософи, соціологи, історики почали досліджувати саме психологічні аспекти в політиці, їх роль і вплив на діяльність людей, представників політичної еліти. Так, Г. Лебон помітив важливу особливість: маса за відповідних умов може загрожувати неповторності особистості, а неорганізована, несвідома поведінка натовпу взагалі може спричинити невірні ситуації в суспільному житті.

Ще пізніше, наприкінці XIX — на початку XX ст. з'явилися праці, які збагатили джерела формування політичної психології як окремої і доволі багатоаспектної науки. Так, Г. Лассуелл у праці “Психопатологія і політика” перший звернув увагу на те, що будь-які політичні процеси слід розглядати не ізольовано від конкретних осіб, груп людей, які в них задіяні, а навпаки, враховуючи насамперед героїв, учасників таких процесів, їх особистісні риси, характер, поведінку, психологічний склад. Отже, політична психологія поступово почала збагачуватися здобутками фахівців з психологічного аналізу, майстрів відтворення історичних портретів. У Росії одним з перших у цьому плані був П. Ковалевський, який видав з часом велими популярну працю “Психіатричні етюди з історії”, в Австрії — З. Фрейд (“Я і Воно”, “Психологія мас і аналіз людського Я”, “Тотем і табу” та ін.).

У 60-ті роки, особливо у США та окремих європейських країнах, під впливом так званого поведінського руху, студентських заворушень, зміни політичної системи окремих суспільств політична психологія дістала ще інтенсивнішого розвитку як теоретико-прикладна наука, позаяк постала потреба глибшого, ніж політологічне, пояснення складних суспільно-політичних проблем, що виникли у світі.

Фактично за подібною періодизацією можна охарактеризувати розвиток російської та української політичної психології починаючи з праць П. Мілюкова (“Нариси з історії російської культури”), П. Сорокіна, П. Ковалевського та Г. Чулкова і завершуючи працями сучасних вчених-політологів, психологів, соціальних психологів.

Нині під політичною психологією розуміється наука про закономірності, механізми, умови і чинники прояву політики як соціально-психологічного феномену [135, с. 14]. Концептуально як узагальнююче таке визначення доволі точне.

Часто під політичною психологією за визначенням словників розуміється також галузь загальної психології, яка вивчає психологічні компоненти (настрої, позиції, почуття, ціннісні орієнтації та ін.) у політичній життєдіяльності суспільства, які формуються та виявляються на рівні політичної свідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізуються в їх конкретних політичних діях.

І хоча перші згадки про психологію наводяться у працях видатного Аристотеля (трактат “Про душу”), власне термін “психологія” у науці з’явився значно пізніше. Одним із перших у своїх працях цей термін використав відомий чеський психолог Й. Прохазка наприкінці XVI ст., а від філософії як самостійна галузь психологія відокремилася лише у XVIII ст.

Таке виокремлення було об’єктивно зумовлене за тієї принципової обставини, що будь-які соціально-психологічні феномени в політиці пов’язані зі ставленням людини до існуючих суспільних інститутів влади. Йдеться про **основне поняття в політичній психології — політичну свідомість**.

Носії політичної свідомості є в кожному суспільстві. Саме тип, характер політичної свідомості визначають ставлення суб’єкта політики до системи влади загалом та окремих її відгалужень, складових, суб’єктів.

Домінуюче значення в політиці, політичних процесах, а відтак і в політичній психології мають **основні типи політичної свідомості: тоталітарна, авторитарна, демократична, анархічна**.

Серед усіх визначень поняття психології, що різняться неістотно, наведемо наймісткіше: **психологія — це наука і система знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища в житті людини**.

Оскільки предметом психології є така складна сфера життєдіяльності людини, як її психіка, серед наук про людину психологія є найбагатограннішою і найскладнішою. Можливо, тому, що властиві людині психічні явища залежать насамперед від біологічних, а потім від соціальних умов та обставин.

Якщо виходити з того, що психологія включає соціальні та фізіологічні механізми відтворення почуттів та емоцій, можна стверджувати, що політична психологія охоплює такі аспекти:

- **спеціалізовані почуття та емоції**, пов’язані з відображенням інтересів певної людини і формуванням мотивів її політичної діяльності (йдеться про соціальний аспект політичної психології);
- **індивідуально-психічні властивості** — пам’ять, волю, розумові здібності;
- **біохімічні та фізіологічні механізми**, зумовлені генетичними властивостями індивіда. Вони виявляються в темпе-

раменті людини, її вікових, демографічних, статевих (збудження, спадковість) та інших характеристиках.

Доволі часто політику помилково вважають пов'язаною виключно з політичними структурами — державою, її політичною системою — і залежною від них. Проте діапазон дії політики та її взаємодії з численними соціальними політичними суб'єктами надто широкий, складний і потребує окремого докладного розгляду.

Розрізняють два основних підходи до визначення політики як суспільного явища — по-перше, сферу людської діяльності загалом і, по-друге, спрямування або способу діяльності людини. Перший підхід називають ще загальнонауковим, другий — публіцистичним.

Політика має певні особливості, структуру, класифікацію та функції.

До *особливостей політики* належать універсальність, здатність проникати в усі сфери суспільної життєдіяльності, тісний зв'язок з неполітичними суспільними явищами і процесами.

Структура політики охоплює певні політичні інтереси її суб'єктів, політичні відносини, організації, свідомість суб'єктів політики та політичну діяльність останніх. Структурні складові політики тісно переплітаються, взаємодіють і взаємовпливають.

Політику класифікують так:

- *за сферами суспільного життя* — економічна, національна, військова, екологічна, науково-технічна, соціальна, культурна;
- *за об'єктами впливу* — внутрішня і зовнішня;
- *за суб'єктами політики, політичного процесу* — державна, політичних партій, громадських об'єднань, рухів, груп;
- *за пріоритетами діяльності* (тобто метою) — політика нейтралітету, національного примирення, “великого стрибка”, “відчинених дверей”, компромісів та ін.

Основними є такі *функції політики*:

- забезпечення та стимулювання інноваційного, поступального розвитку суспільства;
- управління суспільними процесами;
- урівноваження, узгодження та взаємодія суб'єктів політичного процесу, усунення суперечностей між ними;

- прояв інтересів і потреб усіх соціальних груп та верств населення;
- стабілізація соціального стану особистості, її соціалізація, саморозвиток і самореалізація.

Окремо слід розглянути особливості політичної життєдіяльності, її зв'язок з економікою, а також специфіку політичних процесів та політичні технології, завдяки яким ці процеси відбуваються.

Вирізняють **чотири основних рівні політики**, які характеризуються певними особливостями, закономірностями і конкретними суб'єктами.

1. Геополітичний. Охоплює відносини, діяльність окремих держав, міжнародних організацій, що створюються здебільшого для координації політики на міжконтинентальному, міждержавному рівні. Безпосередні суб'єкти: політики — керівники держав, окремих гілок влади, політики — лідери провідних політичних партій, громадських об'єднань, представники економічної, творчої, духовної еліти та ін.

2. Державний. Основою такої політики є організація публічної влади, діяльність державних структур різних рівнів (центрального, регіонального), організація місцевого самоврядування.

3. Структурний. Йдеться про політику таких суб'єктів політичного процесу, як партії, об'єднання, рухи, окремі авторитетні соціальні формування.

4. Особистісний. На цьому рівні здійснюється політика, пов'язана з діяльністю окремих індивідів, громадян, політичних діячів, лідерів нижчого рівня (насамперед регіонального).

Найбільше учасників політичних процесів припадає на третій і четвертий рівні.

Серед ознак та проявів важливе значення в політиці мають **символи**. Вони відтворюють, фіксують характер, особливості нації, народу, держави, є ідейними або ідейно-образними структурами.

Символи мають велике значення в житті людей взагалі. Саме за допомогою символів люди спілкуються, взаємодіють [159, с. 135–136].

До основних політичних символів належать конституції, прапори, емблеми, свята, відмітні знаки.

Політичні символи складаються з певних знакових систем, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у політичному процесі, політичній діяльності. Позаяк такі символи найбільшою мірою необхідні для впливу на широкі людські маси, вони, як правило, лаконічні, однозначні, виразні, прості та доступні для сприйняття.

Політичні символи використовують для пробудження у людей певних почуттів, спонукання до певних дій.

Політичні символи поділяють на такі:

- **мовні** (політична риторика, документи, лозунги, формули політичної мови);
- **зображувальні** (плакат, картина політичного характеру, карикатура, політичний портрет, театральна п'єса, літературний та музичний твори, кінофільм, гімн, траурний марш.

Символи розрізняють:

- **неприховані** (прості й очевидні за значенням);
- **приховані** (мають прихований зміст);
- **нейтральні** (набувають політичного значення згідно із ситуацією).

Політичні символи мають величезне значення для ствердження державності. Державними символами з давніх-давен були клейноди, знамена, корогви, жезли, булави та ін.

До основних елементів державної символіки, що є відмітними її ознаками з-поміж інших держав, свідченням держави, належать **герб, прапор, гімн.**

Герб держави — це відмітний знак держави, офіційно прийнята емблема. Герб розміщують як зображення на прапорах держави, монетах, печатках, офіційних паперах.

Державний гімн — це урочиста пісня, що офіційно визнана символом державної єдності.

Державний прапор — це офіційний відмітний знак держави у вигляді полотнища певних розмірів, кольорів (можливо, з якимись зображеннями). Його обов'язково встановлюють на будівлях урядових установ, під час виступів найвищих посадових осіб держави, піднімають на честь видатних подій у житті держави, окремих осіб (спортивні та інші перемоги громадян держави). Прапор супроводжує вищих посадових та повноважних представників держави під час їх перебування в інших країнах.

Розглянемо політичну психологію як науку.

Як явище політична психологія виникла разом з політичним життям. Як зазначалося, фактично політична психологія виокремилася в науку з політології лише в 60-ті роки ХХ ст. Одна з причин цього полягала в тому, що політичні партії, організації, об'єднання змушені були шукати нові методи ефективного управління учасниками політичного процесу.

Політична психологія як наука, наукова дисципліна базується насамперед на ідеях, концепціях таких видатних філософів, соціальних і політичних психологів різних часів, як Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Бетман, Г. Спенсер, А. Сміт, Т. Петерсон, Р. Мертон.

Методологію підходів до вивчення психологічних, соціальних процесів, основні методи їх дослідження політична психологія свого часу запозичила в соціології та соціальної психології.

Більш-менш узагальненого, усталеного визначення поняття “політична психологія”, як зазначалося, не існує. Разом з тим наведемо кілька найвдаліших.

Окремі дослідники трактують політичну психологію як наукову дисципліну, яка виникла в результаті політизації психології та психологізації політики. При цьому її об'єктивно вважають відносно самостійною складовою системи політичних наук.

Найзагальнішим і найпростішим можна вважати таке визначення політичної психології: **це наука, що вивчає психологічні аспекти політичної життєдіяльності.**

Багато фахівців політичну психологію визначають як **систему проявів суспільної психології (тобто свідомості), які виражають ставлення людей до політичної системи, спрямовують і характеризують їхню поведінку в політичній життєдіяльності суспільства [175, с. 94].**

На думку фахівців з проблем засобів масової інформації, зв'язків з громадськістю, політична психологія дає змогу пізнати внутрішні аспекти політичного портрета лідера і виборця, мотиви, якими вони керуються, приймаючи певні рішення, реалізуючи власні дії. Іншими словами, політичну психологію розглядають під певним конкретним і практичним кутом зору, що так само важливо і об'єктивно зумовлено.

Отже, політична психологія — це галузь психології, яка вивчає психологічні компоненти (настрої, думки, почуття, ціннісні

орієнтації тощо) політичної життєдіяльності суспільства, що формуються і виявляються на рівні політичної свідомості націй, класів, соціальних груп, урядів, індивідів і реалізуються в їхніх конкретних політичних діях [126, с. 27].

Сучасний український політолог В. Бебик слушно наголошує, що політична психологія складається зі свідомих (раціональних) та позасвідомих (іраціональних) елементів і тому поєднує логіку соціальної взаємодії з логікою інстинктів, рефлексивність (свідоме відображення дійсності) та рефлекторність (безсвідому форму мислення) [19]. При цьому доцільно зауважити, що в такому ракурсі політична психологія як наукова дисципліна, складне суспільне явище надто малодосліджена, особливо у країнах пострадянського простору.

Відома ще й так звана **двовимірна модель політичної психології**, прихильниками якої є, зокрема, психологи на чолі з Т. Адорно. Ця модель зумовлена історико-традиційним існуванням чітко визначених дуалістичних партійно-політичних систем республіканців і демократів (США), лібералів і консерваторів, правих і лівих. Звісно, у “чистому” вигляді такої моделі практично не існує, але в політичній життєдіяльності вона має важливе значення, позаяк найчастіше політичні сили поділяються на два основних протилежних табори.

У тоталітарному суспільстві психологія беззастережно і однозначно обстоювала принципи класовості. Навіть визнаючи індивідуальність окремо взятої людини, психологи в колишньому СРСР, наприклад, стверджували, що “в індивідуальній своєрідності будь-якої людини тією чи іншою мірою виявляється загальнокласове, оскільки багатогранність особистої долі має межі, які визначають належність до певного класу” [179, с. 120]. Саме на такому твердженні і ґрунтувався загальний висновок про те, що “у спільності психологічних рис, типових для членів класу, і виявляється реальність класової психології” [179, с. 121]. Далі висновувались особливості співвідношення психології та ідеології класів, їх спільне та особливе, обґрунтовувалися історичний характер і динаміка класової психології. Такий методологічний підхід до визначення поняття “психологія” був вкрай необхідний для комуністичної ідеології авторитарних режимів, яким взагалі притаманне невілювання особистості, схильність до ідеологізації так званої класової психології.

Беззастережно обстоюючи класовий характер психології, В. Ленін стверджував, що є психологія буржуа і пролетаря; він закликав “уміти зрозуміти особливості, своєрідність рис психології кожного прошарку, професії тощо... маси” [91, т. 41, с. 192], доводив, що пролетаріату в умовах капіталізму властивий “справжній потяг до соціалізму” [91, т. 11, с. 386].

Основними є такі **функції політичної психології**:

- **пізнавальна** — дає змогу людині чітко орієнтуватися в політичній життєдіяльності й вибрати способи власних дій;
- **адаптаційна** — сприяє пристосуванню суб’єкта політики до навколишнього середовища;
- **мотиваційна** — надає можливість втілювати наміри в певні політичні дії.

Певна обмеженість наведеного пояснення сутності політичної психології очевидна. Слід виходити з того, що її основою є власне психологія як наука про психічне відображення дійсності у процесі життєдіяльності, внутрішнього світу людини, конкретних її зв’язків із зовнішнім світом, про можливість розвитку психіки людини. Мають рацію спеціалісти в галузі політичної психології (зокрема, російський вчений О. О. Яблокова), які вважають, що політичну психологію потрібно розглядати у вузькому і широкому значеннях. У першому випадку це наука, яка вивчає психологічні аспекти політичної діяльності, поведінки і певних відносин як специфічної сфери соціальної життєдіяльності й особливості осіб, що безпосередньо беруть участь у політичних діях. У другому випадку **політична психологія як наука** розглядає явища суспільної та індивідуальної психіки, пов’язані з політикою в усіх її особливостях і проявах. Саме різні підходи до розуміння сутності, а потім і об’єкта та предмета політичної психології насамперед зумовили дискусії щодо власне назви цієї наукової дисципліни. Мало того, недостатня визначеність об’єкта і предмета політичної психології є результатом того, що й нині терміни “політична психологія” і “психологія політики” часто плутають або вважають майже тотожними. З огляду на викладене окреслимо предмет, об’єкт і метод політичної психології.

1.2. Предмет, об'єкт і метод політичної психології

Предмет політичної психології — це відповідні психічні процеси, стани і властивості людини, які модифікуються при її взаємодії з владою.

Таке загальне визначення предмета політичної психології можна дещо поглибити, деталізувати. На думку західних вчених, предметом політичної психології є психологічні компоненти політичної поведінки людини, дослідження і аналіз яких дають змогу застосувати психологічні знання до пояснення власне політики. Це визначення, однак, не включає психологічних компонентів політичної поведінки окремих соціальних та етнічних груп.

Важливо зважати й на те, що у психологічній науці багато складових, які є предметом політичної психології, застосовуються в межах соціальної, педагогічної і вікової психології, соціології, економіки, філософії, історії. Це, зокрема, політичне виховання, суспільна свідомість, політична активність та культура.

Оскільки **основними напрямками політичної психології є біхевіористичний, когнітивістський, психобіографічний та психоісторичний**, у кожному з них дещо по-різному трактується і об'єкт політичної психології.

Психологи-біхевіористи, наприклад, предметом політичної психології вважають певні особливості політичної поведінки конкретної людини, політика, лідера, політичної групи, партії, організації тощо. Вони стверджують, що у процесі вивчення поведінки її можна не лише зрозуміти, пояснити, а й відповідно змодельовати, сконструювати. Тому й самі політики, на думку біхевіористів, є об'єктом маніпулювання. Такий погляд не можна однозначно заперечувати.

Когнітивісти вивчають і досліджують закономірності ідеологічного процесу як складного, суперечливого та неоднозначного явища; їх мета — на основі розвитку політичної психології гуманізувати політичні відносини. Не можна відкидати й такий погляд.

Психологи-психоаналітики предмет політичної психології розглядають крізь призму насамперед підсвідомого. За допомогою своєрідного психобіографічного методу вони прагнуть зрозуміти власне мотиви конкретних політичних вчинків.

У колишньому СРСР до 60-х років ХХ ст. політичної психології як науки фактично не існувало, оскільки політична свідомість громадян ототожнювалася з панівною ідеологією, а будь-які відхилення від неї вважались абсолютно неприпустимими, аполітичними. Іншими словами, політична свідомість громадян зводилася виключно до сповідування, дотримання комуністичної ідеології.

Наприкінці 90-х років в умовах розпаду СРСР, кризи комуністичної ідеології, відмови від комуністично-соціалістичних ідеалів, формування політичного плюралізму інтерес до політичної психології значно підвищився, позаяк до того часу не було потреби теоретично обґрунтовувати складні політичні явища, яких не існувало.

Останніми роками інтерес до політичної психології за кордоном, зокрема в посткомуністичних країнах, посилюється з огляду на такі складні політико-психологічні явища, як внутрішня і зовнішня політика, тероризм, етноконфлікти, дискримінація окремих соціальних груп, наявність конфліктного потенціалу, формування субкультури протесту і недовіри громадян до владних структур.

Основними об'єктами політико-психологічних досліджень політичної психології є політична участь, політичне лідерство, політичні цінності та установки, мотиви, що впливають на політичну поведінку, політична соціалізація, індивідуальна, групова та масова політична свідомість.

У політичній психології використовують такі методи досліджень, як спостереження, соціологічні опитування, тестування, моделювання політичних ситуацій, психосемантичний аналіз, експертне оцінювання, створення психологічних портретів, аналіз біографій політичних діячів. Більшість перелічених методів дослідження політична психологія запозичила у соціального, клінічного, когнітивного та інших напрямів психології.

Розглянемо особливості найпоширеніших методів дослідження політичної психології.

Спостереження — один з основних емпіричних методів психологічних досліджень. У політичній психології — це спеціальне, систематичне і цілеспрямоване спостереження за політичною поведінкою, діями, процесами з метою з'ясування їх змісту, мети і спрямованості.

Соціологічне опитування — це метод, який часто використовують для збирання первинної вербальної інформації про явища індивідуальної і суспільної свідомості, об'єктивні чинники і процеси. Цей метод широко використовують також у соціологічних, психологічних, економічних, демографічних, політологічних, педагогічних та інших дослідженнях. Позаяк у політичних процесах часто задіяно багато особистостей, за допомогою цього методу визначають психолого-політичні стани, орієнтації, прогнозують поведінку значної кількості людей, окремих соціальних, демографічних груп, класів тощо. У політичній психології велике значення мають багаторазові соціологічні опитування (панельні), за допомогою яких простежують динаміку політичних явищ і процесів. Для оперативного вивчення громадської думки застосовують так звані зондажні опитування (опитування-блискавки, опитування-голосування). Найпоширеніші анкетні соціологічні опитування: поштові, друкування анкети у засобах масової інформації, телетайпні. Технологію опитувань політична психологія загалом запозичила у соціології.

Тестування — це метод психологічної діагностики за допомогою наперед заготовлених стандартизованих запитань і завдань (тестів). У політичній психології тестуванням можна виявити відмінності в політичних поглядах окремих політиків, різних явищ, визначити рівень політичної культури, освіченості людини, наявність у неї певних навичок, знань, особистісних характеристик.

Моделювання політичних ситуацій — це дослідження політико-психологічних процесів і станів за допомогою їх реальних (фізичних) або ідеальних (насамперед математичних) моделей. Під моделлю тут розуміють систему об'єктів і знаків, які відтворюють окремі істотні властивості системи-оригіналу. У такий спосіб можна змоделювати, наприклад, прогнозований мітинг, дискусію, партійні збори, виборчу кампанію.

Психосемантичний аналіз базується на психосемантиці — галузі психології, що вивчає генезу, будову і функціонування індивідуальної системи значень в індивідуальній свідомості (образи, символи, символічні дії).

Як правило, що складніші політична дія, процес, явище, то більше методів їх дослідження (у поєднанні) використовує політична психологія як теоретична і прикладна наука.

1.3. Особливості та форми вияву політичної психології

Можна виокремити щонайменше шість **основних особливостей політичної психології** як науково-прикладної дисципліни.

1. Формування політичної психології у процесі безпосередньої суспільно-політичної діяльності, активності громадян, їх практичної взаємодії між собою, різними суб'єктами та інститутами влади. Тому й вивчати, аналізувати політичну психологію слід з урахуванням саме цих обставин.

2. Відтворення політичних подій і процесів, що має фактично поверховий характер. Політичну психологію не можна сприймати спрощено, однозначно, без відповідного осмислення.

3. Домінуюча роль чуттєвих, емоційних елементів свідомості, а не раціональних. З огляду на це політичні процеси важко спрогнозувати, передбачити їх соціальне значення.

4. Швидка і чутлива реакція людини на зміну політичних умов та ситуації. Така політична мобільність властива переважній більшості суб'єктів політики.

5. Неоднозначний вплив різних ідеологій на людей, а точніше на формування, існування політичної психології у процесі зіткнення, боротьби ідеологій. Без такого зіткнення політичний процес взагалі неможливо уявити.

6. Відображення не перспективних, майбутніх, а насамперед сьогоденних, поточних інтересів і потреб людей. Тому політичні процеси, події завжди детерміновані в часі.

Форми вияву політичної психології [142, с. 139]:

- політичні цінності, потреби, інтереси, прагнення, сподівання, воля;
- політичні відчуття, емоції, настрої, думки, забобони, ілюзії, міфи;
- політичні звички, навички, традиції, вдача;
- політичні навіювання, переконання, наслідування, чутки.

Розглянемо основні з перелічених форм вияву політичної психології.

Політичні цінності

Цінності взагалі — це своєрідний об'єкт, що задовольняє потреби суб'єкта — індивіда, групи, верстви населення, етносу.

Іншими словами, цінність є водночас і властивістю, і об'єктом, що має цю властивість.

Цінності мають матеріальну та ідеальну природу.

Техногенно-природне та соціальне середовища мають певні системи цінностей, які до того ж класифікуються за субстанцією на матеріальні та духовні, за суб'єктами потреб — цінності людини, організації, об'єднання, суспільства, за соціальними інституціями — економічні, політичні, культурні, педагогічні, сімейно-родинні, релігійні та ін.

Зрештою, розрізняють **цінності-блага** і **цінності-регламенти**. До перших належать такі потреби людини, як матеріальні ресурси, “духовні продукти споживання” та послуги, до других — потреби, що охоплюють моральні, правові та естетичні норми й ідеали, звичаї, традиції.

Цінності поділяють на такі, що **санкціонуються** і **культивуються офіційно** за допомогою широкої мережі наявної у державі спеціальної системи засобів, і такі, що існують на рівні побутової свідомості незалежно від тих, що культивуються офіційно. Найчастіше між такими цінностями існує значна неузгодженість, а то й глибокі суперечності.

Варто окремо розглянути систему цінностей.

Система цінностей або окремі цінності поширюються і пропагуються за рахунок символів, символіки. Йдеться про державну символіку, символи партій, організацій, об'єднань, соціальних груп, національностей, національних меншин тощо.

Символи поєднують раціональну сутність і раціонально трактоване значення певної соціальної цінності з відповідним емоційним рівнем та гостротою її сприйняття і переживання.

Певні особливості мають і політичні цінності.

Політичними цінностями можна назвати суть політично значущих дій, процесів, явищ, коли йдеться про їх відповідність або невідповідність інтересам суспільства, окремої особи, соціальних груп.

Строго кажучи, політичні цінності — це підведення відповідних конкретно-історичних явищ і властивостей під клас абстракцій (наприклад: рівність, братерство, свобода, безпека, справедливість, демографія). Ідеальне уявлення про такі цінності та їх реальне втілення, наявність у суспільній життєдіяль-

ності, як правило, значно відмінні, а то й протилежні. Іншими словами, абсолютної їх узгодженості не може бути.

Політичні цінності — це найвищі принципи, що забезпечують злагод у суспільстві або окремих його соціальних групах щодо основних цілей і проблем; віра у бажаний і кращий (або найкращий) тип політичної системи, у політичну мету, засоби її досягнення, а також увявлення про них.

Політичні цінності мотивують, спрямовують і зумовлюють дії всіх суб'єктів політики, політичного процесу, відтворюють стан, потреби і перспективи розвитку суспільства та його основних соціальних груп, хоча таке відтворення завжди тією чи іншою мірою суб'єктивне, і розуміння суті політичних цінностей різне як для окремої людини, так і окремої соціальної групи.

Основним засобом політичних дій, спрямованих на досягнення, забезпечення політичних цінностей, є влада.

Політичні цінності виявляються в політичних нормах.

Політична норма — це правило досягнення політичних цінностей. Останні існують у трьох сферах соціальної дійсності: нормативних висловлюваннях тих, хто при владі, і тих, хто підпорядкований владі; соціальних відносинах, що зумовлюють правила функціонування певних політичних норм; свідомості як почуття або переживання політичних норм.

Не слід ототожнювати політичні норми і політичні принципи.

Розрізняють **політичні норми основні та операціональні**. Наприклад, у тоталітарному суспільстві принцип керівної ролі однієї з політичних партій є основною політичною нормою, а от обов'язкова приналежність керівних кадрів у такому суспільстві (країні) до цієї партії є вже операціональною нормою.

На основі політичних цінностей суб'єкти політичного процесу вибирають відповідний спосіб поведінки.

У складній політичній життєдіяльності орієнтирами є саме політичні цінності. Врешті-решт завдяки ним люди пізнають світ політики.

У національному суспільстві, як слушно зазначає відомий політолог А. Беднар, найвищою цінністю, що об'єднує його членів, є збереження цілісності та незалежності держави. Досягти цієї мети доволі важко, позаяк це потребує узгодження, або консенсусу ідей і думок множини суб'єктів суспільно-політичного процесу.

Консенсус між державами вкрай необхідний, коли йдеться про забезпечення миру і злагоди на світовому рівні. Тут постає проблема групового прийняття рішення, з чим людство стикається постійно і повсюдно.

Політичні потреби

Потреба загалом — це те, що детермінує відповідну активність, спонукає людину або групу людей до певної свідомої діяльності.

Передбаченням у свідомості результату задоволення потреби є **мета**.

Потреби поділяються на **біогенні, психогенні та соціогенні**. Останні мають чи не найскладніший механізм утворення і задоволення, позаяк залежать від знань суб'єкта потреби в певній галузі, рівня освіти, виховання, свідомості тощо.

Розрізняють **потреби економічні, матеріальні, політичні, естетичні, етичні, психологічні, соціальні та суспільні**. Політичні потреби пов'язані з необхідністю реалізації в державній або суспільній діяльності, а також у діяльності окремих соціальних груп, класів, націй, держав певних політичних інтересів.

Політичні інтереси

Будь-який колективний інтерес охоплює індивідуальні та групові інтереси. Колективний політичний інтерес лише умовно можна вважати таким, оскільки він ніколи не є штучним поєднанням політичних інтересів окремих учасників політичного життя. Інша річ — спробувати відшукати в політичному інтересі багатьох людей спільне, єдине, що об'єднує їх на певний, іноді доволі короткий період.

Політичні інтереси — це основні спонукальні мотиви політичної діяльності, а також те, за рахунок чого суб'єкти політичного процесу — особистості, соціальні групи, класи, партії, рухи, об'єднання — виявляють власне ставлення до матеріального, соціального та духовного життя. Таке ставлення неоднозначне, а тому політичні інтереси класифікують так: індивідуальні, групові, класові, національні, суспільні; державні, партійні, окремих громадських організацій і об'єднань; такі, що виникають стихійно або на основі певних розроблених програм; прогресивні, реакційні, консервативні.

Залежно від особливостей певної країни найважливішими політичними інтересами можуть стати інтереси класів, націй, національних меншин, окремих соціальних, релігійних, етнічних, демографічних груп (наприклад, молоді) та ін.

Політичні думки

У вузькому розумінні **політичні думки** — це один із напрямів суспільствознавства, а в широкому — конкретний продукт політичного мислення.

Політичні думки як феномен є предметом вивчення багатьох наук.

Політична думка формує уявлення людей про суспільство, відносини з іншими людьми, індивіда та колективу, групи, держави, суспільства, а відтак вона є невіддільною складовою світогляду людини.

Якщо звернутися до історії, генези політичних думок, можна виокремити певні **системи політичних поглядів**, а саме **матеріалістичні та ідеологічні, світські та теологічні, революційні, консервативні, ліберальні та реакційні**.

Політичні міфи

У політиці, політичній діяльності доволі поширені міфи, міфотворчість.

Спочатку розглянемо поняття міфу, міфологеми.

Політичний міф — це реально існуюче хибне уявлення про політичні відносини та дії, свідомо чи несвідомо доповнені різними абстрактними вигадками, висновками, фантазіями або й легендами.

Кожна країна, нація, народ мають власні, сформовані в певній ситуації національні міфи.

Оскільки політичні міфи базуються на перекрученому, містифікованому образі певної політичної, економічної чи іншої ситуації, вони доволі швидко поширюються. Часто міфи підносять до рівня офіційної політики. Їх усіляко підтримують, використовують як дієві засоби маніпулювання свідомістю людей.

Міфи широко використовують у політиці, позаяк за ними легко приховати справжню мету суб'єкта політичного процесу. Часто це вдається завдяки тому, що тим, кому адресовані міфи, як правило, бракує достовірної, об'єктивної інформації про яви-

ща, які неправильно інтерпретуються, до того ж багатьом людям властива доволі низька політична культура. Так, успішно поширюються міфи, пов'язані з “образом ворога”, “справжньою демократією”, “жидомасонами” та ін. Такі міфи у формі відповідної інформації простіше сприйняти на віру, ніж спробувати розібратися в їх сутності.

Міфи-обіцянки політики широко використовують у практичній діяльності, вважаючи, що люди “проковтнуть” їх як беззаперечну інформацію.

Політичні міфи здебільшого персоніфіковані, пов'язані з конкретними людьми (особистостями). Тому їх як засіб маніпулювання людьми (а то й суспільством загалом) використовують певний час і саме такий, який вони у змозі впливати на свідомість тих, для кого створені.

Окремі політичні міфи існують доволі довго і успішно впливають на психологію людей. Це, наприклад, міфи про любов підлеглих до вождя, короля, царя, лідера партії. Або міфи про віру народу країни в певну ідею, ідеологію. Такі міфи ще донедавна успішно створювались і поширювались у країнах так званого соціалістичного табору, колишньому СРСР. Вони активно підтримувались ідеологічною пропагандою за допомогою вигадок-маніфестів на кшталт Морального кодексу розбудовника комунізму чи Закону про боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом, а надто численних міфів про “батьків народу”, “великих керманічів”, “народних вождів”, “обранців нації”, “ідеали нації” та ін. Творцями ілюзорних міфів були саме ті, кого насправді мало цікавила конкретна людина, нація, народ, “вождями” якого вони прагнули бути.

Політичні традиції

Політичні традиції — це звичаї і правила поведінки в політичній життєдіяльності, що склались історично і передаються від покоління до покоління. Іншими словами, це поважання і дотримання певного політичного порядку, форм політичної дії, певна політична практика. Така практика конкретно-історична, притаманна певному народові, нації і невіддільна від них, їх способу і особливостей життя.

По суті політичні традиції є найважливішими чинниками формування політичної культури людини (особистості), соціаль-

ної групи, класу, політичної партії чи об'єднання, нації, народу.

Політичні традиції існують у формі звичаїв, певних принципів і норм поведінки, ритуалів та обрядів.

Розрізняють політичні традиції *прогресивні, регресивні, консервативні та ліберальні*. Вони передаються різними способами: усно, письмово, зором та інституціонально.

Понятійний апарат політичної психології включає такі основні (специфічні) категорії: суб'єкт політики, політична діяльність, політичні відносини, психологія лідерства, громадська думка, мотивація політичної влади, психологія політичних комунікацій, політичне мислення.

1.4. Політична психологія та інші науки

Об'єктивно є всі підстави стверджувати, що хоча політична психологія має суттєві специфічні особливості, проте є інтегративною науковою дисципліною, оскільки багато запозичила у інших наук.

Політична психологія попри специфічні особливості певною мірою пов'язана з іншими науками, що по-різному впливають на неї, детермінують, зумовлюють її стан, подальший розвиток і перспективи.

Для того щоб знайти спільне та виокремити особливе у психології та інших науках, слід постійно вдосконалювати наукові завдання і конкретний предмет дослідження певної науки.

Очевидно, що **політична психологія має багато спільного насамперед з психологією і певною мірою є похідною від неї наукою**. Це пояснюється тим, що предметом дослідження психологічної науки є конкретні факти психологічної діяльності, психологічні властивості особистості (характер, темперамент, вольові якості та ін.), тобто психологія вивчає факти, закономірності, механізми психіки — внутрішнього світу людини.

Політичну психологію доцільно розглядати в контексті трьох основних груп психічних явищ: психічних процесів, психічних станів та психічних властивостей.

Оскільки наукою про закономірності становлення соціально-психологічної реальності, її структуру, механізм розвитку та

функціонування є **соціальна психологія**, то саме вона найтісніше пов'язана з політичною психологією [43, с. 9]. Ці науки багато в чому поєднують предмет і завдання, проте найважливіше, що обидві вони торкаються певним способом проблем спілкування, психології особистості, малої групи, прийняття рішень тощо. Становлення політичної психології, її категоріального апарату пов'язано насамперед із соціальним середовищем, а тому такі категорії, як ролі, цінності, норми, інтереси, лідерство, соціалізація, конформізм, політична соціалізація, реалізація, політичні чинники соціалізації, мають у політичній психології домінуюче значення.

Політична психологія має багато спільного із соціальною психологією ще й тому, що обидві ці науки вивчають закономірності поведінки і діяльності людей. Відмінність полягає лише в тому, що політична психологія вивчає таку поведінку і діяльність у процесі політичної діяльності, а соціальна переймається проблемами поведінки і діяльності людей, що зумовлюється їх включенням у соціальні групи, а також досліджує психологічні характеристики цих груп. До того ж соціальна психологія як наука виникла з поєднання двох наук — соціології та психології і фактично зберігає межований статус. Звісно, різняться й проблеми, які становлять структуру обох наук і які вони відповідно вивчають.

Позаяк об'єктом політичної психології є взаємовідносини суб'єктів політики, природа влади, механізми і відповідні умови досягнення політичних цілей, то зрозуміло, чому **політико-психологічні знання впродовж тисячоліть формувалися в межах філософії**. Філософія відіграє велику методологічну роль щодо політичної психології, позаяк в її межах розкриваються структура політичної свідомості, її зв'язки з іншими формами свідомості (релігійною, науковою та ін.) і реальними політичними феноменами.

Для становлення та розвитку політичної психології суттєве значення має **політична антропологія**. Саме складовими цієї науки є такі явища, як природа “людини політичної”, аналіз політичних відносин з позицій буття людини.

Завдяки **політології** політична психологія має можливість досліджувати психологічні особливості функціонування основних категорій, суб'єктів політичної системи, політичну участь,

конфлікти і консенсуси, гегемонію, політичний плюралізм, демократію та інші феномени політичного буття. У політичній психології такі феномени набувають психологічного змісту і особливостей існування.

Ефективність політики залежить безпосередньо від характеру використання філософського знання. Отже, **політична психологія не може розвиватись як наукова дисципліна без урахування особливостей розвитку такої філософської науки, як філософія політики**, до того ж предметом цієї науки є не що інше, як політична влада в усіх її формах [43, с. 6]. Оскільки остання має на меті розкрити загальні закономірності політики, визначити внутрішню логіку її розвитку, зв'язки з іншими сферами суспільної життєдіяльності (економічної, духовної, соціальної), можна вважати, що **філософія політики вивчає загальне, тоді як політична психологія — особливе, а саме психологічні особливості політичних явищ, процесів тощо**.

Політична психологія функціонує і як певна складова соціальної філософії, позаяк охоплює дослідження суспільства, соціальних спільнот і верств, соціальних дій і взаємозв'язків у суспільстві [178, с. 5].

Проблематика політичної психології тісно пов'язана з питаннями, які досліджує соціологія — наука про суспільство. Із соціологією політичну психологію єднає вивчення закономірностей, які спостерігаються в суспільних явищах, а також поведінки окремих суб'єктів соціально-політичних процесів.

Розвиток політичної психології неможливий без взаємодії із соціологією. Найважливіший чинник такої взаємодії полягає в тому, що обидві науки поряд з іншими проблемами вивчають громадянське суспільство, явища та процеси, які спостерігаються в ньому. І не просто спостерігаються, а й пов'язані з діяльністю людини, її психологією та поведінкою.

Ще тісніший зв'язок політичної психології з політичною соціологією, позаяк предметом останньої є закони взаємодії всіх структур і сфер життєдіяльності суспільства з політичними, соціально-політичними потребами, інтересами, діяльністю особистостей, соціальних груп, етносів (народів), їх організацій, рухів та інститутів [136, с. 9]. Політична соціологія досліджує соціальні засади політики, специфіку масової свідомості, ціннісної системи суспільства, особливості й характер впливу соціально-

економічних, демографічних, соціально-професійних чинників на динаміку соціальних установок людини щодо політично значущих об'єктів.

Певною мірою можна вважати, що **політична психологія багато в чому пов'язана з конфліктологією**, яка, на думку окремих фахівців, як спеціальна і фактично окрема наука утворилася з поєднання соціології, психології та інших наук. Якщо зважати навіть на певну умовність самостійності конфліктології як науки, необхідно пам'ятати, що вона розглядає сутність, характер, причини зародження та шляхи розв'язання політичних конфліктів; ефективно використовує дані, теоретичні моделі та прийоми окрім інших наук і ті, що є в політології, політичній психології. Зрештою політику, політичні процеси, політичну життєдіяльність абсолютно неможливо уявити без конфліктів, які є обов'язковою умовою, атрибутом їх існування.

З іншими науками політичну психологію зближує певна подібність понятійних апаратів. Так, понятійний апарат політичної психології доволі близький до понятійного апарату психології, філософії, політології, соціальної психології та інших наукових дисциплін. Водночас він має й власні, суто специфічні поняття, особливості яких зумовлена інтелектуально-почуттєвими якостями. **Саме почуттєве сприйняття людиною політичної ситуації призводить до того, що в історії політики і політичної діяльності існує так багато логічно незрозумілих політичних дій** [42, с. 91]. Саме це й слід враховувати, коли постає потреба визначити політичну психологію як окрему, відмінну від інших науку.

Контрольні питання

1. Зміст поняття “політична психологія”, його генеза.
2. Предмет і метод політичної психології.
3. Основні напрями розвитку політичної психології.
4. Предмет і метод дослідження політичної психології.
5. Основні особливості політичної психології як науки.
6. Політичні цінності, потреби, інтереси, думки, міфи та традиції.
7. Зв'язок політичної психології з іншими науками.

ПОЛІТИКА ЯК СУСПІЛЬНЕ, ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

2.1. Природа і сутність політики

Важко усвідомити, що буденні уявлення про політику як суспільний феномен переважно пояснюють її як явище, доволі віддалене від реального життя. Нею (політикою), мовляв, займаються десь там, нагорі, і вона пов'язана майже виключно з чимось брудним, недостойним людини, далеким від справжньої моралі. Надто мало не лише тверджень, а й усвідомлення того, що політика — це цивілізована форма відносин у системі влади, дієвий механізм впливу і регулювання таких відносин в інтересах не лише окремо взятого політика, а й соціуму загалом.

Існують крайнощі й іншого характеру, коли політику вважають лише мистецтвом управління людьми, суспільством або коли її пов'язують виключно з владою, владними відносинами і мають на увазі не що інше, як силові методи здійснення влади.

За наявності великої кількості точок зору щодо феномену “політика” її слід розглядати все ж як складний і багатовимірний континіум, в якому вирізняють певну систему, процес, сукупність детермінант, які моделюють політику, політичні зв'язки і відносини, систему цінностей, галузь суб'єктивної самореалізації людини і, врешті-решт, інтегративний соціально-психологічний феномен.

Розглянемо порушені питання детальніше.

Щоб скласти уявлення про політику як суспільний феномен, треба спробувати відповісти на два основних питання:

- що таке політика як суспільний феномен, яка її природа, походження;
- у чому полягають сутність і специфіка відносин політики з іншими сферами суспільної діяльності.

Як загальнонотеретичне, побутове визначення політики можливе таке: це сфера відносин між класами, націями, великими

соціальними групами щодо державної влади і державного устрою всередині суспільства, а також взаємовідносин держав на міжнародній арені.

Однак постає потреба навести більш наукове визначення поняття “політика”, що, виявляється, доволі важко зробити.

Фактично при вивченні сутності політики як суспільного явища точкою відліку є грецьке *politicos* (прикметник, похідний від *polis* — поліс). Зокрема, Аристотель у фундаментальній праці “Політика” доходить висновку, що політика — це своєрідна наука, мистецтво управління всіма справами в організованому співжитті людей.

Впродовж століть визначення політики як суспільного явища неодноразово змінювалося, уточнювалося. Аристотель дієслово *politensythai* передавав дієсловом *politizare* — політизувати. Фома Аквінський вживав словосполучення *politica scientia* — політична наука або просто слово *politica* — політика. Пізніше Ж. Блондель визначив політику як діяльність, у результаті якої люди приймають рішення, що здійснюються в межах суспільства і для нього.

Відомий російський політолог В. Пугачов визначає політику як галузь переважно цілеспрямованих відносин між групами стосовно використання інститутів публічної влади в інтересах реалізації їх суспільно значущих запитів і потреб.

Відомі російські політологи Л. Гозман і О. Шестопал доволі чітко визначили феномен “політика” як певну систему державних політичних інститутів, кожний з яких виконує відповідні функції [51]. Це — перший вимір політики, який можна і є підстави використовувати, позаяк справжня політика спостерігається там, де існують відповідні владні відносини.

Другий вимір політики — це політичний процес. Його можна уявити не інакше, як постійну генезу політичних інститутів, суб’єктів політичного процесу, політичних зв’язків і відносин. Йдеться про швидкі та динамічні зміни політики як суспільного явища, постійну зміну відносин.

Ще один вимір політики — система цінностей, думок, позицій громадян, що дає змогу виокремити в політиці рівень доктринального, ідеологічного характеру і забарвлення. При цьому існують два основних аспекти проблеми. З одного боку, наявність у громадян, інших суб’єктів політики великої кіль-

кості цінностей, уявлень, позицій, а з іншого — спроби суб'єктів політики (політичних партій, громадських організацій, об'єднань) звести ці інтереси і уявлення до певних політичних доктрин.

Важливим виміром політики є також її розуміння як системи детермінант, що певним способом моделюють політичні зв'язки і відносини в суспільстві. При цьому зважається на те, що політика не є чимось спонтанним, випадковим, некерованим, а саме керованим, модельованим процесом, що піддається свідомому управлінню. Звідси, зокрема, йдеться про менеджмент політичної діяльності.

Виокремлення з-поміж інших типу людини політичної дає підстави для **виміру політики як специфічної діяльності людини**. У цьому разі йдеться переважно про діяльність політиків-професіоналів, для яких політика є основним, домінуючим видом діяльності взагалі.

Визнаючи політику специфічним видом діяльності людини, можна наголошувати й на тому, що це **галузь суб'єктивної самореалізації людини**, тобто ще один важливий вимір політики.

Позаяк політика надто складне і багатогранне явище, її загальнофілософське визначення може бути таке: **політика — це явище, породжене активністю людини, що має власну мету й інтереси**.

Політика, безумовно, повною мірою конституювалася тоді, коли виникли певні, доволі складні потреби людини. Справді, як суспільне явище політика визначається у процесі ускладнення виробництва, диференціації суспільства, зростання суперечностей, конфліктів, міжособистісних і міжгрупових контактів. Образно кажучи, політика з'являється лише тоді, коли традиційні звичаї та обряди не можуть забезпечити відповідний рівень і характер відносин, врегулювати суперечності та конфлікти між людьми, групами, класами. Отже, об'єктивно роль політики як суспільного явища зростає адекватно тому, якою мірою гостро постає проблема цілісності єдності, згуртованості суспільства.

За викладених обставин постає також потреба в появі, утворенні певних структур публічної влади, державних інститутів влади. З їх появою виникає суперечність між політичною

та позаполітичною формами організації й існування людей. У будь-якому разі у високорозвиненому суспільстві принципове значення набуває потреба політичного усвідомлення громадянами власних інтересів, вміння поєднувати їх із загальнодержавними, а отже, інтересами інших людей, класів, страт.

Суттєве значення має й інша проблема. У високорозвинених суспільствах виявляється так звана політична бюрократія, яка намагається за рахунок спекуляції на інтересах певних груп, класів задовольняти власний корпоративний інтерес. Виразним свідченням цього є політична стратегія і тактика КППРС, її лідерів щодо інтересів робітничого класу і селянства. Під гаслом “боротьби за справу робітничого класу і колгоспного селянства” партією насправді робилися справи, надто віддали від справжніх, реальних інтересів і потреб тих класів, які вона “захищала”.

Роль політики в житті суспільства важко переоцінити. Впродовж усієї історії існування свідомого, цивілізованого людства, країн і народів політика була визначальним чинником влаштування їх життя, розширення відносин, їх врегулювання і різнохарактерних конфліктів.

Ще у сиву давнину люди намагались усвідомити сутність, особливості політики і як духовного феномену. Тому, очевидно, найпершим є трактування політики як релігійно-міфологічного явища. Так, у II–I тис. до Р. Х. побутували уявлення і впевненість у тому, що влада має не інакше як божественне походження.

Значно пізніше, в середині першого тисячоліття, коли відпрацьовувались і раціоналізувалися політичні знання, почали з’являтися перші політичні дефініції, категорії і концепції. Відтепер вони вже мали філософсько-етичну форму. Це було пов’язано насамперед з іменами таких видатних філософів, істориків, політиків, як Конфуцій, Платон, Аристотель, які вважали політичну науку не інакше як науку про найвище благо людини і держави, науку про ідеальний державний устрій.

Зрозуміло, що таке трактування політичної науки, її суті, особливостей певною мірою було ідеалізовано, позаяк, на думку згаданих щойно вчених, її покликання — навчити людей жити в добробуті та справедливо, розумно взаємодіяти в єдиній державі.

Фактично “батьком” політології як науки про політику є саме Аристотель, який, проте, не виокремлював предмет політології і не здійснював необхідного розмежування політології, етики і філософії. Для нього це були явища тісно взаємопов’язані, сумісні.

Потребувалося кілька століть розвитку політичної науки, щоб у XVI ст. таке розмежування здійснив Н. Макіавеллі. Він позбавив політичну науку її релігійно-етичної форми, довів, що політичні процеси такі ж природні, як і будь-які інші, дав зрозуміти, що центром політичних досліджень, аналізу має бути державна влада в усіх її особливостях і проявах.

Проаналізуємо політику як суспільне явище детальніше.

Сутність політики як суспільного явища можна визначити за її змістом. Зокрема, це:

- дії, спрямовані на владу, на те, щоб завоювати її та утримувати;
- практична і теоретична діяльність у сфері відповідних відносин між людьми, соціальними групами, іншими суб’єктами політичного процесу з виявлення та регулювання їх інтересів шляхом використання державної влади;
- своєрідний процес підготовки, прийняття і практичної реалізації важливих для суспільства рішень.

Політика може пояснюватись і як діяльність, зокрема:

- певна діяльність, пов’язана зі здійсненням певного політичного курсу;
- участь громадянина (будь-якого іншого суб’єкта політики) у справах держави, політичних партій, громадських організацій, об’єднань тощо;
- формування установок, мети;
- політична діяльність як наука, мистецтво тощо.

Окремо слід розглянути особливості політичної діяльності, її зв’язок з діяльністю економічною, специфіку політичних процесів і політичні технології, завдяки яким ці процеси відбуваються.

У найзагальнішому плані розрізняють **три основних рівні існування політики:**

- **макрорівень** (рівень окремої держави);
- **мікрорівень** (рівень діяльності окремих суб’єктів політики, політичного процесу: партій, профспілок, об’єднань, корпорацій та ін.);

- **мегарівень** (рівень відносин держав, міжнародних організацій).

Політика тісно пов'язана з багатьма іншими формами суспільної свідомості та сферами соціальної життєдіяльності: економікою, правом, ідеологією, культурою, мораллю, релігією, екологією, мистецтвом та ін.

Взаємодія різних суб'єктів і об'єктів політики, соціальних і політичних структур суспільства утворює й зумовлює певний **політичний процес**.

Політичний процес (від лат. *processus* — просування) — це форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі й часі [138, с. 271].

Такий процес відрізняється від усіх інших — економічного, правового, ідеологічного, духовно-культурного — характером, особливостями характеристик. Іншими словами, сукупність соціальних та політичних інституцій, їх взаємодія дають певний кінцевий результат, що незмінно спонукає до відповідних суспільних змін.

Політичний процес має певні структури і зміст.

Структуру політичного процесу становлять:

- формування цілей і завдань відповідних політичних структур;
- конституціонування і організація певних політичних інститутів;
- розробка, прийняття і організація виконання управлінських рішень;
- відповідна підтримка функціонування політичних інститутів і організацій;
- здійснення контролю за функціонуванням політичних інститутів і організацій.

Структурними елементами політичного процесу є такі:

- революція і реформа;
- політична криза;
- політичне рішення;
- конфлікти і політичний плюралізм, кооперування;
- пряма дія в політиці;
- політична кампанія;
- заколот, бунт, путч, повстання.

Люди, оскільки вони різні, мають різні інтереси, не однозначно, по-різному ставляться до певних видів політичної діяльності. Двома крайніми позиціями такого ставлення є революціонізм і консерватизм.

Політичні процеси поділять на базові та периферійні.

Базові політичні процеси стосуються участі в такому процесі на загальнодержавному рівні й стосовно держави; наприклад, це стосується виборів, в яких бере участь найбільша кількість громадян, груп, об'єднань і організацій.

Периферійні політичні процеси відтворюють динаміку політичних процесів з реалізації рішень, управління та розвитку самоврядування на регіональному рівні.

Результати політичного процесу залежать від багатьох умов об'єктивного, суб'єктивного характеру, наявності відповідних ресурсів і навіть випадкових обставин.

Розрізняють три **режими існування політичного процесу**.

Режим функціонування. Це — ситуація, стан одноманітних і повторюваних взаємовідносин суб'єктів політики, коли традиції, успадкованість політичних дій домінують і особливих політичних інновацій не виявляється.

Режим розвитку. За такого режиму структури і механізм влади виводять політику держави на новий, помітніший рівень, а громадські структури, політичні сили добре орієнтуються і враховують у своїй діяльності реальні суспільно-політичні зміни та процеси. Політичний процес при цьому стає дедалі динамічніший, складніший, але й прогресуючий щодо розв'язання наявних у суспільстві проблем.

Режим спаду. Це — помітний регресивний розвиток політичного процесу, або розпад певної політичної цілісності. У кожному разі такий розвиток негативний щодо норм і умов цілісного існування соціальної системи, держави, соціуму.

Спільним для перелічених режимів існування політичного процесу є постійна взаємодія різних соціальних груп, громадських, політичних утворень, власне громадян, які використовують багато різних засобів з метою задоволення власних інтересів і потреб. При цьому в соціальний, політичний процеси поступово входять і виходять з нього найрізноманітніші групи, що постійно робить політичний процес суперечливим, динамічним і мінливим.

Окремо доцільно розглянути таке явище, як *зміст політичного процесу*, що залежить від багатьох складових, основними з яких є такі:

- **рівень централізації (децентралізації) влади;**
- **співвідношення, відносини (або суперечності) прав, прерогатив центральних і місцевих органів державної, політичної системи;**
- **взаємодія політичних партій, громадських організацій і об'єднань, усіх структур, які впливають на розробку і прийняття політичних рішень;**
- **ступінь розподілу, взаємодії та врівноваженості основних гілок влади — законодавчої, виконавчої, судової;**
- **стан та взаємозв'язки всередині правлячого прошарку, еліти тощо.**

Політичний процес завжди детермінований такими базовими умовами, як консенсус (або його відсутність), домовленість про політичну взаємодію основних політичних сил, наявність (або відсутність) компромісів та ін. Крім того, він неможливий без прийняття певних рішень. Управлінці вирізняють два основних *методи прийняття політичних рішень*:

- **раціонально-універсальний** (коли з-поміж інших виокремлюється певна проблема й існує вибір шляхів її вирішення); це своєрідне цілісне розв'язання проблеми;
- **послідовних обмежень** (коли в управлінські рішення поступово вносять певні поправки, ніби нарощуючи рішення).

Можливий і третій варіант, модифікований як відповідне поєднання двох наведених.

Дієвість політичного процесу залежить також від конкретних засобів і методів політичного регулювання відносин його учасників.

Вирізняють кілька **типів і різновидів політичного процесу**.

По-перше, відповідно до об'єктів політичного впливу політичні процеси поділяють на **зовнішньо-** та **внутрішньополітичні**.

По-друге, за характером участі мас у політичній діяльності політичні процеси вирізняють як ангажовані та неангажовані. У перших (за демократичних умов і режимів) громадяни беруть

вільну політичну участь у відносинах з державою, іншими інститутами влади, а у других (за авторитарних, тоталітарних, антидемократичних умов і режимів) громадянам нав'язуються певні форми політичних відносин, застосовують централізовані методи прийняття управлінських рішень.

Політичні процеси модифікують також залежно від характеру, особливостей політичного устрою, режиму і навіть ступеня демократизації суспільства.

Акцентуємо увагу на останньому, позаяк демократизація радикально впливає на всі сфери життєдіяльності, у тому числі й на політичну.

Демократія поділяється на пряму, представницьку та плюралістичну. **За прямої демократії** населення, громадяни мають можливість безпосередньо впливати на владні структури, у результаті чого й визначається зміст законодавчого процесу. Такі політичні процеси свого часу відбувались у давньогрецьких полісах, Стародавньому Новгороді, інших державах і містах, а нині практично не спостерігаються.

Представницька демократія доволі поширена і відбувається тоді, коли люди не лише безпосередньо впливають на політичні процеси, владу, а й виокремлюють зі свого середовища тих, хто виконує функцію прийняття законодавчих актів. Це так звані вибрані представники, які певною мірою відповідальні за здійснення влади перед народом, який їх обрав.

Проте проблема відносин між народом і його представниками трактується неоднозначно. Постає питання насамперед щодо межі функцій представників народу, контролю за виконанням цих функцій.

Плюралістичну демократію можна подати у вигляді такої формули: народ — групи тиску — законодавець — законодавчий процес. За такої демократії громадяни через (і завдяки) об'єднання, громади, групи, асоціації мають найбільші можливості впливу на розробку і прийняття управлінських рішень. Саме в таких умовах між народом і владою з'являються посередники, яких народ і створює. Щоправда, в реальній політичній практиці далеко не всі об'єднання, групи чи асоціації налаштовані на конструктив і вмють позитивно впливати на владу. Зі свого боку і легітимна влада часто вибірково підходить до визначення своїх "союзників" серед громадських утворень.

З огляду на викладене політичні процеси поділяють також на відкриті та закриті.

Для **відкритих політичних процесів** характерні максимально тісні контакти владних структур із громадянами, їх об'єднаннями, асоціаціями; постійно вивчаються та аналізуються суспільні інтереси, які враховуються при прийнятті рішень.

При **закритих політичних процесах** влада значно дистанційована від народу, виявляється силовий тиск з боку влади, а також авторитаризм при прийнятті рішень.

Політичні процеси можуть бути революційні та еволюційні.

За **революційних політичних процесів** приймаються якісні, а то й радикальні рішення, кардинально змінюється суспільно-політична ситуація у країні, якісно змінюються також влада і власне механізм прийняття рішень. В окремих випадках такий розвиток політичного процесу може зумовити зміну конституції або інших важливих правових актів країни.

Еволюційний політичний процес характеризується послідовним, поступовим розв'язанням накопичених проблем, усуненням суперечностей. Як правило, відбуваються певний перерозподіл, розмежування функцій і ролей суб'єктів політичного процесу.

Політичні процеси поділяють також на стабільні та нестабільні.

Стабільний політичний процес має стійкі характеристики поведінки влади, суб'єктів політики, відпрацьований механізм прийняття рішень. Для цього потрібна політична воля не лише влади, її структур, еліти, а й пересічних громадян, а також їх доволі високі громадянська свідомість і політична культура. Цей процес можливий також тоді, коли більшістю громадян у державі, суспільстві визначаються основні норми й цінності життя.

В ідеалі стабільні політичні процеси відбуваються там, де влада максимально легітимна, високорозвинені традиції демократії, ґрунтовні засади громадянського суспільства, принципово вирішені кардинальні соціальні проблеми.

Нестабільний політичний процес має підґрунтям проблеми, кризи, конфліктні ситуації, високий протестний потенціал громадян і доволі часто потребує не лише певної переорієнтації, а й радикальної зміни політичного курсу. До нестабільного політич-

ного процесу можуть призводити міждержавні, міжнародні відносини, втручання однієї країни у внутрішню життєдіяльність іншої, гострота проблем у соціально-економічній сфері держави, великий відрив державних, урядових структур від реалій життя та інтересів народу, безконтрольність діяльності владних структур.

Сукупність політичних подій, явищ, процесів становить політичну життєдіяльність.

Політична життєдіяльність — це, по-перше, одна з традиційно виокремлених найважливіших сфер діяльності суспільства; по-друге, діяльність суспільства і людини у сфері державності, політики та політичних відносин.

Предметом політичної життєдіяльності є оволодіння державною владою і її використання в інтересах конкретного суб'єкта.

Основними суб'єктами і об'єктами політичної життєдіяльності є люди, які зазвичай об'єднуються в різні соціальні утворення — соціальні групи, прошарки, нації, класи, партії, рухи, організації.

Політику цілком слушно вважають специфічною і доволі складною сферою соціалізації особи, механізмом її поступового вирізнання у складний і суперечливий світ суспільних, політичних відносин. Через політику, безпосередню участь у політичних діях і процесах людина здобуває відповідні знання, досвід, набуває і розвиває певні навички, якості, критичніше та реалістичніше сприймає навколишній світ.

Політика дає змогу людині реалізовувати не лише особистісні, а й групові інтереси, навчає (а часто й спонукає) спільних, групових, колективних дій і вчинків.

Попри всі суперечності та відмінності **політика є загальнолюдським, інтегральним суспільним явищем.**

Це зумовлено насамперед тим, що вона є частиною, складовою духовного світу людей, комплексом певних ідей, норм і цінностей, які в сукупності становлять реальну потребу кожної свідомої людини незалежно від того, де, за якої ідеології, політичної системи, особливостей організації суспільної життєдіяльності живе й діє.

Водночас це зумовлено й тим, що завдяки надзвичайно високим темпам і рівню розвитку освіти, науки, техніки людство у ХХ ст. глибоко усвідомило, що досягти прогресу в подальшому

розвитку воно зможе лише за умов інтеграції, поєднання зусиль саме в духовній сфері, а також у сфері збереження біосфери, природного середовища.

Врешті-решт, політика є загальнолюдським явищем ще й тому, що нечувано швидко досягаються її засади, базис — економічна інтеграція країн і народів. Такі міждержавні торговельно-економічні об'єднання і утворення, як Європейське економічне співтовариство, Європейська асоціація вільної торгівлі, Північноамериканський інтеграційний комплекс, Міжнародна організація торгівлі, щодалі значніше впливають на соціально-економічний розвиток держав світу.

Ще понад тридцять років тому (1970 р.) відомий український вчений-кібернетик Г. Добрів зауважив, що дві третини науково-технічних знань і 90 % напрацьованої людством науково-технічної інформації перебувають на історичній глибині минулих семидесяти років ХХ ст., а тодішнє покоління вчених становило 90 % загальної чисельності людей науки, які будь-коли жили на Землі. Нині ця статистика ще більш вражаюча, а політика постає тим безпосереднім механізмом, завдяки якому можна досягти найоптимальнішої, найпродуктивнішої інтеграції людського життя на шляху до царства розуму і гуманізму.

Можна жити в умовах недосконалої економіки, однак неможливо жити з неефективною політикою, ідеологією, у якій зневірилися люди, громадяни і яка перероджує ще більше проблем у соціально-економічній, духовній, моральній сферах життєдіяльності.

Зробити політику інструментом дієвих, взаємовигідних для всіх людей Землі інтеграційних процесів — завдання вкрай необхідне, проте й надзвичайно складне. Постає реальна потреба пошуку і відбору тих духовно-моральних цінностей, які б могли виявитися загальнолюдськими, загальновизнаними попри всі відмінності між людьми, народами, країнами, континентами.

Найважливіше завдання сучасної політики полягає в поясненні та забезпеченні розмежування й одночасному поєднанні загальнолюдського і національного, загальнолюдського і класового. Те, що локальні цивілізації нині розвиваються значною мірою завдяки різним інтеграційним процесам, ще більшою мірою загострює проблему індивідуально-національного розвитку народів і держав. Іншими словами, сукупний матеріально-

духовний потенціал людства як умова успішного розвитку кожної окремої спільноти висуває на перший план проблему цінностей, їх співвідношення щодо загальнолюдських та особистісних цінностей, сформованих і вирізнених окремими націями і народами. Наприклад, загальнолюдська проблема виживання людства на нашій планеті є водночас проблемою і ситуацією кожного окремого народу, етносу. Або, скажімо, вселюдська проблема суспільного, технічного прогресу є водночас проблемою кожного окремо взятого народу. Отже, загальнолюдські цінності мають виключний, унікальний прояв на рівні конкретної спільноти, народу, держави. Таке саме можна сказати і щодо співвідношення класового і загальнолюдського, що є ще складнішою проблемою сучасної політики. У цьому разі спрощений марксистський класовий підхід до пояснення особливостей життя людей хибний і шкідливий. До того ж навіть творці класової теорії К. Маркс та Ф. Енгельс не абсолютизували її, наголошуючи, наприклад, у “Німецькій ідеології”, що “існування живих людських індивідів є першою передумовою будь-якої людської історії” [т. 3, с. 19]. Отже, загальнолюдська цінність — це життя кожної окремо взятої особистості, де б вона і за яких умов та обставин не жила.

2.2. Особливості взаємодії політики з іншими сферами життєдіяльності

Взаємодія політики з різними сферами життєдіяльності людини у процесі функціонування суспільства надзвичайно складна, своєрідна й неоднозначна. Окремого розгляду потребують питання політики і економіки, політики і соціальної сфери, політики і культури, політики і моралі.

Політика і економіка

Економічна сфера була й залишається вирішальною в житті людей, оскільки саме вона є джерелом їх існування, діяльності, творчості, відпочинку тощо.

Насамперед важливо усвідомити роль держави в економічній діяльності.

Існують **три основні форми впливу держави на економіку.**

Перша: держава може діяти абсолютно всупереч економічному розвитку, що врешті-решт спричиняє загибель держави.

Друга: держава діє в тому ж напрямку, що й економіка. У такому разі економічний розвиток відбувається інтенсивніше і результативніше.

Третя: держава в одних випадках ставить економічному розвитку перепони, а в інших — стимулює його.

Тривалий час під тиском марксистсько-ленінського методологічного визначення примату економіки як базису суспільного розвитку вважалося, що економіка беззаперечно передреує, визначає характер і особливості політики. Проте розвиток політики і економіки — процеси завжди двоєдині, тісно взаємопов'язані. З огляду на це й слід розглядати економічну політику, тобто специфічну політичну діяльність держави, спрямовану на вдосконалення функціональних можливостей економіки як найважливішої суспільної підсистеми.

Відомо, що найважливіші політичні рішення у країні завжди приймають інститути держави, які, у свою чергу, згідно з конституційним правом можуть приймати і приймають рішення, обов'язкові для всіх суб'єктів економіки.

Суб'єктами економічної політики є політичні партії, об'єднання, виборці, колективи підприємств, групи інтересів та ін. Насамперед вони формують громадську думку щодо соціально-економічних проблем, зумовлюють її характер.

Економічна політика держави і всіх інших суб'єктів передбачає визначення оптимальних шляхів досягнення економіко-політичної мети і результатів шляхом формування механізмів фінансування, асигнувань в економіку, удосконалення управління економікою, формування механізмів та збереження засад економічної системи, забезпечення її розвитку.

Реально економічна політика здійснюється за умов існування двох моделей економічних систем — ринкової економіки і централізованого планування економіки та управління нею. Такі моделі вибирають виключно на основі політики і через неї.

“Сила науки, — як слушно зауважують сучасні політологи Г. Дашутін та М. Михальченко, — полягає в тому, щоб обґрунтувати послідовність дій держави, влади в економічній сфері: роль політичного, ідеологічного, культурного чинників. А це можливо тоді, коли вчені не довільно визначають завдання

реформи та шляхи їх розв'язання, а враховують політичні та економічні реалії, світовий і регіональний досвід державного регулювання суспільних процесів. Він засвідчує, що “стихийний”, нерегульований підхід до ринку призводить до тяжких політичних, економічних та соціальних наслідків” [61, с. 167].

Суть процесів, що відбуваються в усіх сферах українського суспільства на початку ХХІ ст., полягає в тому, що вони притаманні саме перехідному характеру суспільства. Так, в економіці України як початок переходу до ринку спостерігається процес первісного накопичення капіталу, лише формується новий механізм соціально-економічних відносин. Накопичення і перерозподіл власності відбуваються у процесі жорсткої і часто безкомпромісної політичної боротьби. У цій боротьбі беруть участь влада, політичні партії, громадські об'єднання і організації, групи тиску, окремі впливові політики. Серед усіх суб'єктів політичного процесу тут найпомітнішим має бути втручання в економічні відносини, безумовно, держави.

Нині держава в Україні, як і в будь-якій іншій країні, може використовувати фактично два **напрями державного регулювання економіки**.

Перший — безпосереднє управління окремими підприємствами, компаніями, корпораціями, функціонування яких має загальнонаціональний, загальнодержавний характер. Йдеться в кінцевому підсумку про формування державного сектора економіки.

Другий — ринкове регулювання економіки на макрорівні. Фактично в усіх країнах таке регулювання здійснюється за допомогою державного бюджету, державних заощаджень. Відомо, що у процесі його підготовки, прийняття та реалізації постійно відбувається складна політична боротьба.

Маючи власний бюджет, держава спроможна реалізовувати цільові загальнодержавні, національні, регіональні програми, проекти, заходи, здійснювати цілеспрямоване планування замовлення на продукцію, товари, послуги.

Існують й інші важелі, завдяки яким держава має можливість ефективно впливати на економіку, економічні процеси, зокрема, це різні позики, кредити, національна та іноземна валюта.

Як багато не йшлося б про вільні ринкові відносини, світовий досвід доводить, що такі відносини можливі й видаються

результативними саме в разі вираженої державної політики, у результаті послідовних дій владних, державних структур.

Отже, базовими засадами будь-якого суспільства є економіка, сфера матеріального виробництва. З політичних позицій для моделі не лише економіки, а й держави загалом принципове значення має те, яку економічну систему вибирають громадяни держави або якій системі віддають переваги. Оскільки нині в Україні активно формується ринкова система господарювання, то її, як стверджують соціологічні опитування, так само не слід ідеалізувати, сприймати однозначно. Так, під час опитування, проведеного в лютому 2002 р. (Газета “День”, 13 лют.), на запитання “Яка економічна система, на вашу думку, повинна бути в Україні?” було отримано такі відповіді: “поновити державне управління економікою без будь-якого приватного підприємництва” — 17 %; “поновити державне управління економікою, зберігаючи при цьому окремі можливості приватного підприємства” — 21 %; “створити однакові можливості державному управлінню економікою і розвитку приватного підприємства” — 37 %; “відкрити шлях приватному підприємству, зберігаючи окремі можливості для державного управління економікою” — 12 %; “слід дати свободу приватному підприємству без жодного державного втручання” — 5 %; “важко відповісти” — 8 %.

Як випливає з наведених даних, однозначного висновку щодо думки громадян України про модель економіки в нашій державі дійти доволі важко. Хіба що певною мірою вирізняється думка про однакові можливості державного управління економікою і розвитку приватного підприємства.

Політика і соціальна сфера

Економічна політика — не самоціль і не може бути такою, позаяк усе, що створюється в суспільстві, має конкретного адресата — людину. Вона з усіма потребами і запитамі є центром усіх сфер політики, у тому числі й економічної. Отже, вектори економічної політики, критерії економічного розвитку завжди зумовлюються запитамі соціальної сфери, яка безпосередньо задовольняє потреби людини, реальними потребами громадян.

У кожній державі політика загалом і економічна політика зокрема у відповідний спосіб впливають на розвиток науки, ос-

віти, культури, на соціальне забезпечення та підтримку громадян, вразливих соціальних груп. У такому разі йдеться про соціальну політику, покликану створити людині певні умови і гарантії для її соціалізації, продуктивного життя.

Зрозуміло, що відповідне вирішення з-поміж усіх процесів соціальних зовсім не означає їх абсолютне відокремлення від економічних, політичних чи духовних процесів. Однак саме соціальна сфера є своєрідною сукупністю всіх соціальних відносин і умов, які відповідно впливають, зумовлюють характер і зміст діяльності всіх суб'єктів політичного, соціального процесів.

Відмежувати політичну сферу від інших сфер людського, суспільного життя доволі важко, а почати навіть неможливо. З одного боку, політика активно впливає на економіку, культуру, мораль, право, а з іншого — вони впливають на політику, визначають її характер, особливості.

Доволі довго в науці ґрунтовно досліджуються проблеми відносин політики і економіки, політики і культури та ін. Багато хто вважає, що окремі з цих явищ несумісні, наприклад, політика і мораль.

Зокрема, робилися й робляться спроби хоча б умовно, якщо не в ідеалі, відмежувати також політику і громадянське суспільство, у результаті чого політику певною мірою розглядають як автономну сферу людського буття.

Сяк чи так політика тісно взаємодіє з іншими сферами і детермінує життя як окремої людини, так і великих людських спільнот.

Соціальна політика здійснюється насамперед державою, а також різними спілками (наприклад, професійними), об'єднаннями, приватними інститутами тощо. До складових механізму її здійснення входять організація побутового обслуговування, трансферти, розпорядження, заборони, прийняття державних норм.

До соціальної політики зараховують також класичні системи соціальних гарантій (наприклад, страхування з настанням старості, у разі хвороби, нещасних випадків), допомогу при безробітті, різні види страхування.

У високорозвинених західних країнах у 80-ті роки на соціальну політику відраховувалося 20–30 % валового національного продукту, а у країнах, що розвиваються — лише 5 %. Саме

соціальна політика є показником реального стану та рівня життя народу.

Соціальна політика, особливо в розвинених європейських країнах, велике значення має для партійної політики, насамперед при проведенні передвиборчих і виборчих кампаній, референдумів, масових акцій.

З політичних позицій для соціальної політики як такої суттєве значення має проблема відносин між людиною (особою) і суспільством. Як правило, інтереси обох сторін доволі рідко відповідно гармонізовані, узгоджені, позаяк люди на різних рівнях забезпечені насамперед такими найважливішими умовами життя, як робота, житло, продукти побуту і харчування, медична допомога, соціальна підтримка, дозвілля. Таке саме стосується класів, соціальних груп. Неоднорідне, неоднакове соціальне забезпечення, різні умови життя й спонукають людину, соціальні групи і класи до політичної діяльності, боротьби з тим, щоб досягти більшого, мати ширші умови і можливості для задоволення власних потреб.

Суспільна, соціальна неоднорідність людей потребує розгляду суспільства з позицій існуючої соціальної стратифікації. При цьому ознак для диференціації суспільства існує багато. Зокрема, Т. Парсонс вирізняє три групи диференціюючих ознак: характеристики, які люди мають з моменту народження (етнічна приналежність, статевовікові особливості, родинні зв'язки, фізичні та індивідуальні особливості); рольові ознаки (різні види професійно-трудової діяльності); елементи “володіння” (власність, різні матеріальні та духовні цінності, привілеї).

Соціальна стратифікація, а відповідно й політична боротьба ускладнюються відповідно до поступального, складнішого розвитку суспільств, коли такі суспільства максимально диференціюються. За цих умов так звані статусні групи суспільства розміщуються за системою від найнижчого до найвищого статусу на ієрархічних щаблях. “Соціальна стратифікація, — як зауважував П. Сорокін, — це диференціація... населення... за ієрархічним рангом, що виявляється в існуванні вищих і нижчих прошарків. Її засади і сутність — у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов'язку, наявності або відповідності соціальних цінностей, влади і впливу” [178, с. 302].

Основними чинниками соціальної стратифікації П. Сорокін вважав права і привілеї, обов'язки і відповідальність, соціальне багатство і бідність, владу і вплив.

Згодом М. Вебер до перелічених чинників додав специфіку стилю життя, відповідний тип освіти і занять, дотримання звичаїв і правил поведінки, прихильність певним цінностям і віруванням.

Нині високорозвинені західні суспільства від пірамідального типу суспільства перейшли до ромбоподібного, всередині якого є так званий середній клас. За такої системи суспільство має такі **класи:**

- **вищий** (люди, які доволі забезпечені й фактично в жодному собі не відмовляють);
- **середній** (люди, які мають можливість придбати необхідні продукти, речі, оплатити відповіді послуги);
- **нижчий** (люди, яким постійно бракує коштів і можливостей для задоволення власних потреб починаючи з продуктів харчування).

Такі класи є в будь-якій суспільній групі (робітники, селяни, інтелігенція, службовці, підприємці та ін.).

Коли розглядають середній клас, необхідність його утворення в суспільстві, то йдеться про те, що його наявність дає змогу зменшити протистояння, різнополюсність бідних і багатих, але не про те, що всі або збідніють, або стануть раптом багатими.

Природний розподіл людей на соціальні страти засвідчив, що не може існувати штучної, удаваної рівності, яку так активно пропагувала комуністична ідеологія. Не може тому, що люди неоднакові, нерівні від природи — за здібностями, талантами, життєвими умовами і можливостями для розвитку.

Наведена щойно модель соціальної стратифікації, проте, доволі спрощена. У західній соціології загальноприйнята модель соціальної стратифікації У. Уотсона, який серед укрупнених класів вирізняє ще й проміжні [174, с. 39–40]:

- **вищий** — вищий клас (представники впливових та багатих династій, які мають значні ресурси влади, багатства та престижу в масштабах держави);
- **нижчий** — вищий клас (банкіри, відомі політики, власники великих фірм, які досягли найвищих статусів у процесі конкурентної боротьби чи завдяки різним якостям);

- **вищий — середній клас** (успішні бізнесмени, наймані управляючі фірм, відомі юристи, лікарі, видатні спортсмени, наукова еліта). Саме їх вважають багатством нації;
- **нижчий — середній клас** (наймані працівники — інженери, середні та дрібні чиновники, викладачі, наукові працівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники). Цей клас нині в розвинених західних країнах найчисленніший;
- **вищий — нижчий клас** (наймані робітники). Цей клас багато в чому залежний від вищих класів щодо отримання засобів існування і через це постійно веде боротьбу за поліпшення умов свого життя;
- **нижчий — нижчий клас** (убогі, безробітні, бездомні, іноземні робітники та інші представники маргінальних груп населення).

У соціальній структурі суспільства класи, соціальні групи постійно намагаються, а багато хто з них і змінює соціальний статус, переходить з одного класу в інший. Таке явище називають соціальною мобільністю. **Що інтенсивніший розвиток суспільства, насамперед економічний, то помітніша соціальна мобільність як форма соціального відтворення і соціальних (вертикальних і горизонтальних) переміщень.** На думку П. Сорокіна, “під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід індивіда чи соціального об’єкта, створеної чи модифікованої цінності завдяки діяльності від однієї соціальної позиції до іншої” [178, с. 373].

Горизонтальна мобільність — це переміщення з позиції на позицію в межах одного й того самого класу, тобто на одному соціальному рівні.

Вертикальна мобільність — це перехід індивіда з однієї соціальної групи в іншу (вгору–вниз).

Наголошуємо ще раз: абсолютна рівність людей у суспільстві за здібностями, талантами, доходами, майновим станом тощо — утопія. Рівність повинна бути правовою щодо можливостей здобути певний соціальний статус, стати заможним, досягти і мати відповідний соціальний захист.

З огляду на це й будується та реалізується в конкретному суспільстві соціальна політика. Активно використовуючи економічні здобутки і досягнення, вона має на меті максимально мож-

ливе задоволення інтересів і потреб людини, усіх громадян згідно з ефективністю їх суспільно корисної діяльності. Жодної, особливо штучної зрівнялівки не може бути в цивілізованому суспільстві, позаяк це спричинює великі конфлікти і протистояння окремих соціальних груп.

Основними є такі **функції соціальної політики**:

- **захисна** (заходи забезпечення громадян роботою, прожитковим мінімумом, пенсійне, медичне забезпечення);
- **стабілізуюча** (підтримання соціальної, політичної стабільності);
- **виховна** (формування світогляду, об'єктивного ставлення до потреб тощо).

Соціальна політика реалізується в чотирьох основних моделях: консервативній, ліберальній, соціалістичній, соціал-демократичній.

Консервативна модель соціальної політики передбачає невтручання або мінімальне втручання держави в регулювання економічної та соціальної сфер; поступове скорочення державних соціальних програм; постійне заохочення діяльності недержавних організацій, структур, які здійснюють соціальну діяльність, займаються соціальним забезпеченням населення (фонди, агентства, об'єднання, організації, страхові компанії).

Ліберальна модель соціальної політики — це регулювання споживчого попиту; максимальне розширення трудового права, системи соціального страхування; регулювання ринку праці; удосконалення політики прибутків.

Соціалістична модель соціальної політики базується на тому, що держава монопольно перебирає на себе вирішення всіх соціальних проблем громадян, забезпечення їх необхідною підтримкою і допомогою. Як правило, не маючи найнеобхідніших матеріальних, фінансових можливостей і усуваючи від вирішення соціальних проблем громадськість, держава виявляється практично неспроможною комплексно реалізувати соціальну політику як таку.

Соціал-демократична модель соціальної політики — це політика, що якнайтісніше пов'язана з ліберальною соціальною політикою, хоча ліберали таку політику наводять всупереч соціалізму, а демократи — з метою просування до “демократичного соціалізму”.

Тепер щодо специфіки соціальної політики в сучасній Україні. Вона формується і практично реалізується за трьох основних особливостей:

- кардинальних трансформаційних процесів, прискореної суспільної стратифікації. Яким буде за кількістю та особливостями соціальних страт українське суспільство допоки невідомо. Можна лише прогнозувати. Спрощена його схема така: вищий, середній і нижчий класи. Ускладнитись ця стратифікація може з часом, насамперед у результаті економічного розвитку. Проте ця ситуація знову ж таки прогностична;
- наявності вже набутого досвіду розробки та реалізації соціальної політики і формування нових, кращих зразків щодо практики безпосередньої соціальної діяльності;
- можливості використання власного та передового зарубіжного досвіду здійснення соціальної політики.

Охарактеризуємо вплив на формування і реалізацію соціальної політики всіх трьох умов і особливостей.

Перша пов'язана з розшаруванням суспільства, появою соціальних страт (груп), яких раніше у країні не було, позаяк відбувається перехід від класового поділу суспільства до соціально-майнового. Така ситуація передбачає визначення (прогнозування) таких соціальних груп, які потребують відповідної соціальної допомоги і соціальної роботи з ними та навколо них вже сьогодні й у майбутньому. Отже, соціальна діяльність в Україні як суспільстві перехідного характеру, суспільстві нестратифікованому має здійснюватися диференційовано. Основним її адресатом об'єктивно є діти (особливо сироти, інваліди, обдаровані, хворі), молоді люди, які самостійно не здатні забезпечити стартові умови життя (здобуття освіти, професії, створення сім'ї, побутове забезпечення), жінки та сім'ї (особливо молоді, неповні, багатодітні). Найпринциповіше при цьому те, що соціальна політика за багатьох обставин не може бути такою, як політика в минулі роки, за колишньої, так званої соціалістичної системи, тобто обслуговуючою стосовно всіх інших сфер суспільної діяльності.

За всієї важливості соціально-економічного розвитку країни, формування ринкових відносин основна мета такого розвитку повинна полягати у створенні набагато кращих умов для розвит-

ку, самореалізації громадян, задоволення їх потреб та інтересів, ніж існують нині. Без цього неможливо мати здорове, працездатне покоління, ефективно вирішувати демографічну ситуацію, формувати нову українську еліту. До того ж будь-яке прогресивне, спонукальне до прогресу суспільства перетворення насамперед відбувається у свідомості людини, нації, народу, а вже потім реалізується в соціально-економічній сфері, матеріальному виробництві. Звідси, до речі, об'єктивна потреба насамперед у фінансуванні і підтримці з боку держави освіти, науки, охорони здоров'я, соціального забезпечення громадян взагалі.

Друга умова реформування соціальної політики, соціальної діяльності — використання соціальної діяльності як такої. Фактично за всіх умов і обставин нова модель соціальної політики, технології соціальної діяльності були започатковані в Україні з 1990 р. починаючи з перших законів України і особливо “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”. Це перший закон, де було визначено основні принципи, умови, правові та політичні гарантії соціального становлення та розвитку молоді, визначено сутність соціальних служб для молоді (ст. 6). Отже, фактично нормативно-правову базу соціальної діяльності в Україні вже сформовано. Може йтися лише про її подальше розширення і вдосконалення.

За останнє десятиріччя розбудови Української держави в нашій країні напрацьовано доволі цікавий досвід організації соціальної діяльності стосовно дітей, підлітків, сім'ї, жіноцтва. З'явилися структури, утворення, яких раніше об'єктивно не було: притулки, центри зайнятості, сім'ї, соціально-реабілітаційні медичні та інші структури.

Відтак в Україні практично вже сформувались і продовжують удосконалюватися відповідна модель соціальної політики та механізми її реалізації. У широкому розумінні це конкретна практична соціальна діяльність, що здійснюється в таких основних стратегічних напрямках:

- реалізації цільових, комплексних (національних та регіональних) програм;
- індивідуальної профілактичної, соціальної допомоги та підтримки вразливих верств населення, окремих соціальних груп;

- широко розгорнутої волонтерської роботи;
- спеціальної цілеспрямованої підготовки кадрів.

Предметнішими формами цієї діяльності стосовно конкретної особи є такі:

- індивідуальна (полягає в поданні соціальної допомоги, наданні соціальних послуг та організації соціальної реабілітації громадян відповідно до потреб особистості й характеру власне соціальних проблем);
- групова (призначення якої — організація соціально значущих ініціатив, участі особистості в соціально спрямованій діяльності громадських об'єднань та організацій);
- соціально значуща, у тому числі громадський дитячий та молодіжний рух;
- соціальне навчання, що здійснюється в різних типах державних, приватних освітніх закладів і пов'язане з отриманням певного рівня соціальної освіти;
- соціальна психолого-педагогічна та юридична підтримка громадян, призначення якої полягає в поданні професійної допомоги та посередницькій діяльності професіоналів із соціальної роботи в розв'язанні різних проблем;
- консультування, у процесі якого виявляються і окреслюються основні напрями виходу з проблем, що хвилюють особистість;
- науково обґрунтовані й своєчасно застосовувані дії держави, соціальних інституцій, у тому числі центрів соціальних служб для молоді, спеціальних установ, професіоналів та волонтерів, спрямовані на попередження можливих фізичних, психологічних та соціокультурних колізій у розвитку окремих індивідів і груп ризику; збереження, підтримання і захист нормального продуктивного рівня життя та здоров'я дітей і молоді; сприяння молодим людям у досягненні поставлених цілей і розкритті внутрішніх потенціалів та ін.

Практична реалізація соціальної політики в Україні на сучасному етапі державотворення зумовлена кількома принципового характеру обставинами, основними з яких є такі:

- пряма залежність рівня соціально-гуманітарного розвитку від ринкових перетворень та трансформації громадянського суспільства;

- гостра потреба підтримки соціально вразливих верств населення;
- необхідність реалізації соціально-гуманітарної політики в її узгодженні з міжнародним законодавством, існуючою практикою і напрацьованим досвідом.

Отже, підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що основними пріоритетами соціальної політики і соціальної діяльності в Україні нині повинні бути такі:

- створення працездатним громадянам умов для отримання роботи відповідно до рівня кваліфікації, ефективності та якості праці, справедливого заробітку, підвищення кваліфікації, зміни професії, оздоровлення і відпочинку;
- створення сприятливих умов для підприємницької діяльності, стимулювання соціальної спрямованості та її розвитку;
- підтримка сімей, що мають неповнолітніх дітей;
- створення юнакам і дівчатам рівних стартових життєвих можливостей для здобуття освіти і професійної підготовки за рахунок суспільства, а також робочих місць після закінчення навчання.

Третя особливість реформування соціальної політики і соціальної діяльності стосується досвіду, конкретної практики такої діяльності. Їх моделі, що склалися в інших країнах, в Україні мають розглядатись і використовуватись лише відповідно до національних умов і особливостей, культури та традицій. Принципового значення при цьому набуває таке.

Попри гуманістичну спрямованість, благочинний характер соціальної діяльності її неможливо вибудувати виключно і лише на добровільних засадах, з ініціативи окремих громадян і організацій. Нинішня ситуація в Україні об'єктивно потребує тісного поєднання двох складових, двох організуючих складових.

Перша — державна складова, завдяки якій повинна вирішуватись правова, матеріальна, методична база соціальної діяльності. Зокрема, це бюджетна політика, кадри професійних соціальних працівників, спеціальні установи, діяльність яких патронує і підтримує держава. Йдеться про міністерства, державні комітети, центри соціальних служб, зайнятості, сім'ї та ін.

Друга — громадська складова, завдяки якій до соціальної роботи потрібно долучити якнайбільше небайдужих, соціально ак-

тивних громадян. Це — громадські організації і об'єднання, фонди, ініціативні групи. Соціальна політика в її практичному розв'язанні, реалізації — це політика власне громадян.

І насамкінець соціальна політика і соціальна діяльність як основний механізм її практичної реалізації в сучасній Україні потребують радикальних змін у контексті як кращого світового досвіду, так і національних особливостей та традицій. Іншими словами, нові підходи, соціальні стандарти, що характерні для країн з найрозвиненішою соціальною сферою взагалі, в Україні можуть бути впроваджені та впроваджуються у процесі радикальної зміни соціальної структури суспільства, його складної соціальної стратифікації. Саме це й надає соціальній політиці в Україні специфічного, особливого забарвлення, унікальності, що є характерною ознакою соціальної політики більшості пост-радянських, постсоціалістичних країн.

Політика і культура

У реальному житті політика і культура мають тісний взаємозв'язок і взаємовплив, хоча культура об'ємніше, ширше явище, ніж політика.

Культура в найзагальнішому розумінні та визначенні — це все, що надбало і створило людство. Це також сукупність способів і прийомів людської діяльності — матеріальної і духовної, об'єктивованих у предметах, матеріальних носіях (засобах праці, знаках).

Семантичне навантаження терміна “культура” надзвичайно велике. Можливо, тому, що під цим словом з давніх-давен розуміли спочатку спосіб обробітку землі, пізніше (XVIII ст.) культуру ототожнювали з формами духовного і політичного розвитку людини, суспільства тощо. Одних лише визначень поняття “культура” існує понад п'ятсот.

Культура є результатом значної дії комплексу соціально-економічних, політичних та ідеологічних чинників. Якщо зважати на те, що в політиці, політичній діяльності є відповідні цінності та взірці поведінки, політику можна вважати частиною культури. У житті найчастіше так і буває.

Це не означає, що культурні процеси виключно передують політичним. Часто й політика може спонукати до відповідного

розвитку, збагачення (або навпаки, збіднення) культури. І таке в житті трапляється часто.

Багато явищ, на перший погляд, суто політичного характеру можна розглядати не лише крізь призму культури, а й як частину, елемент безпосередньо культури. Це — влада, ідеологія, політичні режими та ін.

Культура, як і політика, не є явищем статичним, вона розвивається доволі динамічно.

Взаємозв'язки політики і культури складні й неоднозначні.

Вирізняють загалом два основних шляхи взаємодії культури і політики на цивілізаційному рівні: еволюційний і революційний.

Еволюційний шлях пов'язаний із відповідною взаємодією політики і культури всередині цивілізації. У такому разі культура розвивається, а державно-політична оболонка суспільства, у свою чергу, фактично пристосовується до культури, а то й у відповідний спосіб спонукає її до інтенсивнішого розвитку. Еволюційний шлях розвитку у плані єдності культури і політики вважається найраціональнішим і найпліднішим.

Революційний шлях взаємодії культури і політики спостерігається тоді, коли політика передує культурі (класичний зразок — революція в Росії 1917 р.). У такому разі політика примушує одну культуру неодмінно змінюватися на іншу. Це може відбутись і в результаті агресії однієї цивілізації проти іншої, однієї держави проти іншої, мета яких полягає у фактичній експансії щодо культури народу.

Проблема взаємодії культури і політики постає надто гостро, позаяк принципово змінюються цінності, характер і механізми спілкування між людьми, державами, народами, підвищується інтенсивність інформаційних, наукових, культурних обмінів, відбувається активне проникнення однієї культури в іншу.

Ще гострішими є проблеми цінностей у сучасному світі, розвитку культури на загальноцивілізаційному (глобальному), регіональному та територіальному рівнях.

Взаємодія політики і культури набирає іншого характеру і динаміки в результаті появи та розвитку нових інформаційних систем, видів, засобів інформації, у процесі демократизації суспільств, країн, інтенсивного формування громадянського суспільства.

Навіть за різного економічного розвитку, соціального стану практично всі країни світу є учасниками своєрідної інтелектуальної технологічної революції, що відбувається у світі. Нині вирішальне значення для темпів розвитку будь-якої країни має не наявність природних ресурсів чи робітничих рук, а рівень розвитку освіти, науки, культури. Загальновідомо, що такі країни, як Японія, Сінгапур, Південна Корея, Італія, Гонконг, мають обмаль власних природних ресурсів, переважно імпортують сировину, енергоносії, сільськогосподарську продукцію, однак саме вони досягли найзначніших успіхів у господарському, соціальному розвитку. До зазначених можна додати Швецію, Німеччину, які динамічно розвиваються не за рахунок використання дешевої робочої сили, а навпаки, інтенсивного розвитку науки і освіти, високого рівня заробітної плати, підвищення соціальних гарантій для працюючих та соціального захисту для тих, хто його потребує.

Практика функціонування багатьох країн доводить, що нині **випереджаючим має бути саме розвиток інтелектуального потенціалу людських спільнот**. Загальновідомі такі дані статистики: у двадцяти розвинених країнах, де нині працює 95 % учених світу, дохід на душу населення щорічно збільшується на 200 дол. США, а у країнах зі значно нижчим потенціалом — лише на 10 дол. США. Це є підтвердженням того, що саме людський інтелект став відтепер не лише безпосередньою, а й головною продуктивною силою постіндустріальної, а нині й постінформаційної технологічної доби.

Інтелектуальний потенціал, інтелектуальний капітал нації — це не просто сума певних здобутків в освітньо-науково-технічному напрямі. Це — розробка, впровадження і використання нових систем, моделей, прийомів управління як окремим виробництвом, структурою, так і державою загалом. Наука використовує таке поняття, як **інтелектомісткість управлінських рішень**, що характеризується тим, якою мірою управлінські рішення науково обґрунтовані, прогностично вивірені з позицій їх ефективності, дієвості в результаті практичного вирішення існуючих проблем.

Окремі вчені, зокрема російські, вирізняють і обґрунтовують кілька моделей взаємодії культури і політичної влади згідно з конкретними соціально-економічними, релігійними, духовни-

ми, національними чинниками, які має конкретна держава. Це, умовно кажучи, **роль держави як Інженера, Помічника, Патрона (або Архітектура)** [136, с. 107–115].

Розглянемо детальніше ці ролі.

Роль держави як Інженера. Це означає, що держава практично повністю утримує всі засоби розвитку культури, а також сприяє розвитку насамперед тих видів, жанрів, напрямів творчості, які в певний спосіб обслуговують, підтримують державу, обстоюють існуючу політичну систему. Подібна ситуація була в колишньому СРСР: підконтрольність культури державі, правлячій (партійній) еліті, дозування розвитку окремих видів, галузей культури тощо. За такої системи відносин політики і культури художня творчість, самостійність митця надто обмежена. З метою утворення такої системи держава сприяє створенню повністю підконтрольних їй творчих організацій, об'єднань, спілок, надмірно регламентує їх діяльність. З боку творчої інтелігенції закономірно постійно наростає протестна хвиля, виникають альтернативні взірці культури, існує в різних формах і видах так зване підпільне мистецтво. Зрештою, як це було в СРСР, країнах соціалістичного табору, спостерігається масова міграція творчої інтелігенції до інших країн, на інші континенти. О. Купрін, І. Бунін, М. Цветаєва, С. Рахманінов, Ф. Шаляпін, І. Бабель — ось далеко не вичерпний перелік прізвищ видатних діячів літератури і мистецтва, які з різних обставин, а насамперед через нестерпні умови для творчості, змушені були залишити батьківщину.

Роль держави як Помічника щодо культури. У такій ситуації держава підтримує фактично мистецтво, культуру загалом без розподілу на види, жанри і врахування пріоритетного розвитку окремих з них. Йдеться не лише про значні бюджетні чи інші державні канали підтримання культури, заохочення творчих людей до діяльності, а й про підтримання різними способами (наприклад, податкові пільги) меценатів, окремих фірм, корпорацій, фондів, які активно сприяють розвитку мистецтва і культури. Практика державної підтримки культури в такий спосіб позитивно зарекомендувалася у США, Японії, Німеччині та інших державах світу.

Роль держави як Патрона стосовно підтримки розвитку культури здійснюється в такий спосіб, коли держава фактично виз-

начає лише загальну суму видатків на культурі потреби. Подальший їх розподіл здійснює громадськість, об'єднана у спеціальні громадські ради, комітети. Такий механізм часто називають принципом “витягнутої руки”. Йдеться про те, що політики, функціонери стосовно виділених коштів перебувають на певній відстані (образно кажучи, “витягнутої руки”). Так, у Великобританії виділені кошти розподіляє спеціальна Рада з мистецтва, у Шотландії, Північній Ірландії, Уельсі — спеціальні агентства. Зазначені структури мають навіть філіали, позаяк кошти розподіляються не лише серед окремих галузей, видів літератури, мистецтва, народної творчості тощо, а й серед окремих творчих об'єднань, закладів, колективів і навіть митців, людей творчих професій і захоплень.

Політика і мораль

Кожний політичний режим, як відомо, має специфічну модель політичної культури, а відтак, і власну систему ідеалів, норм, цінностей, тобто мораль. Крім того, кожний політичний режим нав'язує людям, групам людей власні правила поведінки. Відтак політика і мораль мають спільні засади, це — взаємовідносини людей.

З огляду на зазначене складніших відносин, ніж політика і мораль, у природі, мабуть, не існує. Доволі рідко, якщо не вкрай виключно, моральні почуття людини, народу збігаються з нормами офіційної моралі.

Коротко **характер взаємодії політики і моралі** можна подати так:

- повне підпорядкування політики моралі;
- повний розрив між політикою і мораллю;
- повна збіжність (аутентичність) політики і моралі.

При цьому важливо зазначити, що **роз'єднує політику і мораль**. Насамперед це цінності. У політиці вони надто різні, а у моралі — загальніші, універсальніші, цивілізаційніші, що часто не пов'язані з окремою людиною, особистістю. У політиці цінності конкретніші, ніж у моралі, нормативніші, спрямовані на певний результат.

Неоднозначними є визначення та трактування понять моральності, гуманності окремих політичних рішень та дій, співвідношення професіоналізму і моральності, чесності в діяльності

політиків та ін. Часто такі трактування суб'єктивовані, зорієнтовані на конкретну політичну силу і навіть політичного діяча. Кожне суспільство у відносинах політики і моралі встановлює власні правила гри і змушує суб'єктів політичного процесу дотримувати їх.

В ідеалі відносини політики і моралі повинні базуватися на таких основних положеннях Загальної декларації прав людини (прийнята ООН 10 грудня 1948 р.):

“Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах” (ст. 1);

“Кожна людина повинна володіти всіма правами і свободами, проголошеними цією Декларацією” (ст. 2);

“Усі люди рівні перед законом і мають право без жодних винятків на рівний захист закону” (ст. 7);

“Кожна людина має право вільно пересуватися і вибрати місце проживання в межах будь-якої держави” (ст. 18);

“Кожна людина має право на свободу мирних зборів, асоціацій, утверджень” (ст. 20).

Насправді політика і мораль щодо забезпечення таких прав у жодному разі не є “однорумцями”.

Політика — наука — утопії

Глибоке усвідомлення феномену політики можливе лише за умови усвідомлення взаємозв'язку трьох сентенцій — науки, політики і утопії.

Як відомо, наука нагромаджує і живить політику певними даними, знаннями. За надмірної ідеалізації суспільного розвитку або в разі помилок при його оцінюванні наука сприяє появі утопій, тобто ілюзорного, викривленого, неточного уявлення про сьогодення і майбутнє. Звідси впливає перший і найпринциповіший висновок: політика не може і не повинна зводитися до абсолютно точного втілення розвинених, обґрунтованих наукою законів, рішень, порад. Отже, політика не рівнозначна і не може бути рівнозначною науці, позаяк вона сама наука, мистецтво, прояв волі, соціальна практика.

Політика завжди має елементи утопії, працює на них, але повністю перестає бути політикою реалій людського життя як тільки надмірно ідеалізує утопії, скеровує суспільство на досягнення утопічних ідей і станів суспільного розвитку. Іноді полі-

тика, особливо державна, робить останнє свідомо, як це десятиліттями робилося через комуністичну ідеологію і пропаганду в колишньому СРСР.

Контрольні питання

1. Природа і сутність політики як суспільного явища.
2. Політика: особливості, структура, класифікація, функції.
3. Основні рівні політики.
4. Політичний процес: особливості, зміст, режими існування.
5. Сутність відносин політики з іншими сферами життєдіяльності.
6. Політика і економіка.
7. Політика і соціальна сфера.
8. Політика і мораль.
9. Особливості соціальної стратифікації суспільства.
10. Основні моделі соціальної політики.
11. Політика і культура.

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА, СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА — МІСЦЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИКИ

Політика, її існування, прояви, реалізація можливі лише в суспільстві, певній соціальній системі, яка й надає політиці відповідних ознак, особливостей, характеру.

Саме собою суспільство розвивається не інакше, як певна соціальна система, що існує за рахунок самоорганізації. Це складний, суперечливий процес, в якому можна віднайти об'єктивне і суб'єктивне, позаяк суспільні перетворення, трансформації відбуваються через наявність великої кількості суб'єктів суспільного життя. Це — люди, групи людей, класи, соціальні структури тощо.

Соціальною називають цілеспрямовану систему, що піддається змінам, удосконаленню, або поліпшенню, оскільки **становить певну сукупність індивідів і функціонує на основі певної єдності умов життєдіяльності людей як визначального системоутворюючого чинника** [138, с. 332].

Найповніше таке визначення поняття **“соціальна система”**: **це цілісне соціальне утворення (особистість, соціальні група, спільність, суспільство), основним елементом якого є люди, їх зв'язки та взаємовідносини** [174, с. 19].

У кожній суспільно-політичній системі є кілька основних підсистем, що тісно взаємодіють і взаємозалежні. Це — виробнича система (економіко-господарська), соціальна, духовна, політична. Політична система — це механізм реалізації спільної волі та спільного інтересу всіх основних елементів системи [39, с. 9].

Можна умовно об'єднати соціальну і духовну підсистеми, що становлять основу громадянського суспільства.

Виробнича підсистема забезпечує практично умови для існування всіх підсистем, суспільно-політичної системи загалом.

Загальною і найскладнішою соціальною системою є суспільство. Це цілісна соціальна система, яка може трактуватися в широкому та вузькому розумінні.

У широкому розумінні суспільство — це надіндивідуальна духовна реальність (Е. Дюркгейм); взаємодія людей, які є продуктом соціальних дій, тобто орієнтованих на інших людей (М. Вебер); сукупність відносин та зв'язків між людьми у процесі їх спільної діяльності (К. Маркс).

У вузькому розумінні суспільство — це конкретно історичний тип певного суспільства, країни, їх організація. На цій основі розрізняють суспільство аграрне, індустріальне, інформаційне та ін.

Суспільства поділяють ще на традиційне і модернізоване. Кожне з них має характерні ознаки.

Традиційне суспільство характеризується:

- просте відтворення;
- природний розподіл і спеціалізація праці;
- ремісничі технології;
- домінування общинно-корпоративних цінностей;
- персоналізація міжособистісного спілкування;
- пошана до традицій, авторитету;
- орієнтація на минуле, традиції;
- примітивна система управління спільнотою (спадкоємна влада);
- спонтанні (непослідовні) соціальні зміни.

Модернізоване суспільство характеризується:

- індустріалізація, становлення сучасного ринкового господарства;
- радикальні зміни у структурі зайнятості;
- розширення свободи діяльності людини;
- підвищення ролі науки, знань, інформації;
- досконала система соціального забезпечення та підтримки громадян.

Суспільства є двох основних видів: закриті і відкриті.

Закрите суспільство — це, як правило, тоталітаристське суспільство (К. Поппер), де домінують різні заборони, табу, обмеження. Таке суспільство набирає особливо загрозливих характеристик, коли монополює перебирає на себе власність на засоби виробництва. Тоді влада і власність фактично зливаються, зро-

щуються, і будь-які можливості утворення громадянського суспільства видаються примарними, нереальними. Така ситуація і склалася, зокрема, у Росії після 1917 р.

Відкрите суспільство — це суспільство демократичне, в якому громадяни не просто можуть, а змушені приймати самостійні рішення. Іншими словами, вони по суті й об'єктивно є вільними особистостями. У такому разі вони й становлять **громадянське суспільство**.

Визначення феномену “громадянське суспільство” треба розпочинати з такого. Тривалий час держава і громадянське суспільство розумілись і трактувались як одне й те саме. Одним з перших ці поняття спробував розмежувати Дж. Локк. Він узяв основою власність, яка не лише притаманна особистості, а й створюється, існує задовго до утворення держави. На думку Дж. Локка, держава якраз і покликана захищати власність. Держава може розпастися, зникнути, а суспільство не зникає, як і власність.

Ш. Монтеск'є вважав, що громадянське суспільство виникає раніше держави. Після його природного стану, сім'ї, героїчного часу це, мовляв, четвертий ступінь розвитку людської історії. Держава і громадянське суспільство, як стверджував Ш. Монтеск'є, тісно взаємопов'язаний, і їх розрив у результаті зникнення однієї зі сторін призводить до краху суспільного розвитку взагалі.

Г. Гегель доводив, що громадське суспільство — це **безпосередньо приватне життя людей**, громадян. Це — складне співвідношення інтересів людей, суспільних груп, класів, взаємодію яких регулюють закони. Згідно з Г. Гегелем особливу, домінуючу роль у формуванні громадянського суспільства відіграє власність. Однак держава є вищим ступенем розвитку людської спільноти порівняно з громадянським суспільством.

К. Маркс та Ф. Енгельс в історії розвитку людства на перше місце висували не державу, а **громадське суспільство**. Так, у праці “До критики гегелівської філософії права” К. Маркс стверджував, що громадянське суспільство є рушійною силою історичного розвитку і відносини між державою і громадянським суспільством — це відносини між публічною владою та індивідуальною свободою. Мало того, у марксисті-ленінізмі держава є не що інше, як зброя в руках економічно правлячого класу і використовується насамперед для утиску і експлуатації пригніче-

них класів. Звідси — вчення про класову боротьбу, відмирання держави та ін.

За іншою точкою зору громадянське суспільство перебуває між економічною структурою і державою (А. Грамші), тобто є своєрідною надбудовою. Це — не “усі матеріальні відносини” (К. Маркс), а саме відносини ідеолого-культурні, як вважав А. Грамші.

Попри всі розбіжності точок зору під громадянським суспільством розуміють переважно незалежну від держави особливу сферу суспільної діяльності, що складається з різних соціальних груп, рухів, об'єднань, спільнот (національних, територіальних). Усі вони повинні виражати і обстоювати інтереси громадян, інтегрувати їх як загальний інтерес.

При розгляді питання відносин між державою і громадянським суспільством важливо, що власне суспільство має відповідний пріоритет над державою, позаяк остання є не інакше як регулятором певних суспільних відносин, гарантом забезпечення та здійснення прав і свобод людини.

Громадянське суспільство має такі основні ознаки:

- особливу, відокремлену від держави структуру суспільства (асоціації, добровільні об'єднання громадян);
- відповідну вільним ринковим відносинам політичну систему, що забезпечує пріоритет громадянського суспільства над державою;
- домінування громадянського права над приватним;
- сферу і умови вільної реалізації найрізноманітніших інтересів людини;
- вільний обмін продуктами діяльності між незалежними виробниками;
- форми безпосереднього вільного спілкування людей;
- плюралізм ідей, вартостей, соціальних цінностей;
- максимальну свободу особистості, її розвитку і самореалізації.

До основних інститутів формування та існування громадянського суспільства належать:

- сім'я;
- церква;
- засоби масової інформації;
- наукові, професійні, громадські об'єднання і асоціації громадян.

Суспільство і держава — поняття, які не збігаються і принципово не можуть збігатися.

Поняття “суспільство” ширше, позаяк це сукупність історично сформованих форм спільної діяльності людей або конкретний тип соціальної системи, певна форма суспільства.

Поняття “держава” вужче, позаяк це певна організація політичної влади.

Суспільство історично виникає раніше держави. І це природно, оскільки об’єднання у форму держави є результатом розвитку та ускладнення суспільства, суспільних відносин.

Відтак поняття “держава” вужче поняття “суспільство”. У суспільстві окрім держави є багато недержавних структур — політичних партій, рухів, організацій, об’єднань, асоціацій, груп та ін.

Держава в суспільстві посідає найважливіше місце і відіграє головну роль насамперед як засіб управління, організації ведення загальних суспільних справ.

Громадяни беруть участь у політичній життєдіяльності, політичному процесі не лише безпосередньо, а й як члени, активісти, керівники відповідних громадських організацій, спілок, об’єднань, асоціацій. Більшість з них, зокрема недержавні, непартійні об’єднання, не мають на меті безпосереднє оволодіння владою, проте, безумовно, впливають на владу, владні структури, а відтак і на практичну політику за рахунок організованості, часто доволі близьких відносин із владою, її структурами, органами підтримки громадськості.

У сукупності діяльність таких об’єднань ще називають суспільно-політичним рухом, оскільки в ньому є й суспільний, і політичний аспект. Іншими словами, вони мають подвійну природу.

Громадська організація — це добровільне закріплення формальним членством об’єднання людей, що спільно здійснюють управління громадськими справами згідно з метою, законними інтересами і правами своїх членів на основі певних норм, процедур і правил.

Громадські організації мають специфічні ознаки і функції.

Ознаки громадських організацій такі:

- добровільний характер членства;
- організаційна єдність, що оформлена і забезпечується статутом;

- відкрите проголошення мети діяльності;
- відповідна постійність складу і структури;
- наявність організаційно-статутних норм, що регулюють діяльність організації;
- самоуправління;
- певна матеріальна база, що формується насамперед за рахунок внесків членів організацій.

Функції громадських організацій такі:

- безпосередня участь в управлінні громадськими справами;
- участь (опосередковане право) в управлінні державними справами;
- виховання громадянської позиції, політичної культури громадян;
- забезпечення, захист прав і свобод громадян;
- розвиток соціальної активності громадян.

Типологізувати громадські організації можна так:

- громадсько-політичні організації;
- творчі спілки і об'єднання;
- профспілкові організації;
- добровільні товариства;
- корпоративні об'єднання;
- організації і об'єднання, утворені за демографічною ознакою та ін.

З розмаїття громадянських об'єднань вирізняються такі, діяльність яких перебуває ближче до політики (різні громадські організації, у тому числі молодіжні), має соціально-протестний характер (окремі профспілкові організації) та абсолютно не стосується політики (любительські об'єднання — дозвільні, “фанатів”, колекціонерів тощо).

Функціонують також громадські об'єднання, діяльність яких має нечіткий, прихований характер. За відповідних умов і обставин вони можуть швидко політизуватись і відповідно трансформуватись.

Доволі своєрідні в політичній життєдіяльності суспільства **громадські рухи** як великі об'єднання громадян. За метою, характером діяльності вони бувають консервативні, реформаторські, демократичні і реакційні, революційні та контрреволюційні.

До характерних ознак рухів належать відсутність постійної чисельності та фіксованого членства; доволі епізодичний зв'язок між членами руху; специфічність форм участі у громадянсько-політичній життєдіяльності (мітинги, пікети, демонстрації, звернення).

За природою громадські рухи поділяють на стихійні, слабо- та високоорганізовані, довго- та короткочасні. Як правило, з досягненням мети або за остаточної поразки громадські рухи само-ліквідуються, розпадаються, припиняють існувати. Вони є також свідченням багатоаспектності політичної, соціальної життєдіяльності, політичного плюралізму, несталості суспільно-політичної ситуації, недостатньої консолідації політичних сил та ін.

Громадськими організаціями, об'єднаннями, що істотно впливають на політичні процеси, є спілки підприємств (Франція — Національна рада французьких підприємств; США — Торгова палата, Національна асоціація промисловців та ін.), рух (організація) споживачів, профспілкові організації і об'єднання.

Багато громадських об'єднань виникають стихійно і відповідною є їх діяльність. Стихійність не є ознакою слабкості. Скоріше навпаки, це ознака того, що рух, організація корінням сягає вглиб мас, їх інтересів і потреб.

Суттєвою особливістю багатьох об'єднань, рухів тощо є їх масовість. При цьому залежно від стратегічної орієнтації вони поділяються на консервативні і протесту. Перші, як правило, обстоюють соціальний і політичний порядок, що склався, другі вимагають їх демонтажу, удосконалення, зміни.

Об'єднання і рухи поділяють також на реформістські та революційні. Реформістські, як правило, діють у межах чинних законів і порядку, тоді як революційні жорстко протестують проти влади, існуючого стану справ, а то й закликають до насильницьких дій.

Загальна декларація прав людини проголосила невіддільним право людей на свободу об'єднуватися. При цьому рівні умови для діяльності об'єднань людей покликана створювати держава.

В Україні громадяни (ст. 36 Конституції України) мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації з тим, щоб захистити власні права і свободи, задовольнити

політичні, економічні, соціальні, культурні, духовні та інші інтереси, за винятком лише встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я громадян або захисту прав і свобод інших людей.

Забороняються (ст. 37 Конституції України) утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі, мета або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким способом, порушення територіальної цілісності й суверенітету держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганда війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я людей. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Забороняється також створення політичних партій, керівні органи або структурні осередки яких розміщуються за межами України, а також будь-яких структурних осередків політичних партій в органах виконавчої, судової влади, у Збройних Силах України, Національній гвардії, Прикордонних військах, на державних підприємствах, в установах, організаціях та навчальних закладах.

Оскільки в найдемократичнішому, найгуманнішому суспільстві інтереси громадян, різних соціальних груп все ж різняться, а то й конфліктують, демократія як така не може діяти автоматично, сама собою. Вона існує за рахунок відповідних правил, процедур, норм, традицій, зрештою, спеціальних структур, що й забезпечують управління суспільством.

Звідси беруть початок ідея і вчення про правову, гуманістичну державу, в якій право обмежує владу в інтересах народу. Без цього годі й казати про **громадянське суспільство**.

Як зазначалося, існує багато неузгодженостей щодо генези громадянського суспільства взагалі. Так, **одні фахівці вважають, що таке суспільство виникає одночасно з виникненням людства. Інші вважають, що таке суспільство існує при усталених капіталістичних відносинах і за певного рівня розвитку.** Однак про громадянське суспільство може йтися, коли з'являється громадянин як самостійний, індивідуальний член суспільства, який має відповідні права, свободи і водночас відповідальний перед суспільством за всі свої дії і вчинки [40, с. 19].

Американський вчений Т. Пейн стверджує, що громадянське суспільство протистоїть державі, і що менше, образно кажучи, є держави як найбільшого зла, то краще [128, с. 224]. Так само вважають А. Токвіль, Дж. Міль, багато інших політологів, філософів, істориків.

Якщо й не дотримуватися певного радикалізму у визначенні суті громадянського суспільства, то все ж можна пристати до думки, що громадянське суспільство доволі принципово заперечує суспільство традиційне, оскільки людина в ньому розкутіша, вільніша, воно має багато громадських асоціацій, утворень, об'єднань, які певною мірою перебирають на себе функції держави.

Така точка зору так само не стала, позаяк у визначенні суті громадянського суспільства, його рис, особливостей справді є багато суперечностей і крайнощів. Громадянське суспільство часто і, на наш погляд, помилково визначають саме як недержавне, як систему незалежних об'єднань громадян — інститутів, що протистоять державі [61, с. 145]. Це ідеалізоване визначення громадянського суспільства, яке подається у формі безконфліктного, безкризового, не “зіпсованого” ані владою, ані грошима. При цьому доволі вдалими є **таке визначення поняття “громадянське суспільство”**: це недержавний сектор політики і економіки, який доповнюється тією частиною політичних і духовних відносин у державі, які функціонують як традиції та процедури демократії, зміцнюючи суверенітет народу, де допускаючи з боку держави порушення прав і свобод людини [61, с. 146].

Основними є такі структурні одиниці громадянського суспільства (в ідеалізованому розумінні його суті):

- **в економіці, економічній сфері** — створені з ініціативи громадян дрібні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, інші виробничі структури;
- **у соціальній сфері** — сім'я, органи самоврядування, самоуправління, політичні партії, громадські об'єднання.

Відтак основними інститутами громадянського суспільства є сім'я, школа, церква, добровільні організації, об'єднання, асоціації.

Рух до громадянського суспільства, соціальної, демократичної, правової держави є визначальною тенденцією світового роз-

витку. Тому постає багато питань не лише теоретичного характеру стосовно того, як будуються, якими мають бути відносини правової держави і громадянського суспільства.

По суті **громадянське суспільство як ширша, об'ємніша соціальна структура є основою правової держави.** У свою чергу, держава як найважливіший елемент політичної системи, соціальний суб'єкт і фактично офіційний представник суспільства загалом відіграє велику роль у розв'язанні соціально-економічних, політичних, духовних питань і проблем суспільства.

Особливості взаємовідносин, взаємовпливу держави і громадянського суспільства слід розглядати залежно від того, що таке рівна країна як суспільна цілісність.

Взагалі існують два великих і специфічних типи суспільних цінностей. Перший охоплює велику глибину історичного розвитку людства: рід, плем'я, родові та племінні союзи. Перелічені спільноти вважаються традиційними, або архаїчними, локальними групами. Другий тип суспільних цінностей виникає у процесі становлення держави і цивілізації й називається великим суспільством [14, с. 31]. При цьому важливо зважати на таке. У традиційних суспільствах принцип соціальної інтеграції справді був органічно властивий структурі суспільства. Суспільні зв'язки сприймалися в ньому як природні й на сімейному рівні, і на рівні соціальної цілісності.

Україна, як і десятки подібних країн, вже давно не є традиційним суспільством. Попри всі існуючі проблеми вона є суспільством, де суспільні зв'язки мають, що називається, переважно штучний характер, а тому повинні узгоджуватися на добровільних засадах. Позаяк нині Україні слід по-справжньому переходити до великого суспільства, остаточно полишаючи суспільство тоталітарне, складне питання традицій і новацій постає особливо гостро.

Згідно з цим окремі фахівці наголошують на необхідності інтенсивнішої модернізації власне соціокультурної системи в так званих суспільствах перехідного характеру, до яких належить і Україна. При цьому вважається, що надто важливо позбутися своєрідного культурного шоку, який є результатом взаємозв'язку трьох культуротворчих векторів [143, с. 11]:

- нової системи цінностей, що “імпортується” із країн західної цивілізації;

- старої “радянської” системи цінностей, настанов і стереотипів поведінки, які поки домінують у суспільній свідомості;
- цінностей традиційної національної культури, що відроджується в нових незалежних країнах.

Відтак у суспільствах перехідного характеру постає потреба узгодження, консенсусу традиційної (старої, набутої) культури і нової (ліберальної), що народжується і утверджується.

Громадянське суспільство, у свою чергу, не є чимось сталим, статичним. До того ж воно завжди становить певний соціальний ідеал, перспективу суспільного розвитку.

Останнім часом дедалі популярнішою стає теорія так звано-го відкритого суспільства.

Власне поняття “відкрите суспільство” першим застосував А. Бергсон, а розробив і ввів у вжиток англійський філософ К. Поппер, зокрема у праці “Відкрите суспільство і його вороги”. Спрощено це — суспільство, яке існує як протипага практиці ізоляціонізму, у ньому громадяни критично ставляться до різних заборон, пересторог.

Основу відкритого суспільства становлять демократичні інституції і процедури, свобода створення різних асоціацій, об’єднань громадян. Особистість, людина в такому суспільстві визнається і визначається найвищою цінністю, а держава фактично не втручається у дрібні проблеми громадян. Крім того, відкрите суспільство може існувати за умови вільної творчості громадян, наявності вільного ринку, свободи слова, преси, високої духовності людини, не обтяженої певною ідеологією. У результаті звичним є вільний обмін думками, точками зору.

У відкритому суспільстві громадяни мають можливість вільно обирати правлячу еліту, максимально демократично змінювати владу, яка монополює не належить будь-якому класу, соціальній групі. У ньому передбачений захист національних меншин, забезпечується свобода віросповідання людини, здійснюється ненасильницька реформа соціальних інституцій тощо.

К. Поппер називав відкрите суспільство “благим”, “великим”, суспільством з надто розвиненою демократією. На його думку, відкрите суспільство повинно мати і обстоювати такі цінності, які допоможуть кожній людині максимально саморозвинути і самореалізуватися.

Серед механізмів перетворення економічних, політичних, соціальних відносин на відкрите суспільство основним називають демократію прямої участі. Йдеться про залучення до вирішення всіх державних справ, проблем життєдіяльності суспільства якомога більшої кількості громадян. У політичній сфері, як вважають прихильники ідеї відкритого суспільства, потрібна так звана плюралістична демократія, яка дає можливість урівноважити інтереси, потреби різних, у тому числі й конкуруючих соціальних груп.

Утворення відкритого суспільства можливе лише за умови високого розвитку науки, освіти, культури, формування найдосконалішої моделі управління суспільними процесами.

Відкрите суспільство базується на тісному поєднанні індивідуальних і колективних свобод, стійких гуманістичних засадах.

Однак вважати відкрите суспільство своєрідним ідеалом, прямою протилежністю “закритого суспільства” не слід. Воно є лише одним зі шляхів демократичної організації життя, досягнення високого рівня індивідуальної і суспільної свободи. І все ж загальносвітова ситуація поступового переходу від індустріального, капіталістичного, економічного (сучасного) суспільства до інформаційного, постіндустріального, посткапіталістичного, постекономічного об’єктивно підтверджує можливість утворення якщо не ідеального, то доволі виразно відкритого суспільства, перевагою якого є примат людини, свободи, демократії, значно більший динамізм розвитку, ніж інших суспільств.

Досліджуючи певну модель суспільства, **неодмінно треба враховувати, що на теперішній характер і особливості суспільств істотно впливають три аспекти: суспільна, тотальна криза, що торкнулася більшості сфер життєдіяльності людства; залежність розвитку суспільств від стану культури, ціннісних орієнтирів; реальний стан демократії, її характер у конкретному суспільстві.**

Проблема тотальної кризи для всіх країн.

Хоча багато фахівців, політиків-практиків, державних, громадських діячів вважають, що людство, більшість суспільств, країн активно і послідовно прогресують, розвиваються, проблема тотальної кризи в її глобальному контексті все ж існує. До початку XXI ст. світ підійшов після величезних катаклізмів,

руйнівних процесів і ситуацій, які започаткувалися ще у ХХ ст. Це — революції, дві світові війни, екологічна криза, геноцид, глобальні економічні проблеми, наркоманія, СНІД. Фактично нинішня системна, глобальна криза охопила всі сфери життєдіяльності людства, а не лише проблеми громадян окремих країн. Під час такої кризи здійснюється складний, поступовий і надто болючий процес переходу від одного типу суспільства (передінформаційного, індустріального, капіталістичного, економічного, тобто сучасного) до іншого (інформаційного, постіндустріального, посткапіталістичного, постеконічного). Однак тут гостро постає проблема цінностей, основними з яких є Статок, Справедливість, Добро, Краса, Істина [224, с. 12–14].

Культура, ціннісні орієнтири суспільного розвитку.

Проблема значущого, прогресивного розвитку будь-якої країни — це значною мірою проблема культури, вибору ціннісних орієнтирів.

Від Платона до Л. Гумільова **основними цінностями людства були й залишаються Істина (Віра), Добро (Благо), Краса (Доля), Справедливість (Статок)**. Вони не надумані, позаяк у загальних рисах відповідають головним психічним функціям людини — її інституції (Дух), емоціям (Душа), інтелекту (Розум) і відчуттям (Тіло). Домінування цих функцій, їх різне рангове значення для окремого народу залежать від природно-генетичних особливостей етносу. Так, цінність добра переважає у тих народів і етносів, що мають надто потужну інтелектуально-прагматичну сферу. Умовно такі народи ще називають економічними. А цінність справедливості якраз притаманна незаможним, пролетаризованим верствам населення, які зрештою зорієнтовані на життя в авторитарному, тоталітарному суспільстві [223, с. 12–13].

Окремі вчені, зокрема Г. В. Щокін, цілком слушно називають тоталітаризм найбільшим соціально прийнятним політичним середовищем існування саме авторитарної особи [224, с. 23]. На його думку, тоталітаризм великою мірою спирається на люмпенство, люмпенізовані, знедолені прошарки населення. Мало того, тоталітаризм супроводжується і підтримується загальною мілітаризацією суспільства, масовим терором, пануванням обмежено малої політичної верхівки тощо.

Принагідно нагадаємо, що **тоталітаризм не існує лише у формі фашизму чи комунізму, до цього можна додати також іслам-**

ський фундаменталізм і сіонізм. У другій половині ХХ ст. їх прояви були ще помітніші, а політичний вплив на розвиток людського загалу відчутніший. Обидві модифікації тоталітаризму мають чітко відлагоджений механізм впливу на громадян в усьому світі, матеріальні та організаційні ресурси, активно використовують військові сили, релігійні конфлікти для налагодження і утвердження власної ідеології та її поширення.

Для поступального прогресивного розвитку нашої цивілізації, окремих суспільств суттєве значення мають фундаментальні цінності, які визначаються базовими. Окремі вчені, словники останнього часу базовими цінностями називають вже зазначені раніше Статок, Справедливість, Добро, Красу та Істину. Саме “вони становлять зміст ціннісних орієнтацій особи, які фігурують як цілі життя і основні засоби досягнення цих цілей і завдяки цьому набирають функцій найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів” [224, с. 12].

Нині в українському суспільстві змінюються не лише духовні цінності, орієнтири, а й культура загалом. Ще П. Сорокін зауважував, що проблема зміни векторів суспільного розвитку — то не проблема певних змін — капіталізм, соціалізм та ін., а зміна певних, конкретних культур.

Питання культури, цінностей мають принципове значення, коли йдеться про основні вектори геополітики конкретної країни. На жаль, український загал нині часто сліпо обирає як зразок культуру, цінності Європи, США, інших країн світу, забуваючи про власні, що сформувалися впродовж багатьох століть, у процесі діяльності десятків поколінь.

Тут, однак, треба нагадати ще одну позицію П. Сорокіна. Він характеризував західну євроамериканську культуру як чуттєву, що відповідає примату матеріального суспільства, суспільства споживання насамперед перед цінностями гуманітарного характеру. А це, зауважимо, не кращі орієнтири для утворення демократичного, справді гуманного, високодуховного суспільства, якого прагне досягти не одна нація, у тому числі й українська.

Надто різнополярні також думки про суто європейський вибір України. Не розглядаючи всі “за” і “проти” цієї проблеми, наголосимо на основному. Геополітичний вибір України взагалі ускладнюється багатьма об’єктивними чинниками і ситуаціями, серед яких розглянемо найважливіші.

Упродовж кількох століть Україна перебувала фактично між двома цивілізаціями — християнською і мусульманською, між Європою і Азією, а тому вплив на її розвиток обох цивілізацій і культур був неоднозначний і далеко не на користь українського (словянського) етносу.

Ще один суттєвий чинник полягає в тому, що тривалий час Україна входила у складну систему тоталітарних держав, у результаті чого ні її економіка, ні соціальна, культурна сфери не могли розвиватися вільно і самостійно, без небажаного в багатьох випадках зовнішнього впливу. Залишки тоталітарного минулого даються взнаки й нині, насамперед у духовній сфері, свідомості, моралі.

Як наслідок останнього нині в Україні істотною перепорою на шляху формування демократичного суспільства, становлення суверенної держави є відсутність нової ідентичності; наявність значної кількості фальшивих цінностей; слабкість громадянського суспільства.

Можна цілком погодитися з тими вченими-політиками, які вважають, що деградація суспільств починається з моральної, духовної деградації, а не через економічні негаразди чи розпад. У цьому плані доцільно згадати точку зору О. Шпенглера, який у відомій праці “Занепад Європи” характеризував цивілізацію як своєрідне штучне утворення, що протистоїть культурі як природному розвитку народів, етносів.

Україна не може “входити” в Європу, не входячи в увесь світ, і навпаки. І входити вона повинна як рівноправний суб’єкт суспільної життєдіяльності, суспільних відносин. Сильних, як відомо, рідко люблять, зате часто побоюються і далеко не всі зацікавлені в тому, щоб слабкі стали на ноги міцніше. Так і у взаємовідносинах держав. Кожна з них у своїх діях конче виходить з національних, державних інтересів, особливо якщо є з чого і кого вибирати. Перш ніж інтегруватися в Європу та інші регіони світу, треба навчитися демократично співробітничати, чужого навчатися і свого не цуратися, як казав геніальний Тарас.

Проблема геополітичного вибору, як свідчить світовий досвід, передбачає не лише визначення основних зовнішньоекономічних орієнтирів, вибірково критичного, свідомого ставлення до культури, традицій, цінностей інших народів, а й збережен-

ня, захист власної культури і традицій починаючи із захисту національного інформаційного простору. Загальновідомо, якою гострою і безкомпромісною нині є боротьба за інформацію, основні канали, якими вона поширюється не лише між державами, а й всередині них. З часом природно може вибудуватися ситуація, коли той, хто володіє інформацією, володітиме й світом.

Що ж до інтеграції України безпосередньо в Європу, то за всіх ускладнень і неоднозначностей проблема тут доволі прозора. Як держава України вже давно історично в Європі. Проблема лише в тому, в який спосіб і на який час ми в неї інтегровані економічно, політично, духовно. Іншими словами, ні про жодне сліпе заповичення основних європейських цінностей (демократія, ринкова економіка, правова держава) не може бути й мови. До того Україна має чудові власні здобутки в культурі, освіті, науці, давньоісторичні, глибококореневі традиції, яких багато інших країн об'єктивно не мали і не матимуть. Європейське співтовариство має певні стандарти життя і тому природно постає питання, якою мірою ці стандарти не просто діють, а й співвідносяться з українськими. Це справді доволі принципове питання. Зрікатися власного, національного аж ніяк не треба, та й підстав для цього немає.

Інтеграція не має практично нічого спільного з глобалізацією, яка нині спричинює багато суперечливостей, неоднозначних підходів і оцінок. За ідеологією глобалізація розглядається, і небезпідставно, як своєрідна загроза культурі окремих народів, їх особливості й унікальності.

Колишній Президент України Л. Кучма у виступі на спеціальній нараді з питань європейської інтеграції 8 лютого 2002 р. визначив комплекс конкретних дій, акцій, здатних прискорити і забезпечити повноцінну європейську інтеграцію України. Це — вступ України до Світової організації торгівлі; досягнення відповідності торговельного режиму України нормам ЄС; створення митного союзу України; отримання Україною (не пізніше кінця 2007 р.) статусу асоційованого члена ЄС; забезпечення поступового впровадження критеріїв вступу України до Валютного союзу ЄС. Наголошуючи на вирішенні цих питань європейської інтеграції, Л. Кучма зауважував: “Ми не можемо йти шляхом “сліпого” копіювання чужої моделі європейської інтеграції — польської чи прибалтійської,.. потрібно враховувати

відмінності європейської моделі розвитку. Діюча модель нашої економіки більше наближена до латиноамериканської, ніж європейської” (Уряд. кур’єр. — 2002. — 14 лют.).

Надаючи великого значення проблемі вибору пріоритетів у процесі інтеграції України, зокрема, до Європейського Союзу, Кабінет Міністрів України в січні 2002 р. прийняв спеціальне розпорядження “Про заходи щодо реалізації пріоритетних положень програми інтеграції України до Європейського Союзу в 2002 році” (№ 34-р). Таке розпорядження вийшло з Уряду на виконання Указу Президента України “Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу” від 14 вересня 2002 р. № 1072. Заходи, що містяться в ньому, спрямовувалися на узгодження критеріїв членства України в ЄС, прискорення процесів демократизації суспільства та забезпечення верховенства права, удосконалення судової системи, прискорення економічного розвитку та вдосконалення захисту прав людини і національних меншин, розвитку внутрішнього, національного ринку тощо. Фактично з огляду на комплексний характер проблеми європейського вибору вона охоплює багато аспектів як внутрішньої, так і зовнішньої політики України, потребує насамперед великої роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Кожна епоха характеризується не лише рівнем соціально-економічного, політичного розвитку країн, особливостями їх відносин. Психологи використовують також такі поняття, як “психологія епохи”, “дух часу”, “настрої епохи” та ін.

Найґрунтовніше **проблему психології епохи розглянув Г. Гегель**, який спробував визначати її за характером і поведінкою людей. Так, людину античного часу він охарактеризував як невпевнену в собі, нерішучу, таку, що у прийнятті рішень більше покладається не на себе, власні сили, а на “підказку” ззовні, від природи. Людину періоду середньовіччя Г. Гегель охарактеризував як сміливішу, послідовнішу, яка спробувала багато в чому перебороти внутрішній страх, невпевненість та ін.

Специфіку рис людей різних періодів російської історії свого часу досконало і глибоко вивчав В. Ключевський. При цьому природу суспільної психології він багато в чому зумовлював і пояснював роллю таких непересічних лідерів-постатей як Іван Грозний, Сергій Радонежський, Петро I, Єкатерина II та ін.

Дух часу — це щось подібне до сукупності ідей певного часу (М. Астаф'єв) або переважаючий настрої будь-якого народу (Дж. Болдуїн), або “дух аналізу і досліджень” (В. Белінський), або... Визначень багато, проте всі вони обертаються навколо головного — кожний час, період життя людей, епоха були й залишаються неповторними, обов'язково відмінними від попередніх. Доволі вдалою, на наш погляд, є думка Г. Плеханова стосовно того, що дух часу — це переважаючий настрої тих класів, які задають загальну, інтегральну тональність суспільного життя [125, с. 261]. Іншими словами, у цьому разі йдеться не про будь-які настрої взагалі, а саме про ті, що не тільки характерні певному часові, а й переважають над іншими, домінують у суспільному житті, відносинах.

У конкретний історичний період для більшості людей у суспільстві, країні існує певна духовна домінанта, яка визначає їх відповідну точку зору, формує позиції, спонукає до діяльності. Так, за часів Стародавніх Риму і Греції це була громадянськість, у Росії періоду М. Некрасова, М. Огарьова — так само громадянськість, у роки Великої французької буржуазної революції — свобода, у роки М. Хрущова — відлига, М. Горбачова — перебудова.

Надто складним є феномен “масова психологія”, позаяк він пов'язаний з великою кількістю проявів масового стану і поведінки людей. Масовий характер мають багато об'єднань громадян, рухи, політичні партії, окремі громадські, політичні акції.

Найчастіше масову психологію ототожнюють з “масовими настроями” як своєрідними психічними станами, що охоплюють значну кількість людей. Це — однорідна для доволі великої кількості людей суб'єктивна сигнальна реакція, особливі переживання комфорту або дискомфорту. В інтегрованому вигляді вони відображають три головних моменти: ступінь задоволеності або незадоволеності спільними соціально-політичними умовами життя; суб'єктивну оцінку можливості реалізації соціально-політичних запитів людей за певних умов; прагнення зміни умов заради задоволення запитів, потреб [140, с. 169–170].

Масові настрої доволі динамічні, мінливі, швидко поширюються, важко піддаються безпосередньому контролю з боку свідомості, проте легко і швидко (навіть ситуативно) об'єднують

людей, що перебувають у схожому соціально-політичному становищі. Тому масові настрої й зароджуються в середовищі людей, близьких за уподобаннями, інтересами, політичними ідеалами і цінностями.

За об'єктивних обставин **масові настрої мають характер певної подвійності**. З одного боку, вони відображають реальну дійсність, життя, з іншого боку, розвиваючись за законами масової психології, істотно впливають на реальну дійсність.

У суспільстві завжди організовується і справляється соціально-політичний вплив на масові настрої, масову психологію з метою певних їх змін в інтересах не так навіть суспільного розвитку, як конкретних політичних сил, суб'єктів політики.

З феноменом “масова психологія” тісно пов'язаний феномен “психологія натовпу”. Їх часто ототожнюють, хоча “психологія натовпу” — це тимчасовий психологічний стан людей, які з певних причин опинилися разом, скажімо, на демонстрації, страйку, у пікеті тощо. За визначенням Г. Лебона, натовпу властиві такі специфічні ознаки, як імпульсивність, мінливість, легковірність, підбагливість впливу і навіть гіпнозу, односторонність почуттів, нетерпимість, консерватизм, авторитарність та ін. У цьому зв'язку гостро постає проблема людини, особистості в натовпі, оскільки часто людина в ньому елементарно втрачає особистісні риси, статус, утвердження і позицію. Такий стан загрозливий, позаяк натовп доволі часто є випадковими, ситуаційними зборами людей, які не мають глибоких, принципово суттєвих міжособистісних зв'язків і контактів.

Найшкідливішою є однозначна оцінка масових рухів, а відтак і масової психології. Загальновідомо, що саме така оцінка домінувала в поглядах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Г. Плеханова, А. Грамші та інших прибічників теорії класової боротьби, коли масові виступи, особливо “низів”, характеризувалися конче як наслідок високого рівня класової свідомості. Зокрема, В. Ленін з високою часткою оптимізму висловлювався про психологію мас — робітників, селян — і не лише відслідковував, а й прогнозував, готував разом з однопдумцями масові виступи проти самодержавства. В. Ленін вважав, що саме широкі народні маси під керівництвом партії як керуючої і

спрямовуючої сили є справжнім локомотивом історії, рушійною силою революційного процесу. Зрештою, так і сталося, однак і під час революції 1917 р., і в роки побудови так званого соціалізму більшою мірою далися взнаки такі аномальні риси і ознаки натовпу, масової свідомості, як безрозсудливість, жаждоба гри, лицедійства, крові. Отже, більшовики насамперед використали психологічну схильність мас не до створення, а до знищення, руйнування. Врешті-решт аномальні риси масової психології є об'єктивним результатом низького рівня загальної та політичної культури мас.

Цінності людей формуються у процесі виховання, освіти, діяльності, спілкування, набуття життєвого досвіду, але на основі природних нахилів людини. Йдеться про простір і час, тобто про природне середовище, умови й історичну генезу. Отже, цінності, культура (їх зародження, розвиток, особливості) незмінно пов'язані з проблемою етносу як географічного і соціального явища.

Етнос — це своєрідна, неповторна культурно-історична цілісність. У ній може переважати будь-яка сфера діяльності — духовна, політична, економічна.

Разом з тим етнос (народ, плем'я) — це позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або окремими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом (назвою) [138, с. 123].

На думку Л. Гумільова, етноси існують близько п'ятнадцяти століть, тобто впродовж життя близько 40 поколінь, до того ж практично неможливо знайти етнос, який жив би виключно на якійсь одній території.

За часи існування людства етноси виникали, існували і розвивалися в чотирьох основних формах: **рід — плем'я, народ — нація.**

Різноманітним, неповторним і оригінальним людство, окремі його спільноти роблять саме унікальність етносів і особливі їх психологічні риси та характеристики.

Український етнос складається з усіх громадян незалежно від країни проживання, хто вважає себе українцем або має українське походження. Невеликі групи українців, що мають пев-

ні специфічні риси, зокрема, мовні діалекти, традиції, культурні особливості (лемки, бойки та ін.), є етнографічними.

Не характеризуватимемо детально особливості суперетносів, які нині існують у світі (свого часу це зробив Л. Гумільов), а зазначимо лише таке.

Перше. З європейських суперетносів наймолодший саме слов'янський, і тому логічно він має найкращу перспективу розвитку.

Друге. Слов'янський суперетнос перебуває здебільшого між германським і тюркським. Звідси не лише його перспектива, а й відповідна геополітична стратегія і вибір. При цьому західні слов'яни щонайскладніше взаємодіють з германським суперетносом, південні — з тюркським, східні — з обома разом узятими.

Проблема демократії в суспільному розвитку

Спочатку наведемо кілька зауважень загального порядку щодо демократії як суспільно-політичного явища.

Демократія (від грецьк. *demos* — народ і *kratos* — влада) — це влада народу, народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, базується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні проблем і питань суспільного врядування [138, с. 92].

Водночас можна навести й таке визначення демократії. **Демократія — це система правління, в якій правителі публічно підзвітні громадянам.**

Загальновідомі такі історичні типи демократії:

- соціальна, або загальна (суцільна);
- буржуазна;
- феодална;
- рабовласницька;
- антична.

Демократія існує у двох основних формах:

- безпосередня;
- представницька.

Для того щоб визначити демократичні параметри політичної життєдіяльності суспільства, слід звернути увагу на основні **принципи та процедури, що зумовлюють демократію** взагалі.

Принципи:

- виборність органів влади;
- розподіл влади;
- політичний плюралізм;
- гласність;
- єдність свободи і відповідальності;
- верховенство закону;
- урахування громадської думки;
- право меншості на власну позицію.

Процедури:

- виборність, звітність, відкликання обраних;
- всенародні обговорення проєктів і пропозицій;
- референдуми, плебісцити, опитування громадської думки;
- мітинги, збори, дискусії, симпозіуми;
- з'їзди, пленуми, конференції;
- демонстрації, маніфестації;
- сесії, засідання;
- страйки, пікети.

Як політичний режим, форму управління демократію можна визначити за певними ознаками.

Найпопулярнішою і визначальною ознакою демократії є регулярні вибори, які проводяться відкрито і чесно.

Демократію уявляють також не інакше, як волю більшості з наявністю легітимної меншості.

Демократія неможлива без відповідних демократичних свобод (свобода слова, дискусій, критики, демонстрацій та ін.).

Зрештою, усі політичні режими мають керівників і публічну сферу. І саме громадяни визначають міру демократичності керівників. Відтак **саме громадяни й становлять найхарактерніший елемент демократії**. А самі собою демократичні керівники відрізняються від недемократичних нормами, завдяки яким прийшли до влади, а також практичною звітністю за власні дії.

Навряд чи правильно, як це іноді робиться, зводити демократію до певного набору окремих інститутів, а по суті таких інститутів доходити висновку про наявність громадянського суспільства.

Відомий політолог Р. Даль запропонував кілька найприйнятніших умов “процедурного мінімуму”, що характеризують, забезпечують демократію (він називає її “поліархією”):

1. Контроль за урядовими рішеннями конституційно покладений на обраних представників.
2. Представники обираються шляхом регулярних виборів, під час яких утиск, як правило, забороняється.
3. Практично все доросле населення бере участь у виборах.
4. Практично будь-хто з дорослого населення може бути обраний на виборну посаду.
5. Громадяни мають право виражати власні погляди без загрози суворого покарання за політичними мотивами в широкому розумінні слова.
6. Громадяни мають право на пошук альтернативної інформації. Мало того, альтернативні джерела інформації захищені законом.
7. Громадяни мають також право утворювати відносно незалежні політичні партії і групи інтересів.

Практично до кінця ХХ ст. існували різні модифікації визначення демократії, зокрема “народна”, “правляча”, “буржуазна”, “формальна”. Поступово від цих визначень відмовляються, позаяк у політиці їх використовують доволі кон’юнктурно, на догоду часу і ситуації.

Ідеали демократії, як і уявлення про неї взагалі, не стали та не однозначні. Можна визначити лише головне: за демократичного устрою життя людей основним, домінуючим джерелом влади визначається і відповідною мірою є народ. Однак суть такого джерела так само розуміють по-різному.

Ліберальна демократія бере основою професійні знання, професійну підготовку громадян, керівників держави, еліти, а також вважає, що в державі повинні бути такі інституції і умови, які не дадуть можливості демократії трансформуватися в олігархію, охлократію.

Авторитарна демократія вважається своєрідною моделлю, етапом переходу від тоталітарних режимів до ліберально-демократичних і за відповідних умов та обставин вона може переродитися в олігархію чи тиранію.

Плебісцитарна демократія базується на механізмах звернення і апеляції до народу шляхом плебісцитів, опитування громадської думки, референдумів, мітингів тощо. Проте це переважно емоційні засади, надмірна “експлуатація” яких так само може призвести до охлократії.

Як багато не йшлося б про найкращу форму правління, влаштування життя людей, демократія так само не може претендувати на виключність, еталон свободи. Найскоріше демократія — це, образно кажучи, цікавий експеримент свободи. Навіть в Афіньському полісі, що вважався демократією найвищого рівня, право голосу мала щонайбільше десята частка населення міста. За підрахунками, які здійснив у 1989 р. політолог А. Лійпгарт, зі 180 країн світу країнами стабільної демократії можна було назвати лише 21. Відтак демократична конституційна держава не є утопією, однак і не взірцем чистої, ідеальної демократії, позаяк такої в ідеальному вигляді просто не існує. Та оскільки лише вона виходить із потреб людини, здатна максимально їх задовольнити, демократія є справді жаданою і очікуваною.

Перевага демократії над іншими політичними системами полягає в тому, що громадяни мають право обирати політичні представництва на основі вільного виборчого права за таємного голосування, а відтак вони самостійно вирішують, на кого на певний час покласти відповідальність за власну державу, спільноту. Мало того, вони делегують свої повноваження відповідним представникам в органах влади і мають можливості робити останніх підконтрольними.

В останні десятиліття ХХ ст. у світі дедалі активніше точилися розмови про **нове політичне мислення**. Його поява пояснюється насамперед інтенсивним розвитком у світі саме демократичних процесів, суттєвою демократизацією суспільної життєдіяльності взагалі.

Як складна політична соціальна сентенція нове політичне мислення базується на усвідомленні того, що вижити в цьому світі людство зможе лише за умов консолідації, єдності, згуртування сил, вирішення спільними зусиллями так званих глобальних проблем людства, а також проблем війни, екології, СНІДу, наркоманії, тероризму тощо.

Фактично існують традиційне та нове політичне мислення.

Традиційне політичне мислення базувалося і базується на усвідомленні того, що кожна країна може вижити самостійно, без підтримки, допомоги інших країн.

До основних належать такі ознаки традиційного політичного мислення:

- примат класових, групових, національних інтересів над інтересами насамперед особи;
- експлуататорське ставлення до природи, навколишнього середовища як таких, що повинні повною мірою підпорядковуватися людині, суспільству;
- намагання силовими методами вирішувати окремі проблеми, у тому числі й міждержавні відносини (при цьому війна вважається припустимим і нормальним засобом розв'язання політичних проблем);
- неприпустимість інакодумності, недовіра як основна форма спілкування класів, народів, країн;
- турбота про безпеку власної країни — понад усе.

Нове політичне мислення, навпаки, стверджує, що прогрес людського розвитку базується на колективізмі, єдності країн і народів у їх стратегічному плані.

Основними ознаками нового політичного мислення є такі:

- постійний примат загальнолюдських цінностей та інтересів;
- бережливе ставлення до природи, навколишнього середовища, турбота про їх раціональне використання та відновлення;
- вирішення будь-яких політичних проблем шляхом балансу інтересів, дискусій, домовленостей, консенсусу, виключення війн з життя суспільства;
- терпиме, поважне і довірливе ставлення до політичних опонентів, максимальна деідеологізація міжнародних відносин;
- загальна, неподільна безпека країн і народів.

Найзначнішим надбанням демократії вважаються вибори.

Вибори надають громадянам право і можливість обирати й бути обраними; обрати того, кому вони довіряють; обрати політичну силу, угруповання, напрям, якому вони найбільшою мірою симпатизують і довіряють; впливати на розподіл влади; підтвердити повноваження правлячих осіб або позбавити їх влади; контролювати діяльність окремих політиків, державних, громадських діячів, влади загалом.

У демократичній державі народ є джерелом влади, однак безпосередньо владу він не здійснює, а обирає відповідних представників — партії, окремих громадян (депутатів) — посередни-

ків між урядом і народом, а відтак між державою і народом. Для того щоб така процедура була максимально демократичною, дієвою, необхідно мати досконалі виборчі процедури, за якими відбуваються вибори.

Існують дві основні системи виборів — пропорційна та мажоритарна, а вже потім мішана та куріальна.

Пропорційна система виборів

Особливість цієї системи виборів полягає в тому, що депутатські мандати розподіляються пропорційно кількості голосів, поданих виборцями за кожну з партій у багатомандатних виборчих округах. Кількість мандатів при цьому від окремо взятого виборчого округу визначається залежно від встановленої законом квоти, наприклад, один депутат чи сенатор від 100 тис. виборців.

За такої системи виборці голосують за певні політичні партії, що репрезентовані списком кандидатів.

Пропорційні виборчі системи поширені в Австрії, Бельгії, Данії, Ісландії, Італії, Люксембурзі, Норвегії та Швеції. При цьому і в порівнюваних країнах виборчі системи мають певні особливості. Так, у Королівстві Данія при голосуванні виборці не просто вказують партію, якій віддають перевагу, а й роблять позначку проти кандидата, якого бажали б бачити депутатом. У Польщі депутатські мандати розподіляються між партіями за пропорційною системою.

Мажоритарна система виборів

Це — найпростіша і найпоширеніша система виборів. Розрізняють одномандатні, багатомандатні та преференційні мажоритарні системи (коли виборець вказує кандидата, якого бажає бачити депутатом).

Одномандатна мажоритарна виборча система. Уся територія поділяється на округи, в яких обирають по одному депутату (який отримав відносну більшість голосів). Одномандатні виборчі системи поширені в Австралії, Великобританії, Канаді, Новій Зеландії, Південно-Африканській Республіці, США, Франції.

Багатомандатна мажоритарна виборча система. Кожний виборець має таку кількість голосів, яка кількість депутатів оби-

рається від виборчого округу (Великобританія, Нова Зеландія, Японія).

Преперенційна мажоритарна виборча система. Це своєрідний рейтинг кандидатів, який здійснює виборець. Якщо жодний кандидат не отримує більшості голосів, зі списку кандидатів виключають того, хто набрав найменше “перших місць”. Його “перші місця” анулюють і передають кандидатам, які в цих бюлетенях посіли другі позиції. Потім ще раз підлічують кількість “перших місць” і виводять з “гри” кандидата, який отримав найменше “перших місць”. Так роблять доти, поки певна кількість кандидатів не набере абсолютної більшості голосів (50 % плюс один).

Коротко сформулювати відмінність пропорційної та мажоритарної систем виборів можна так: **за пропорційною системою виборів кожна партія отримує кількість мандатів, що відповідає частці одержаних нею голосів; за мажоритарною системою перемагає кандидат, якому вдалося зібрати в певному округу найбільшу кількість голосів виборців.**

У низці країн вибори здійснюються за мішаною системою.

Мішані виборчі системи

Такі системи базуються на комбінації елементів пропорційної та мажоритарної систем. Так, у Німеччині одна половина депутатів Бундестагу (національного парламенту) обирається за принципами одномандатної мажоритарної системи, а інша — за пропорційною мажоритарною системою.

Мішану виборчу систему використовують в Угорській Республіці, де депутати за індивідуальними списками обираються за мажоритарною системою, а за партійними списками — за пропорційною системою.

Куріальні виборчі системи

Якщо у країні наявна гостра проблема забезпечення представництва в парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп, то вибори здійснюються за куріальною виборчою системою. Для кожної курії передбачаються відповідні норми представництва, на основі чого створюються виборчі округи (Зімбабве, Нова Зеландія, Фіджі).

Вибори 1998, 2002 р. в Україні здійснювалися за мішаною пропорційно-мажоритарною системою: серед 450 депутатів Верховної Ради України одна половина (225) обиралася за партійними списками, а інша (225) — від територіальних виборчих округів.

За характером і особливостями суспільства надто різняться, а тому їх відповідним способом класифікують.

Суспільства класифікують за системною природою (українське, німецьке, іспанське, американське, англійське та ін.) та релігійною ознакою (християнське, мусульманське, іудейське, буддійське та ін.).

Визначень поняття “суспільство”, як зазначалося, існує багато залежно від конкретно-історичного, якісного етапу його розвитку. Так, останнім часом широко використовують поняття “інформаційне суспільство”. Йдеться про суспільства (країни), де основним (домінуючим) багатством і ресурсом є інформація, новітні інформаційні системи. Це поняття з’явилося у другій половині 60-х років, коли вперше стався своєрідний інформаційний вибух, тобто кількість інформації незрівнянно збільшилася, почали з’являтися нові, раніше невідомі джерела її передавання і збереження. Поряд з такими характеристиками, як “суспільство знань”, “постіндустріальне суспільство”, почали вживати характеристику (термін) “інформаційне суспільство”.

Фактично, за визначенням американського футуролога О. Тоффлера, людство пережило аграрну, індустріальну революції, а нині передбачається революція інформаційна. Реальність сьогодення сповна підтверджує таке твердження.

Суть інформаційної революції зумовлюється тим, що інформація визначається своєрідним промисловим продуктом, а її виробництво — одним з видів промислової індустрії. Свого часу на цьому зауважував і один з основоположників кібернетики, видатний український вчений, академік В. М. Глушков. Нині такі країни, як США і Японія активно використовують інформацію на світовому ринку, маючи від цього не лише великі прибутки, а й статус найрозвиненіших держав світу.

В умовах інформаційного суспільства збільшується питома вага індивідуальної праці, кардинально змінюються система і технології у сфері освіти, науки і культури, наукові дослідження стають інтенсивнішими і пліднішими завдяки небаченим

можливостям обміну інформацією. При цьому кардинально змінюються виробництво взагалі, економічна сфера, чисельність працюючих; принципово нового характеру набирає управління виробництвом, що спричинює загалом справжню технологічну революцію у сферах матеріального і духовного виробництва.

Інформаційне суспільство характеризується не лише позитивними особливостями розвитку. Комп'ютеризація призвела до появи комп'ютерної злочинності, що пов'язано з використанням комп'ютерної техніки, комп'ютерних систем. Через це перед суспільствами гостро постала проблема захисту, попередження таких злочинів, особливо в банківській справі, а також у воєнній, економічній та інших сферах.

За допомогою новітньої інформаційної, комп'ютерної техніки інтенсивно почало розвиватися психологічне опрацювання сотень тисяч людей. Проте комп'ютерні психотехнології повинні використовуватися з користю для людства — у медицині, освіті (професійні орієнтації, професійний відбір), професійній виробничій та інших сферах діяльності.

Побуває таке визначення суспільства, як **“суспільство споживання”**. У цьому понятті діяльність, усе життя людини орієнтовані на такі ідеали і цінності, як егоїстичний індивідуалізм, гроші як найвища цінність, максимум прибутку тощо. Тривалий час соціалістична, комуністична ідеологія до таких суспільств (країн) необґрунтовано зараховували всі країни так званого капіталістичного табору, особливо високорозвинені.

Вживають і таке поняття, як **“постділове суспільство”**. Це суспільство, в якому на перший план висуваються духовні, моральні цінності. До таких суспільств відомий спеціаліст з менеджменту П. Друкер зараховує США, де, на його думку, визріває так звана нова контркультура, або постділове суспільство. Поряд з такою контркультурою виникає й друга контркультура — третій сектор. Це — некомерційні, неурядові установи. У США це також автономні, самокеровані общини, інші структури.

У політиці стосовно політичних процесів, стану суспільства часто вживають поняття **“політичний розвиток”**, **“модернізація”**.

Політичний розвиток — це багатовимірний процес, під час якого в результаті взаємодії різних політичних сил відбуваються

ся зміни в політичній поведінці, політичній культурі людей, політичній системі суспільства загалом [138, с. 301].

Фактично політичний розвиток можна охарактеризувати як спроможність політичної системи гнучко пристосовуватися до мінливих соціальних умов за одночасного збереження і навіть збільшення можливостей для еліт, пересічних громадян виконувати специфічні функції з управління суспільством і державою.

Часто політичний розвиток ототожнюють з політичним прогресом і навіть прогресом взагалі, що є хибним, позаяк політичний розвиток — це поняття, що стосується і призначене для опису суспільно-політичних процесів, а не досягнутого результату суспільного розвитку; сприяє руху соціальних форм, а не фіксації досягнутих суспільством етапів чи вершин.

Політичний розвиток є обов'язковою умовою політичного прогресу, що засвідчує про певні (статистичні, якісні) політичні зміни і досягнення в суспільному розвитку взагалі.

Політичний розвиток може відбуватися в революційній і еволюційній формах. Перша — то фактично зміна, і часто однозначно радикальна, політичної системи, друга — нагромадження певних кількісних змін у суспільстві, які, проте, у результаті так само можуть зумовити значні, а то й кардинальні зміни політичної системи. Революційна форма динамічніша, спостерігається в меншому часовому відтинку.

Політичний розвиток може обганяти соціальний і, навпаки, масштаби, характер соціального розвитку часто вагоміші, ширші та масштабніші, ніж розвиток політичний.

Що ж до власне політичної системи суспільства, то її спроможність до розвитку забезпечується саме шляхом певного реагування на наявні соціальні, економічні, духовні тощо зміни в суспільстві.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. у політичній науці та суспільній практиці великої популярності зажив термін “модернізація”.

Модернізація — це особлива форма цивілізаційного процесу, яка передбачає подолання відсталості традиційних держав і їх еволюційний перехід до прогресивного соціального ладу.

Нинішній етап модернізації багатьох країн називають постіндустріальною модернізацією, або постмодернізацією. Найхарактернішою ознакою такого етапу модернізації є не так динамічний економічний розвиток, як пріоритетна роль теоретичного

знання, науки, завдяки яким є можливість утворювати і впроваджувати нові технології, технологічні процеси. Крім того, у процесі такої модернізації змінюються цінності, духовні орієнтації громадян.

Вирізняють два основних типи модернізації.

“Оригінальна” (спонтанна) модернізація — це модернізація поступового, планомірного, поетапного розвитку.

“Вторинна” модернізація є другим типом модернізації і відбувається шляхом запозичення досвіду інших країн, суспільств, використання готових форм і методів господарювання. Така модернізація може відбуватися набагато швидше, ніж “оригінальна”, однак не завжди буває вдалою, результативною, позаяк чужий досвід є чужий і часто не “приживається” на іншому національному ґрунті. Яскравим свідченням цього є розвиток держав так званого третього світу — в Африці, Азії, Латинській Америці.

Характер, особливості суспільства вирішальною мірою залежать від його політичних режимів. Цій проблемі в політології, соціальній психології, політичній психології та інших науках надається першочергового значення, хоча й нині класифікація таких режимів — явище складне і неоднозначне.

Типологія політичних режимів

Вид політичного режиму	Різновид політичного режиму
• демократичний	парламентсько-монархічний парламентський напівпрезидентський
• авторитарний	олігархічний конституційно-авторитарний військово-фашистський президентський
• тоталітарний	фашистський расистський військово-диктаторський революційно-пролетарський
• перехідний	військово-демократичний буржуазно-ліберальний революційно-демократичний

Складність визначення типу політичного режиму багато в чому пов'язана з тим, що в науці та реальній політичній діяльності часто ототожнюють, а то й плутають поняття “суспільство”, “соціум”, “держава”.

Соціум (від лат. *socium* — спільне) — це велика стійка соціальна спільнота, що характеризується єдністю умов життєдіяльності людей у певних істотних відносинах і як наслідок спільністю культури.

Різновидами соціуму є родові, сімейно-родові, соціально-класові, національно-етнічні, територіально-поселенські спільноти. Вища форма соціуму — суспільство як цілісна соціальна система.

Будь-який соціум становить певну цілісність, основою якої є обмін діяльністю між окремими людьми, групами людей. Це певною мірою автономне утворення, проте це не держава.

Обґрунтовано розмежовував поняття “суспільство” і “держава” основоположник української соціології М. Шаповал. Цитуючи своїх сучасників, він констатував, що “суспільство є сукупність людей, пов'язаних взаємовідносинами, або ще по-іншому: суспільство є системою взаємочинності між людьми”. Він мав на увазі, що сутність суспільства можливо зрозуміти лише тоді, коли вивчаються, аналізуються соціальні контакти між людьми, соціальними групами (у М. Шаповала — “людські одиниці та групи”) [218, с. 23].

“Держава, — за визначенням М. Шаповала, — це своєрідне соціально організоване, майже закрите скупчення, яке здійснює право вищого володіння на певну територію, у межах якої воно регулює своїми законами поведінку індивідів і скупчень, утримуючи внутрішній лад і організуючи зовнішню його охорону” [218, с. 52].

Форми держави розрізняють за формами державного устрою і правління.

За формою державного устрою держави поділяють так:

- проста (унітарна);
- складна, що складається з кількох державних утворень (унія, федерація, конфедерація).

За формою державного правління існують такі форми держави:

- монархія (вища державна влада успадковується), зокрема деспотія, теократія, абсолютна, станова, конституційна, парламентська;
- республіка (вища державна влада належить виборним органам), зокрема президентська, парламентська, теократична.

За формою політичного режиму держави є демократичними, авторитарними, тоталітарними.

Вчені-історики, філософи, соціологи, політологи по-різному трактують не лише сутність, а й основні функції держави. Наприклад, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін появу держави пояснювали появою антагоністичних класів. На їх думку, держава — це апарат насилля, який утримується панівним класом і використовується ним для утиску пригнічених класів.

На думку інших мислителів, зокрема Ж. Ж. Руссо, Т. Гоббса, що вважаються прихильниками теорії “суспільного договору”, основна функція держави полягає в дотриманні спокою і порядку, недопущення конфліктів.

Доволі своєрідно сутність держави сформулював М. Вебер. “Держава, — зауважував він, — це людський союз, який всередині певної сфери... претендує (успішно) на монополію легітимного фізичного насилля... Право на фізичне насилля приписується всім іншим союзам або окремим особам лише такою мірою, якою держава зі свого боку допускає це насилля, єдиним джерелом “права” на насилля є держава” [32, с. 675].

Кожне суспільство має власну політичну систему. Це — сукупність політичних структур, норм, відносин, діяльності та свідомості, що забезпечують панування правлячого стану, еліти, співіснування з ним інших суспільних груп, надають можливість окремим суспільним групам виявляти їх інтереси, потреби і суспільну волю шляхом використання загальних суспільно-політичних інструментів волевиявлення.

Таке визначення, однак, доволі складне. Наведемо простіше. Політична система суспільства — це сукупність соціальних угруповань, фрагментованих спільнот, суспільних груп — класів, верств, станів, націй тощо, які є носіями вирізаних і виражених інтересів, які вони прагнуть здійснити, реалізувати.

Кожний з названих компонентів політичної системи суспільства має певну мету, інтереси, функції, форми і методи діяльності.

Політична система суспільства має таку структуру:

- **політична організація суспільства** (держава, політичні партії, рухи, громадські організації і об'єднання, трудові колективи);
- **політична свідомість;**
- **соціально-політичні та правові норми;**
- **політичні відносини;**
- **політична практика.**

Інтеграційною силою, що об'єднує наведені елементи в єдину політичну систему, є політична влада.

Можна розглядати політичну систему і як сукупність державних та соціальних владних інститутів, які у взаємодії, взаємозалежності зберігають і забезпечують існування, розвиток певного соціального ладу.

Державними владними інститутами є такі:

- законодавчі органи в центрі та на місцях;
- центральні та місцеві виконавчі органи влади;
- вищі та місцеві судові органи.

До соціальних владних інститутів належать:

- політичні партії;
- громадські організації, об'єднання, союзи;
- неформальні громадські рухи.

Окремо в політичній системі конкретного суспільства вирізняють церкву та її органи.

Політична система має чотири тісно взаємопов'язані складові (сторони), які роблять її багатовимірним і складним утворенням:

- **ідеологічну** (політична свідомість, пануюча в конкретному суспільстві ідеологія);
- **функціональну** (відповідні методи політичної діяльності, що є базою для політичного режиму);
- **регулятивну** (право, інші нормативні акти, політичні норми і традиції, певні норми моралі);
- **інституціональну** (держава, політичні партії, суспільно-громадські організації і об'єднання).

Кожна з цих підсистем, у свою чергу, має складну структуру.

Політична система — це не все суспільство, але важлива його частина і складова, яка істотно впливає на політику, розвиток, характер суспільства.

Політичні системи типологізують так:

- національні (залежно від історичного досвіду і традицій);
- командна і змагальна (залежно від засобів управління і розв’язання політичних суперечностей);
- соціопримирна (мета якої — підтримувати соціальну згоду і переборювати конфлікти).

За характером існуючого політичного режиму політичні системи поділяють на демократичні, авторитарні, тоталітарні.

К. Гаджієв політичні системи типологізує так:

- рабовласницькі — феодальні — капіталістичні;
- патріархальні, традиціоналістські — раціоналістські;
- колективістські — індивідуалістські;
- диктаторські — ліберальні;
- тоталітарні — демократичні політичні.

Відмітні особливості кожної окремо взятої політичної системи визначаються такими чинниками:

- соціальним (класовим, груповим) змістом існуючої влади та опозиції;
- системою інституцій, організацій та установ, через які здійснюється влада і регулюються відносини між класами та соціальними групами;
- правовими нормами і законами, що виражають ці норми, принципами діяльності інституцій політичної влади, на прямом цієї діяльності, її відповідності потребам суспільного добробуту;
- усвідомленням цих обставин і чинників людьми, їх вираженням у формах політичної теорії, ідеології, психології, соціології тощо.

Основним, базовим інструментом політичної системи суспільства є держава.

Держава — це спосіб устрою, життя громади на засадах публічної влади; суспільство, в якому встановлений і дотримується певний порядок, лад (насамперед за допомогою законів), завдяки чому вдається зберегти соціальну цілісність і безпеку [169, с. 72].

Тепер детальніше розглянемо феномен “держав”.

Основними є такі концепції походження та сутності держав:

- патріархальна (Конфуцій, Р. Філмер);
- теократична (міфологія Сходу, А. Августін, Ф. Аквінський);

- теорія насильства (Е. Дюрінг, Л. Гумпілович);
- суспільного договору (Г. Гроцій, Ж. Ж. Руссо, Дж. Локк);
- соціально-економічна (К. Маркс);
- органічна (Р. Вормс, А. Шеффле);
- психологічна (Ж. Бюрдо);
- політико-антропологічна.

Основні ознаки держави такі:

- публічна влада;
- соціальна система органів та установ, що здійснюють функції державної влади;
- громадянство і територія;
- бюджетно-фінансова система;
- система податків, зборів, займів;
- територіальний поділ населення;
- суверенітет;
- право;
- монополія на легальне використання сили, фізичного примусу;
- мова;
- культура;
- символіка.

За окремими підставами для класифікації держави типологізують так:

• за формою правління	монархія (абсолютна, конституційна)
республіка (президентська,
напівпрезидентська, парламентська)
• за пріоритетними функціями	військова (політична)
правова
соціальна
• за адміністративно-територіальною організацією	унітарна
федерація
конфедерація (співдружність)
• за характером політичного режиму	тоталітарна
авторитарна
демократична

- за соціально-економічною природою

рабовласницька
феодална
буржуазна
соціальна
буржуазна соціалістичної орієнтації

- за сталістю політичної життєдіяльності

стабільна
нестабільна

Для визначення характеру, особливостей розвитку держави важливо знати, в якому напрямку розвивається влада, як вона ставиться до суспільства. Ф. Хайєк, зокрема, стверджує, що існують два напрямки розвитку влади: демократичне управління в дусі лібералізму і тоталітарне (авторитарне) управління [84, с. 213–214].

Кожне суспільство характеризується не лише певним суспільно-політичним устроєм, а й певними цементуючими підвалинами у формі певних суспільно-політичних ідей, норм, цінностей. Це не обов'язково ідеологія у її, образно кажучи, чистому вигляді, а насамперед релігія, тобто система духовних цінностей, які за будь-яких обставин продовжують співіснувати з ідеологією. Щоправда, часто ідеологія надто притискає систему духовних цінностей, не дає їй існувати і розвиватися, а то й зводить нанівець. Виразним прикладом є феномен Росії, де комуністична ідеологія, радянська влада робили все, аби розвалити, знищити такі базові засади російського соціуму, як релігія і монархія. Повною мірою реалізувати це завдання можна було лише за умови, коли сконструйовано і протиставлено іншу систему уявлень про світ, яка б виявилась альтернативою православної релігії. Цього зробити не вдалося. Ні в теорії, ні на практиці марксизм-ленінізм так і не став новою релігією, яку так гаряче пропагували і намагалися запровадити більшовики в Росії.

І все ж серед усіх засад суспільства визначальне значення має ідеологія.

Ідеології практично почали зароджуватися з XIV ст., в епоху Відродження, хоча власне термін “ідеологія” з’явився пізніше — на межі XVII–XVIII ст.

Спочатку під ідеологією розуміли науку, що мала пояснювати “природне походження ідей”, спростовувати так звані ілюзорні думки.

Згодом з ідеології виокремилася політична ідеологія як своєрідний світогляд людини.

У найпростішому визначенні **ідеологія, навіть “наукова” — не що інше, як певна сума, комплекс ідей, завдяки яким робиться спроба пояснити світопорядок, реальний стан речей.** Наголосимо, реальний, об’єктивний, позаяк ідеологія доволі часто використовується з негуманною метою — для дезорієнтації, дезінформації громадян, дискредитації реального соціального стану, окремих явищ, подій, осіб тощо.

Розрізняють три рівні функціонування ідеології [185, с. 209–210]: концептуально-теоретичний (найузагальненіші уявлення групи, класу про власні інтереси, виражені у формі ідеалів і принципів), **програмно-політичний** (поєднання загальних політичних поглядів із повсякденними потребами групи, класу, вираженими в конкретних вимогах до влади), **актуалізований** (реальне засвоєння масовою політичною свідомістю ідеалів і цінностей певної ідеології).

Ідеологія насамперед розуміється і сприймається як своєрідна теоретична модель. Проте найкраща, найдосконаліша модель неспроможна доволі повно, об’єктивно пояснити реальну сутність явищ і процесів. Цей “люфт” між теорією та практикою, власне, і є потенціальним резервом розвитку теорії, її концептуальних засад. Не виняток у цьому плані й ідеологія. Найскоріше навпаки, реально суспільно-політична практика і є лакмусовим папірцем, за допомогою якого визначається справжня сутність ідеології, за тим хіба що уточненням, що найкраща ідеологія може виявитися спотвореною у процесі її практичного використання, втілення в суспільну практику. На підтвердження цього історія подає тисячі прикладів, коли, прикриваючись найкращими ідеями добра, гуманізму, справедливості тощо, їх проповідниками винищувалися цілі країни й народи. Ще К. Маркс, вчення якого саме у викладеному щойно плані практично й було використано в Європі, свого часу справедливо зауважував, що ідеологія є не що інше, як перевернуте, перекручене зображення дійсності.

Отже, щоб реально оцінити сутність певної ідеології, треба не так дотримувати її теоретичні, догматичні постулати, як реальні соціальні функції, які виявляються в реальному житті, сус-

пільній практиці. Заради істини слід наголосити, що К. Маркс та Ф. Енгельс взагалі не згадували про так звану пролетарську ідеологію, та й під “наукою” і “ідеологією” розуміли різні та практично несумісні речі. Це вже В. Ленін довільно використовував різні несумісні поняття і терміни, стверджуючи, що на основі марксистської ідеології, мовляв, пролетаріат виробляє найвищий, найпрогресивніший тип ідеології — “пролетарську ідеологію” (у праці “Что делать?”).

Нове значення терміна “ідеологія” у творах В. Леніна відобразило суттєве перетворення марксизму з харизматичного вчення, ще відкритого для сприйняття нового і осмислення суспільних змін, на повністю закриту догматичну систему — “священне знання” революційної еліти. Цим така еліта виявляла претензії на управління масами.

Догматики в галузі ідеології найбільше бояться тих, хто не лише думає, а й навіть робить спроби думати по-іншому. В. Ленін таких людей називав не інакше як ревізіоністами, претендуючи на автора істини в останній інстанції щодо трактування марксизму, автори якого (К. Маркс, Ф. Енгельс) ідеологію називали саме “фіктивною свідомістю”.

Розглянемо поняття “владарююча” ідеологія. Це ідеологія, яка за допомогою відповідної ідеологічної системи, форм та засобів здійснює і утримує монополію на засоби інформації, освіти, культуру, управління державним апаратом, економікою, пояснення, оцінку подій і явищ суспільного життя тощо. Що ширші та потужніші важелі такої ідеології, то сильніше і невідворотніше вона впливає на життєдіяльність суспільства. Виразним підтвердженням цього є історичний феномен марксистсько-ленінської комуністичної ідеології в колишньому СРСР, інших соціалістичних країнах, коли навіть елементарний сумнів у найнезначнішому питанні щодо такої ідеології видавався і оцінювався як найстрашніше та неприпустиміше зло, антидержавний вчинок.

Коли наголошуємо на співвідношенні ідей, ідеології та їх практичному втіленні в життя, напрошується думка вже згаданого соціолога М. Шаповала: “Ідеї чи думки про все, що сприймаємо, можуть бути або правильні, справжні, або неправильні, несправжні, скажімо, брехливі. Правильними ідеями

називаємо такі, що: 1) можуть бути перевірені та встановлені, підтверджені іншими людьми; 2) можуть бути перевірені спробою, експериментом (підкреслено автором. — М. Г.); 3) що сприйняті одним з основних зовнішніх почуттів (зором, слухом, смаком, нюхом, дотиком) і 4) відповідають вимогам логічного думання” [218, с. 223–224].

Політична ідеологія (від грецьк. *idea* — поняття, *logos* — знання) — це система ідей, поглядів, уявлень, що містить теоретичне осмислення політичного буття з позицій інтересів, потреб, мети та ідеалів певних соціальних груп, національних утворень, покликана захищати ці інтереси за допомогою політичної влади чи впливу на неї [185, с. 209].

Політична ідеологія — це також певна доктрина, яку сповідують ті, хто перебуває при владі, має її або прагне мати.

Існують такі доктрини, або ідеології: комунізм, соціалізм, соціал-демократія, лібералізм, консерватизм, націоналізм, фашизм, єврокомунізм, маоїзм, сталінізм, націонал-соціалізм, голізм та ін. Усі вони різняться залежно від комплексу цінностей, які покладено в їх основу.

Соціалізм

Соціалізм — це вчення про організацію егалітарного суспільства, вільного від експлуатації одного суспільного класу іншим і такого, що забезпечує соціальну справедливість при гармонійному поєднанні інтересів суспільства і особи. За твердженням К. Ясперса, соціалізмом називають нині всі переконання, тенденції та плани, які розглядають питання суспільної життєдіяльності з позицій справедливості та усунення привілеїв [229]. Соціалізм протилежний капіталізму — суспільству, яке вважається експлуаторським.

Помилково соціалізм іноді ототожнюють з марксизмом, соціал-демократією, марксизмом-ленінізмом у зв’язку з тим, що соціалізм як явище має насамперед два основних тлумачення, які чітко не розмежовуються.

Згідно з марксистським тлумаченням соціалізм розглядається як перший, найнижчий ступінь комунізму в результаті соціалістичної революції, усунення капіталізму, реалізації принципу “від кожного — за здібностями, кожному — за потребами”, забезпечення соціальної справедливості тощо.

Соціал-демократичне тлумачення базується на розгляді соціалізму як суспільного ладу, який досягається не в результаті революційної ліквідації капіталізму, а шляхом його реформування. При цьому зберігається приватна власність, забезпечується зростання “середнього класу”, здійснюється політика соціального партнерства, досягається високий ступінь соціальної рівності та справедливості.

Різноманітність трактування власне суті соціалізму як своєрідного суспільства доволі багато. Як правило, серед напрямів, що виникли здебільшого в ХІХ ст., виокремлюють утопічний соціалізм (Т. Мор, А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Л. Блан, П. Прудон) як ідеальне суспільство, перше місце в якому посідає доброта людини; науковий соціалізм (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) як суспільство усупільнених засобів виробництва в результаті революційних змін; державний соціалізм (Ф. Ласаль, К. Родбертус-Яченцов, Ж. Сімонді), тобто реформаторський соціалізм, що обстоює збереження приватної власності, відкидає революцію, відводить державі роль ґаранта від ексцесів індустріального суспільства; християнський соціалізм (Ф. Ламенья) — обстоює захист особи, відкидає колективістський ухил, намагаючись поєднати оновлення євангелістської традиції з егалітаристськими надіями і сподіваннями трудящих.

У більшості країн світу соціалізм з його боротьбою за перетворення власності на суспільну, експропріацією всіх класів власників на практиці був ні чим іншим, як великою дискредитацією власне ідеї соціалізму. Не становить винятку і колишній СРСР, Україна, інші пострадянські країни щодо практичного втілення соціалістичної ідеї. Додамо ще абсолютно хибну спробу зрівняти всіх людей, від природи нерівних за талантами, здібностями, енергією, ініціативою. Годі було й сподіватися на більшу несправедливість, яка нині добре усвідомлена і об'єктивно оцінена.

Разом з тим слід пам'ятати, що соціалізм у різних його проявах у багатьох країнах все ж не лише відобразив, а й здійснив, реалізував низку ідей і цінностей гуманістичного характеру і спрямування, таких як соціальна емансипація особистості, певне забезпечення соціальних прав, рівності життєвих шансів кожної людини, подолання проявів насилля і соціального відчуження; створення соціальних ґарантій для демократії та ін.

Комунізм

За визначенням філософських словників до часу розпаду СРСР комунізм (від лат. *communis* — спільний) — це комуністичне суспільство, суспільно-економічна формація, яка закономірно завдяки революційним перетворенням суспільства змінює капіталізм [198, с. 267].

Таке концептуальне визначення комунізму як політична доктрина, політико-ідеологічна концепція дістав у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, однак як ідея, духовна сентенція він бере початок ще від Т. Мора, Т. Кампанели, згодом від соціалістів-утопістів А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена та ін. Перші — основоположники ідей соціалізму, комунізму — мріяли і описували очікуваний суспільний устрій, який би базувався на гуманізмі, доброті, поважливому ставленні однієї людини до іншої, де справді панує рівність. Навряд чи могли вони сподіватися, що пізніше, у ХХ ст. комуністична ідея реалізовуватиметься в такий спосіб і такими методами, якими вона реалізувалась у Росії, низці європейських та азійських країн.

Розглянемо феномен так званого російського комунізму, який не можна ідентифікувати з комуністичною доктриною взагалі в силу найпринциповішого — того, що він має подвійний характер. “З одного боку, — наголошував М. Бердяєв, — він (російський комунізм. — *М.Г.*) явище світове та інтернаціональне, а з іншого — явище російське і національне” [23, с. 7]. Цю особливість російського комунізму М. Бердяєв пояснює кількома історично обґрунтованими обставинами. По-перше, тим, що російський народ як східний упродовж століть піддавався сильному впливу Заходу, навалі та утиску багатьох інших держав і народів. Звідси — суперечності, складність долі росіян, відсутність єдності — духовної, державної. “Російський народ, — на думку М. Бердяєва, — з однаковим підґрунтям можна характеризувати як народ державно-деспотичний і анархічно-волелюбний, як народ, схильний до націоналізму і національної зарозумілості, і народ універсального духу, найбільше за всіх здатний до вселюдності, жорстокий і надзвичайно людяний, схильний заподіювати страждання і до хворобливості жалісливий” [23, с. 25].

За викладених та багатьох інших обставин і є підстави розрізняти класичний марксизм і марксизм російський. Вони мають

різне духовне, ідеологічне підґрунтя, різні джерела. К. Маркс, як відомо, виходив із джерел німецького ідеалізму початку ХХ ст., беручи на озброєння ідеї Фіхте, Гегеля, Фейєрбаха. К. Маркс починав з ідеалізму і чи не тому його матеріалізм часто постає ні чим іншим, як крайнім ідеалізмом.

Разом з тим, як справедливо зазначає український політолог В. Бебик, у середині ХІХ ст. в Європі, а згодом у Росії на авансцену виходить радикально-комуністична течія суспільно-політичної думки, творцями якої були К. Маркс., Ф. Енгельс, В. Ленін. У концептуальному сенсі ця течія містила такі тези [18, с. 82–83]:

- рушійною силою в антогоністичних формаціях є класова боротьба;
- за капіталізму вирішальну роль відіграє пролетаріат, котрий виконує месіанську роль стосовно інших класів;
- пролетаріат має здійснювати власну диктатуру;
- пролетарська місія полягає у зламі буржуазної державної машини через революцію та формування комуні;
- для перемоги пролетаріату потрібна власна політична партія;
- пролетарська партія очолить цю боротьбу лише за умов рішучої ідеологічної непримиренності як щодо відвертих супротивників, так і щодо колишніх однодумців.

У Росії з надією, об'єктивно науково було сприйнято марксизм, сподіваючись, що його практична реалізація у формі соціалізму зумовить необхідний економічний розвиток. Однак і тут у середовищі російських соціалістів єдності не було. Достатньо згадати глибокі суперечності між В. Ленінім і Г. Плехановим, В. Ленінім і Л. Троцьким.

Для В. Леніна марксизм інтернаціональний став марксизмом національним, російським, до того лише теорією і практикою диктатури пролетаріату. Усі гуманістичні засади комунізму були відкинута, а Росія В. Ленінім була організована за знаком організації більшовицької партії, в якій усі підвладні диктатурі комуністичної партії, її вищому органу, більшовицькому вождеві.

У ХХ ст., особливо в останній чверті, марксизм фактично почав сходити і зійшов нанівець, його доктрини щодо долі капіталізму не справдилися. У СРСР, низці європейських країн со-

ціалізм було повністю ліквідовано. У таких країнах, як Куба та Північна Корея, до сьогодні дається взнаки глибока суспільно-економічна, соціальна криза. Окремі країни, насамперед В'єтнам і Китай, пішли шляхом конструктивного ринкового реформування з причин ортодоксального тлумачення сутності та спрощеним, авторитарним шляхом побудови соціалістичного, комуністичного суспільства.

За методами до комуністичної доктрини доволі близькі доктрини націонал-соціалізму (А. Гітлер, А. Розенберг) та фашизму (Д. Джінтеле, А. Рокко, Б. Мусоліні). Обидві ці доктрини, як і соціалістична, комуністична, фактично тоталітарні. Їх основні риси такі [82, с. 213]:

- обновладдя, однопартійна система;
- панування однієї ідеології;
- політична диктатура верхівки, зрощення і підміна партійним апаратом державного;
- примусова, регламентована праця;
- безальтернативність прийняття політичних рішень;
- уніфікація суспільної життєдіяльності загалом;
- підпорядкованість усіх громадських об'єднань панівній ідеології;
- авторитарний спосіб мислення;
- виняткова ідеологізація всіх сфер життя та виняткова політизація суспільства.

Об'єктивно до кінця ХХ ст. історичний досвід побудови соціалізму та комунізму в його марксистсько-ленінському варіанті жодного позитиву не дав, а результати дії тоталітарних ідеологій у житті людства загальновідомі. Здебільшого вони нічого людського, гуманістичного у своїй основі не мають.

Соціал-демократія

Соціал-демократія — це ідеологічна і політична течія, яка проголошує реалізацію ідей демократичного соціалізму в усіх сферах життя суспільства, важлива складова політики лівих сил сучасності, впливова серед робітничих і демократичних кіл передусім Західної Європи.

Як ідейна течія ідеологія соціал-демократії утворилась і утвердилась у міжнародному робітничому русі в останній третині ХІХ ст. Вона базується на трьох основних принципах: свободі,

соціальної справедливості та солідарності. На відміну від комуністичної ідеології вона обстоює неревольюційний, реформістський шлях зміни суспільно-політичного устрою. Іншими словами, перехід до соціалізму має відбуватися шляхом не революції, а соціалізації капіталізму (поліпшення матеріально-побутових умов громадян, підвищення рівня життя, заробітної плати, скорочення робочого часу та ін.).

Програмні положення соціал-демократії доволі своєрідні та привабливі для пересічних громадян.

Наприклад, свобода трактується і розуміється як єдиний гідний людини стан, а справедливість — як стан суспільства, що єдиний відповідає потребам вільної людини.

Солідарність соціал-демократія трактує як механізм, що поєднує вільну людину і справедливе суспільство, узгоджує їх інтереси.

Демократія для соціал-демократів — це правління народу, обране народом і здійснюване в ім'я прав людини.

Пріоритет прав людини виявляється і в теорії, і у практиці діяльності соціал-демократії. Так, вона має на меті створення ефективного, гнучкого механізму відповідального соціально-договірного ціноутворення; солідарного механізму виробництва та перерозподілу, спрямованого на підвищення продуктивності праці через становлення економічної демократії тощо. Значними у програмних цілях соціал-демократії є питання розвитку науки, культури, освіти, здатних сформувати соціально зрілу особистість, активного громадянина.

Зрештою, ідея справжнього, а не деформованого соціалізму — це морально-політичний ідеал соціал-демократії. Вона прагне створити соціальну державу, де пануватимуть колективна солідарність та індивідуальність творчості. Характерно, що у світі нині існує понад 80 соціал-демократичних партій, більшість з яких (52) об'єднані в заснований у 1951 р. Соціалістичний Інтернаціонал. У 1974 р. було створено Союз соціал-демократичних партій Європейського співтовариства. Крім нього на світовій арені активно функціонують Соціалістична група Європарламенту, Міжнародна спілка молодих соціалістів, інші організації і об'єднання соціал-демократичного напрямку. Загалом помітною серед багатьох політичних партій є соціал-демократична партія (об'єднана) і в Україні, хоча її популярність не така вже й велика.

Лібералізм

Лібералізм (від лат. *liberalis* — вільний) — це політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського устрою, вільного підприємництва та демократичних свобод.

Основні цінності лібералізму — індивідуалізм, гуманізм, толерантність, демократія, свобода людини. Ставлячи свободу людини, її індивідуальний вибір над усе, за доктриною лібералізму відносини між людиною і державою повинні мати своєрідний договірний характер, а загальний вплив держави на суспільні процеси повинен має бути конституційно обмежений. Іншими словами, держава не повинна втручатися насамперед в економічну життєдіяльність суспільства. Цей постулат існує тому, що, на думку прихильників лібералізму, світ підпорядкований законам, які людям загалом непідвладні. Отже, людина повинна бути вільною і діяти на основі насамперед здорового глузду.

Власне термін “лібералізм” почав широко вживатися в першій половині XIX ст. з виникненням у Західній Європі низки ліберальних партій, хоча його витоки знаходимо і в роки буржуазних революцій XVII–XVIII ст. Вже тоді прихильники лібералізму вимагали і пропагували потребу обмеження прав монарха парламентом, встановлення конституційного ладу, розширення демократичних свобод, скасування прав дворян і духовенства. Це був прямий підхід до так званої правової держави, до розв'язання проблеми відносин основних гілок влади тощо.

Лібералізм — це вільне переконання, яке намагається позбутися традицій, звичаїв, догм і стати на власні ноги.

Основними ідеологами лібералізму були Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, Є. Бентам, Б. Констан, Т. Джефферсон, Д. Медісон, Б. Кістяківський, М. Драгоманов.

Лібералізм — доволі популярна ідеологія, оскільки як політичне вчення протистоїть консерватизму, реакції. Так, в економіці він обстоює вільне змагання і необмежений державою товарообмін, у світоглядності — космополітизм, терпимість і гуманність. А в релігійній сфері бореться з ортодоксальністю. Прихильники лібералізму цим пишаються і небезпідставно.

З виникненням ідеології лібералізму її прибічники, особливо у XIX ст., наполегливо вимагали обмеження прав монархів парламентами, встановлення конституційного ладу, допущення

вихідців з третього стану до управління державою, запровадження демократичних свобод, скасування привілеїв духовенства та дворянства.

З позицій лібералів світ впорядковується законами, які людям не підвладні, а тому й природними принципами поведінки людей повинні бути здоровий глузд і адаптація до певних обставин та вимог суспільства. Звісно, повною мірою з цим твердженням погодитися важко.

З філософських позицій лібералізм — ідеологія, близька до індивідуалізму, що протиставляє особистість колективу. Однак не можна спрощено вважати його тотожним аморальності чи егоїзму, відходу від участі в розв'язанні суспільних завдань і проблем. Річ у тім, що лібералізм здебільшого орієнтувався на високоморальну особу, яка діє свідомо, зважено, поєднує власні інтереси з інтересами інших, суспільства, бере на себе відповідальність. Це явище надто притаманне ідеології лібералів.

Різновидом лібералізму є неолібералізм з характерним для нього посиленням державно-монополістичного регулювання економіки, певною інституціоналізацією нових форм державного втручання в суспільну життєдіяльність. Для суспільств перехідного стану це так само не зайва якість.

Сучасний лібералізм обстоює ідеї на краще, тобто ідеї прогресу, прогресивного розвитку, апелює до таких якостей людини, як альтруїзм, почуття соціальної справедливості. Завдяки цьому він ускладнив і погляд на суспільство як складну, цілісну систему, що функціонує за властивими їй власними об'єктивними законами.

Лібералізм нині непересічною умовою ефективності економіки вважає насамперед ринок, але не виключно його. Він проповідує економіку добробуту, яка в певних галузях, мовляв, потребує не інакше, як державного регулювання.

Переважаюча більшість політичних партій ліберальної орієнтації об'єднані нині у створений ще 1947 року Ліберальний інтернаціонал. Ці партії в Європарламенті становлять п'яту за чисельністю фракцію.

Консерватизм

Консерватизм (від лат. *conservare* — зберігати, охороняти) — одна з класичних течій політичної ідеології, що орієнтується на

збереження і підтримку існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей морально-правових засад.

Основними рисами консерватизму є визнання недосконалості людської природи і обмеження можливостей людини (насамперед розумових); орієнтація на загальнорелігійний порядок; визначення природної нерівності людей; ставлення до Конституцій як Богом даного і регламентованого порядку; віра в необхідність і велику силу закону; забезпечення законослухняності як необхідної бази для свободи людини тощо.

Вважається, що вперше термін “консерватизм” вжив відомий французький письменник Ф. Шатобріан як такий, що означав ідеологію феодально-аристократичної реакції періоду французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Основними ж теоретиками цього ідеологічного напрямку були Ж. де Местр, Л. де Бональд, Е. Берк. Ці та інші вчені вважали, що природний порядок речей непорушний, як і Богом дана ієрархічність людського співтовариства. Саме збереження минулого, на думку консерваторів, спроможне зняти будь-які існуючі в житті, взаємовідносинах людей напруження.

Як правило, консерватизм постає у двох основних формах: як апологія (захист, обслуговування) традиційних порядків — політичний консерватизм; як ностальгія за втраченим соціальним статусом.

Консерватори визнають нерівність людей, недосконалими людину і людську природу взагалі, вважають можливості людини доволі обмеженими, орієнтуються на загальний морально-релігійний порядок.

Вирізняють три основні інтерпретації консерватизму:

- історичну, згідно з якою консерватизм є своєрідною аристократично-клерикальною реакцією на Велику Французьку революцію, її наслідки. Це було й залишається намаганням зберегти колишні феодальні порядки;
- антропологічну, згідно з якою консерватизм трактується як своєрідна вічна загальнолюдська позиція з певними ідеями і цінностями, до яких належать авторитет, стабільність, традиції, порядок, свобода, відповідальність, скептицизм тощо. При цьому людина вважається істотою, яка у своїх діях керується інстинктом, почуттями, розумом.

Суспільство стоїть вище окремої людини, особистості, а права людини логічно випливають з її обов'язків;

- ситуаційну, що розуміється як засіб мислення і дій різних класів, прошарків суспільства, які роблять усе, аби зберегти існуючі в суспільстві порядки. До жодної історичної ситуації така інтерпретація консерватизму не прив'язується, а розглядається як позиція класу, соціальної групи, партії, руху, що повторюється в різні часи.

Існують різні модифікації консерватизму — від французького з його безкомпромісністю в політиці до американського традиціоналізму в поєднанні з лібералізмом.

Прихильники консерватизму проти змін, за збереження історичних звичаїв, правил, установок. Вони стверджують, що людина по суті консервативна істота, яка керується лише власними бажаннями, інстинктами, пристрастями і надто мало розумом. Разом з тим консерватори вважають, що людська природа і суспільство невіддільні, що людина без суспільства сформуватися не може. З позицій сучасного стану екології це явище доволі позитивне.

Консерватори стверджують також, що особистість формується мовою, культурою, нацією і державними інструкціями, що так само є позитивом.

Консерватори наполягають ще й на тому, що держава є історико-політичною спільнотою, природною цілісністю, продуктом історії, а не витвором людини, її думок чи волі. Ця сентенція доволі логічна і заслуговує на увагу.

При цьому важливо зауважити, що часто консерватизм помилково розглядають виключно як діаметральну протилежність революційному знищенню будь-чого починаючи з існуючих режимів.

Своєрідно трактували консерватизм класики марксизму-ленінізму, стверджуючи, що це тенденція до стабілізації, зміцнення умов існування тих прошарків суспільства за певних обставин, що витісняються з історичної арени.

Консерватизм у західній ідейно-політичній життєдіяльності завжди поступався лібералізму і насамперед щодо розуміння ним статусу держави. Наприклад, ліберали ще у 30-ті роки ХХ ст. наполягали на державному регулюванні економіки і пе-

реданні державі низки соціальних функцій, тоді як консерватори продовжували обстоювати свободу ринкових відносин.

Характерно, що в роки так званої перебудови в колишньому СРСР активно визнавалося, що консерватизм притаманний, мовляв, і соціалізму, і передовсім тим прошаркам суспільства, які зацікавлені в гальмуванні перебудовчих процесів.

Націоналізм

Націоналізм (від лат. *natio* — народ) — це теорія і практика етнічних та соціально-політичних відносин у суспільстві, що базується на самоідентифікації нації у вирішенні різних проблем суспільного розвитку. Це одна з найскладніших і найсуперечливіших політичних теорій, яка має багато пояснень, прихильників і так само багато супротивників. Ті, хто сповідує цю теорію, вважають, що без національного немає держави, як й інтернаціонального, а також наголошують, що непересічне значення ця теорія має в ситуації державної нестабільності, перехідного періоду. Супротивники цієї теорії, у свою чергу, застерігають, що перевага, мовляв, надається одній національності при зниженні ролі інших. Звідси й соціальна нестабільність, загроза навіть для всього світу, а насамперед для Європи, країн, де відбуваються трансформаційні процеси.

Ще донедавна націоналізм трактувався виключно як “ідеологія і політика в національному питанні, для яких характерні ідеї національної переваги і національної винятковості” [198, с. 402]. Іншими словами, за весь час існування колишнього СРСР націоналізм характеризувався переважно як негативна, антинародна, антидержавна ідеологія. Однобокість такого трактування базувалася на етнічному варіанті прояву націоналізму. І це певною мірою пояснюється тим, що існують одвічна диференціація, розподіл людей на раси, нації, народності, що штучно жодна уніфікація людей неможлива. Та й використовували націоналізм як ідейну теорію його прихильники по-різному. Свого часу вона була гаслом і політикою буржуазії, яка намагалася, консолідуючи нації, дієвіше боротися з феодальним устроєм, порядками. Таке саме можна сказати і про період інтенсивного руйнування колоніальної системи, боротьби колоній, напівколоній за рівноправність у політичних і економічних відносинах.

Нині в багатьох країнах так званого перехідного періоду націоналізм є потужним джерелом державотворчого процесу, хоча існує й донині кілька наукових підходів до характеристики його суті. Основними є два підходи — позитивний і негативний.

Позитивний підхід. Його прибічники (у тому числі й в Україні) вважають, що націоналізм є виключно позитивним явищем на етапі творення нової, суверенної, національної держави. Націоналізм вони вважають “народним”, “науковим”, “прогресивним”, “революційним”.

Негативний підхід. Основні його теоретики — Дж. Актон, К. Поппер, А. Тойнбі, А. Ейнштейн, Р. Роллан, А. Сахаров — трактують націоналізм як явище виключно негативне, реакційне, що не може сприяти прогресивному розвитку суспільних відносин.

Звісно, як і стосовно будь-якої іншої теорії, ідеології, політичної доктрини багато теоретиків обстоюють, образно кажучи, центристську позицію щодо націоналізму (П. Альтер, Х. Сетон-Уотсон, Е. Сміт, Л. Снайдер).

З поняттям націоналізм тісно пов’язано багато інших складних понять (явищ), зокрема національна політика, національна свідомість, національна самосвідомість, національний характер, національно-визвольний рух.

Фашизм

Фашизм (від лат. *fascio* — пучок, в’язка, об’єднання) — це ідейно-політична течія, ідеалом якої є тоталітарна держава, природа якої створює всі можливості для ведення війни за життєвий простір.

Як ідейно-політична течія фашизм сформувався в Італії ще 1919 року на базі синтезу категорії нації як найвищої і одвічної реальності та могутності держави.

Фашистські режими, що базувалися на ідеології фашизму, існували в Німеччині, Італії, Іспанії, а профашистські — в Угорщині, Хорватії, Румунії, Словаччині.

Фашизм — це не лише екстремістський політичний рух, а й різновид тоталітаризму. Основне ідейне гасло фашизму — корпоративність, унікальність окремої нації, заснованої на спільності крові й раси. Її гарантом є фашистська держава.

Фашизм, як і будь-яка інша ідеологія, мав певну еволюцію. На початкових етапах зародження й існування він відрізнявся від звичайного націоналізму, расизму або шовінізму спробами поєднати завдання піднесення національної величі з тогочасною соціальною проблематикою, що спостерігалася в конкретних країнах. Пізніше в його класичній, італійській формі фашизм вже мало був схожий на його ранню модель. Основу його формування й існування становили надто ідеологізовані партійні організації з жорсткою, майже військовою структурою на чолі з лідерами-вождями, культ яких був непохитний. Здобуваючи державну владу, такі вождістські партії робили все для того, щоб держава перетворилася на знаряддя максимального втілення національних утопій, обґрунтування і виправдання національних загарбань (це називалося завоюванням для нації “життєвого простору”), здійснення відкритих і жорстоких репресій проти всіх інакодумців. Усі процеси у країнах з фашистським режимом підлягали тотальному воєнному, силовому контролю, який організувала правляча політична партія. Поступово фашистський режим усував, ліквідував будь-які свободи, мілітаризував виробництво і суспільне життя, здійснював жорстоку зовнішню політику, тримаючи власне населення у страху і покорі.

У післявоєнні роки фашистські організації і групи підпадають під тимчасову заборону, але згодом поступово у країнах Західної Європи вони легалізуються у формі насамперед неофашизму і поширюються у понад 80 країнах світу. Фашистські, фашизоїдні організації та угруповання нині існують і на пострадянському просторі (країни Балтії).

Поряд з поняттям “фашизм” часто вживають поняття “нацизм”. Це — назва німецького фашизму, яка походить від назви націонал-соціалістичної робітничої партії, що була утворена в Німеччині в 1919 р. Для розширення соціальної бази партії її засновники з демагогічною метою й назвали її так.

Ідеї нацизму, що були викладені головним його натхненником А. Гітлером у праці “Моя боротьба” (“Mein Kampf”), — це расизм, шовінізм, елітизм, антидемократизм, зовнішньополітичний експансіонізм, марення і жадоба світового панування. Зазначена праця, до речі, не є витвором суто А. Гітлера. Багато викладених у ній ідей він запозичив у геополітиків К. Хаустхофера та Ф. Ратцеля, фашистів Х. Чемберлена і Гобіно. Запозичив

чив він також окремі притаманні йому ідеї і у відомих філософів Ф. Ніцше, А. Шопенгауера і О. Шпенглера, хоча погляди останніх були доволі далекі від нацистської ідеології.

Нацисти керувалися принципами “мета виправдовує засоби” і саме найжорстокішими засобами, ні за що не поцінуючи найвищу цінність — життя людини, вони не лише пропагували зверхність арійців над іншими расами і народами, але елементарно винищували мільйони людей у десятках країн світу, розширюючи в такий спосіб “життєвий простір” для німців. Інші народи і раси ними були проголошені неповноцінними, такими, що не мають права на елементарне, навіть біологічне життя. Геноцид щодо євреїв, слов’ян, циган, інших народів дістав небувалого розмаху під час розв’язаної нацистами другої світової війни. Після розгрому нацистської Німеччини націонал-соціалістські партії, організації були оголошені поза законом. Крім того, на Нюрнберзькому процесі злочинними було визнано керівні органи нацистської Німеччини.

Серед інших теорій **вирізняються також анархізм, технократизм, екстремізм та доктрина “держави добробуту”**.

Анархізм

Анархізм (від грецьк. *anarchia* — безвладдя) — це теорія і утопічний ідеал вільного суспільного порядку, суспільства, що виключає владу над людиною, людьми; ідейно-теоретична та суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного управління суспільством [138, с. 19].

Анархізм повністю заперечує, вважає шкідливими і непотрібними політичні й суспільні порядки примусового характеру, насамперед запроваджені й такі, що вимагаються з боку держави.

Позаяк анархізм виник і розвивався як антитеза, протипага авторитаристським ідеям і моделям державності, стає зрозуміло, чому відповідно до його ідеологічних постулатів щодо організації суспільства є вільні угода, асоціація та федерація.

Головними ідеологами анархізму вважаються М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін. Однак джерела анархізму відомі ще з VI–V ст. до Р. Х. Так, грецький філософ Зенон стверджував, що замість будь-якої форми державного устрою

повинні бути вільна солідарність, єдність громадян. Окремі ідеологи анархізму, зокрема У. Гудвін, взагалі вимагали не інакше, як негайно ліквідувати державу, стриманіші вважали за потрібне максимально мінімізувати функції держави з тим, щоб поступово підійти до її ліквідації.

У XIX ст. з-поміж теоретиків та ідеологів анархізму були не лише М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін, а й Е. Реклю, Д. Уоррен, Б. Такер, К. Хесс, Дж. Бедделлі та інші відомі вчені — суспільствознавці, політичні та громадські діячі.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. анархізм як ідейна течія і практика політичної боротьби дістав великого поширення і в Україні. Так, у Києві, Харкові, Житомирі, Одесі, Ніжині, Катеринославі діяли анархістські групи, гуртки, об'єднання. Одним із дієвих, помітних, зокрема, був Київський гурток, який у 1876 р. вдався до спроби організувати повстання в Чигиринському повіті. У Гуляй-Полі (нині Дніпропетровська область) членом анархістського гуртка був відомий лідер руху анархістів Н. Махно. За кордоном анархізм був і залишається доволі поширений в Іспанії, Італії, Швейцарії, деяких інших країнах. Прибічники анархізму — анархо-терористи свого часу здійснили низку гучних терористичних актів у Франції, США, Італії, Австрії, інших країнах.

Хоча анархізм не був і не є надто масовий, він дає про себе знати й нині, особливо в молодіжному русі насамперед європейських країн.

Як доволі складне вчення **анархізм має чотири найзначніших напрями:**

1. **Індивідуалізм.** У центрі цього напрямку — людина як абсолютно вільний, недоторканий індивід, що заперечує будь-яку державність, вважає найвищою цінністю власну волю, “індивідуалізм”. Прибічники цього напрямку заперечують навіть демократію як державний устрій. Фактично вони стоять за те, щоб кожна людина мала умови і можливості для якнайповнішого задоволення власних егоїстичних бажань і потреб.
2. **Солідаризм.** Замість держави, державного устрою прихильники цього напрямку анархізму обстоюють ідею солідарності, взаємодопомоги людей. У свою чергу, це дає можливість і передбачає утворення різних союзів, асоціа-

цій, федерацій, об'єднань, куди громадяни входять за власним бажанням.

3. **Колективізм.** Анархісти цього напрямку вважають, що капітал, засоби виробництва, земля повинні бути власністю сільськогосподарських та промислових робітничих асоціацій і комун. На їх думку, держава не може існувати в жодній формі, окрім федерації вільних від державного утиску робітничих асоціацій. Мало того, вони вважають, що порядок у суспільстві повинен будуватися не згори вниз, а навпаки, від периферії до центру.
4. **Вільний Комунізм.** Це — найскладніший за теоретичним обґрунтуванням напрям анархізму. Його адепти наполягають на повній відмові від оплати праці і вважають, що загальна власність на засоби виробництва обов'язково зумовить спільне використання людьми продуктів спільної, колективної праці. Для досягнення цього люди повинні об'єднатись у комуни, комуни — у федерації.

З першого погляду марксистський комунізм і Вільний Комунізм ніби-то мають багато спільного. І це справді так, але шляхи, методи досягнення комунізму були й залишаються для них різними. Анархісти — прибічники моделі Вільного Комунізму вважають, що державу треба знищити водночас. Жодної диктатури пролетаріату, яка може здійснити і завершити революцію, на їх думку, не потрібно. Мало того, жодної довготривалої підготовчої, роз'яснювальної роботи задля Вільного Комунізму не потребується. Як не дивно, але прибічники цього напрямку анархізму багато в чому виявилися вірними своїм утвердженням, бо та ж таки диктатура пролетаріату, як відомо, у соціалістичних країнах перетворилася не інакше як на диктатуру однієї партії і однієї ідеології.

Технократизм

Технократія (від грецьк. *techne* — мистецтво, ремесло, майстерність і *kratos* — влада) — це влада технічних фахівців (технократів), а також ідейно-теоретичне обґрунтування цієї влади, тип політичного режиму, в якому технократи мають домінуюче положення.

Фактично ідеологічні засади технократів прості: вони вважають, що прогрес суспільств, цивілізації загалом дедалі

більшою мірою ускладнює суспільне життя, а головне — владу утримують надто вузькі групи спеціалістів.

Про величезне, а то й домінуюче значення в житті суспільства, людей технічних знань, фахівців стверджував ще А. Сен-Сімон, а згодом, в епоху індустріалізації М. Вебер, Д. Гелбейт, Д. Белл, У. Ростоу, О. Тоффлер та багато інших вчених.

Об'єктивно розвиток суспільств щодалі більше потребує професіоналів, професіоналів-управлінців, дієвішого використання новітніх досягнень сучасної науки і техніки. Мало того, управління суспільством, державним апаратом поступово переходить до професіоналів-політиків, бюрократів, висококваліфікованих спеціалістів. Однак за всієї об'єктивності абсолютно ідеалізувати цей процес вважати, що колись може статися так, що держава повністю стане аполітичною інституцією, навряд чи варто. Держави-менеджери поки що можуть бути скоріше об'єктом фантастів, а не реальністю. Навпаки, суспільна практика демонструє широке проникнення в технічну сферу соціологів, політиків, політологів, психологів, соціальних психологів, екологів та ін.

Екстремізм

Екстремізм (від лат. *extremus* — крайній) — це схильність в ідеології і політиці до крайніх поглядів і засобів досягнення певних цілей.

Екстремізм (його прибічники) вважає, що потрібно силою ліквідувати існуючі громадські структури та інституції. Він пропагує сліпу покору, виконання навіть тих наказів, які суперечать здоровому глузду.

У своїй діяльності екстремісти широко використовують гучні гасла, відкриту демагогію, організують заворушення, провокації, ведуть партизанські війни.

Екстремізм відкидає будь-які альтернативи, намагається неодмінно нав'язати власну систему поглядів в усіх сферах: політиці, економіці, військовій справі та ін.

Передумовами породження екстремізму є різні соціально-економічні явища — кризи, зниження життєвого рівня окремих верств населення, рівня деформації, руйнування політичних структур та ін.

Розрізняють екстремізм національний, релігійний, політичний, екологічний.

Національний екстремізм діє з позицій захисту інтересів “своєї” нації, її історії, культури, традицій, мови. Право інших націй на такі дії він категорично відкидає.

Релігійний екстремізм базується на нетерпимості до представників інших релігійних конфесій, напрямів, на протистоянні їм.

Політичний екстремізм закликає і ставить за мету знищення існуючих державних структур і встановлення диктатури тоталітарного порядку лівого або правого ґатунку.

Екологічний екстремізм проти науково-технічного прогресу, закликає до призупинення несприятливих в екологічному плані підприємств, доводячи, що вони псують навколишнє середовище.

Загалом екстремізм поділяють на лівий і правий.

Лівий екстремізм апелює здебільшого до марксистсько-ленінського вчення, наполягаючи на тому, що саме він є найпопулярнішим борцем за справу робітничого класу.

Лівий екстремізм перебільшує роль особи в управлінні державою, часто наділяючи такого керівника рисами харизматичного лідера. Лівоекстремістська ідеологія була втілена в СРСР (1917–1953 рр.), КНР (1956–1976 рр.), Республіці Кампучія (1975–1979 рр.).

Праві екстремісти вбачають вади існуючого суспільства у зниженні моралі, відсутності належного порядку, наявності “масової культури”, споживацтва, егоїзму, гострих соціальних, економічних проблем.

За всіх відмінностей спільне для всіх течій екстремізму полягає в протистоянні демократії, а часто й нацизмі, шовінізмі, ворожому ставленні до інших доктрин, хоча в політичній практиці часто-густо важко знайти між ними помітну відмінність.

Екстремізм нині дістав такого великого поширення, що становить глобальну загрозу для існування людства взагалі.

Анархо-синдикалізм

Анархо-синдикалізм, або революційний синдикалізм — течія в робітничому русі, яка має на меті знищення капіталістичного

ладу шляхом революційної боротьби синдикатів (французька назва профспілок) [140, с. 21–22].

Позаяк основна функція буржуазної держави полягає в захисті привілейованих прошарків суспільства, анархо-синдикалісти вважають, що саме боротьба з нею і є головним важелем у розвалі капіталістичного ладу. При цьому для робітничого класу важливіше економічне підґрунтя для об'єднання, аніж політичне.

Анархо-синдикалізм проти парламентської діяльності, зокрема, політичних партій, позаяк вона обов'язково зумовлює компроміси, поступки. Не підтримує він і такі форми боротьби й протесту, як революція, а обстоює форму прямого тиску на роботодавців, підприємців шляхом об'єднання робітників, профспілковий рух, демонстрації, саботаж. Саме за рахунок такої прямої дії, на думку прихильників ідей анархо-синдикалізму, можна створити кращі умови для життя робітничого класу в межах існуючого суспільного ладу. Переходу ж капіталістичної власності від власників до профспілок може сприяти загальний (загальнонаціональний) страйк, після чого саме профспілки візьмуть на себе турботу про організацію виробництва і розподіл продуктів на соціалістичних принципах та умовах.

Фактично джерелом існування анархо-синдикалізму є наявність у робітничому середовищі дрібнобуржуазного світогляду та ідей.

Расизм

Расизм (фр. *race*, від італ. *rassa* — природа) — це сукупність антинаукових концепцій, в основу яких покладено положення про фізичну і психічну нерівноцінність людських рас, про вирішальний вплив расових ознак на історію суспільства, про одвічний поділ людей на “вищі” і “нижчі” раси, з яких перші ніби покликані панувати, а другі приречені бути об'єктом експлуатації; політика, що базується на расистських теоріях [138, с. 292].

Основними расами є європеїдна, монголоїдна і негроїдна. Кожна з них має певні особливості — біологічні, психологічні, генетичні та ін. З огляду на це всередині XIX ст. перші расистські теорії базувалися на твердженні, що саме раси є суб'єктами історії, а тому жодне змішування рас неприпустиме.

Расистські погляди і теорії активно слугували політиці колонізації, призвели до винищення цілих народів в Америці, Азії, Австралії, Океанії, під час другої війни спричинили геноцид багатьох націй і національностей.

Біологічні дослідження останньої чверті ХХ ст. виразно засвідчили, що расові відмінності людей не вирішальні, а тому й не можуть слугувати будь-якому розподілу людей.

Нині расизм зосереджується у визначних документах ООН як явище, що суперечить, заперечує права людини. У світі точиться гостра боротьба за подолання расизму в будь-яких формах і проявах.

Доктрина “держави добробуту”

Фактично це — своєрідна “золота середина” між ліберальною і соціалістичною теоріями, яку часто ще називають доктриною “конвергенцій”.

В економіці прихильники цієї доктрини закликають відмовитися як від ринкових механізмів, так і від моделі соціалістичної (планової) економіки та практики господарювання.

Теоретичною базою цієї доктрини є економічна теорія і погляди Дж. Кейнса, який стверджує, що подолати економічні кризи, безробіття цілком можливо шляхом державного регулювання, ефективнішого управління господарськими справами.

У цьому разі йдеться про посередницьке втручання держави у приватну економіку, про активну соціальну політику держави, ефективний розвиток соціальних послуг.

Посередницька функція держави в регулюванні приватної економіки полягає в характері й особливостях державних замовлень, конкретній податковій, митній політиці.

Доктрина “держави добробуту” не є суто теоретичною. Її доволі послідовно реалізує Швеція, інші скандинавські країни, а у США, Франції, Німеччині вона свого часу була поширена як доктрина “народного капіталізму”.

В окремих європейських країнах, США, Канаді у другій половині ХХ ст. сформувалася система суспільних відносин, яку прийнято називати державою загального добробуту. Основний принцип соціальної спрямованості державної політики в та-

ких країнах — турбота про підвищення добробуту всіх верств населення.

Найпоширенішими моделями держави загального добробуту є ліберально-демократична, консервативна, соціал-демократична.

Контрольні питання

1. Соціальна система. Суспільство. Держава.
2. Людина і політичний процес: особливості індивідуальної участі в політичному процесі та за допомогою громадських організацій.
3. Громадянське суспільство: сутність та особливості становлення.
4. Відкрите суспільство.
5. Цінності та їх роль у формуванні конкретного суспільства.
6. Проблеми сучасного геополітичного вибору.
7. Демократія і суспільний розвиток. Різновиди демократії.
8. Моделі виборчих систем. Особливості їх використання в політичному процесі.
9. Політична система суспільства.
10. Політична ідеологія: сутність, рівні, функціонування.
11. Основні політичні доктрини.

ЛЮДИНА І ПОЛІТИКА, ІДЕОЛОГІЯ: ДІАЛЕКТИКА І ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВІДНОСИН

Вищим ступенем розвитку живих організмів на Землі є людина.

Серед багатьох визначень поняття “людина”, у тому числі й таких оригінально-специфічних, як “людина як галограма Галактики”, «людина як “молекула”», “людина як мікрокосм суспільства”, “людина як соціокосмічний резонатор”, розглянемо ті, що найзначніше межують з політикою як складним суспільством явищем, а саме “людина як суб’єкт суспільних відносин”.

Чому саме останнє? Тому що **людина сутність багатовимірна**. У ній поєднується все, що має виміри і характеристики космічні, фізичні, психічні, соціальні, культурні та ін. Упродовж тисячоліть у результаті діяльності людина перетворює природу, суспільство, але найголовніше — себе, розвиваючи і вдосконалюючи власні здібності, потенції, вміння. Саме творча, перетворювальна діяльність виразно підтверджує, що людина є багатовимірною системою найвищої складності; вона складається з біологічної, психологічної і соціальної структур, що є результатом її космічної еволюції.

Багатовимірність людини виявляється в такому:

- дії людини зумовлені різними матеріальними і духовними мотивами;
- діяльність людини завжди здійснюється на свідомому і не-свідомому рівнях;
- у людині доволі ефективно функціонують пізнавальні, еволюційні та вольові системи;
- людина живе одночасно в зовнішньому та внутрішньому світах;
- кожна людина є унікальним, неповторним витвором природи і суспільних відносин.

Виняткову унікальність людині надає те, що вона є індивідом, який має унікальну психіку, вміє творчо, критично мислити, постійно прагне до самореалізації. Завдяки цьому людина є носієм і організатором відносин у суспільстві. Суспільство було і є визначальним способом існування людини, а відтак діяльність людини зумовлюється переважно “архітектурою” оточуючої соціальної дійсності. Й. Гете свого часу зазначив: “Кожна людина — це цілий світ, який з ним народжується і з ним вмирає. Під кожною могильною плитою лежить всесвітня історія”.

Маючи винятковий статус, можливості та характеристики, людина у процесі трудової діяльності з природного матеріалу створила для себе виключно нове матеріальне й духовне середовище і найголовніше — себе.

Людей, людські спільноти від тваринного світу відрізняють насамперед ідея, ідеологія.

Основу будь-якої ідеології, як відомо, становлять такі основні ознаки:

- духовні або культурні (характер світосприйняття, духовно-моральні засади існування суспільства);
- економічні (ставлення до власності, економічних засад існування суспільства);
- політичні (ставлення до реальної влади, тієї, що домінує, владарює в суспільстві);
- основні гасла (програми, виборчі, мітингові), які використовує певна політична сила задля того, щоб довести свої переваги над іншими.

Людина була й залишається певним суб’єктом і об’єктом політики відповідно до вислову Протагора стосовно того, що “людина є виміром усіх речей”. Іншими словами, “виміром політики” є людина з усіма її запитамі, потребами, проблемами, ціннісними орієнтаціями.

Проблема “людина і політика” існує з того часу, коли людина (за Аристотелем) стала людиною політичною, тобто усвідомила, що її життя залежить не лише від неї, а й від того, в який спосіб на нього впливають інші люди.

Серед найперших і найґрунтовніших досліджень проблеми “людина і політика” були праці Конфуція, Платона і Аристотеля.

Конфуцій розробив патерналістську концепцію держави. Він вважав, що існує нерівність людей щодо їх політичного статусу.

Тому Держава — це не що інше, як велика патріархальна сім'я, влада в якій належить правителю-батьку. Громадяни ж поділяються на старших (аристократи, чиновники) і молодших (пересічні люди). За таких обставин молоді люди повинні повністю підкорятися старшим. Старші ж, і особливо монарх, повинні робити все, щоб якнайкраще жили молодші.

Виходячи з концепції Конфуція неважко зрозуміти, що в ній людина, особистість постає півсвідомим суб'єктом політики, їй відводиться другорядна роль в усіх суспільних процесах.

Нині в багатьох країнах, особливо високорозвинених, демократичні ідеї патерналістської держави практично непопулярні і, навпаки, вони практично втілені у країнах, що розвиваються, авторитарних і тоталітарних.

У таких державах, як правило, є вождь — диктатор, якого репрезентують не просто вождем, а саме батьком нації, який ніби-то є захисником усіх і вся, особливо бідних і нужденних. Фактично ж диктатура такого керівника держави найчастіше відкрито жорстка.

Концепція людини в політиці за Платоном — це концепція тоталітарної особистості. Ідеальною, за твердженням Платона, є держава, де налагоджено верховенство цілого (держави) над частиною (індивідом). При цьому колективізм і єднотамство в такій державі покликані встановлювати мудрий цар і аристократія. Вони регламентують життя громадян, спостерігають за тим, щоб усі думали і діяли правильно та організовано. Зрозуміло, що за таких умов виключаються свобода, автономність особистості, людина виявляється об'єктом політичного впливу, маніпулювання.

Аристотелю належить антропологічне трактування влади. Людину він вважав політичним еством за її природою, позаяк вона не може жити інакше, як серед собі подібних, не спілкуючись з іншими людьми. Спочатку основою для спілкування, життєдіяльності людини є сім'я, населення і вже потім — держава як вища форма такого спілкування. Аристотель вважав, що держава базується на співжитті рівних і вільних громадян на відміну від сім'ї, де діти підкоряються батькам, або раба, що підлеглий господарю. За Аристотелем, рівність громадян у державі не створює їх рівності з державою. Держава всеодно превалює над людиною, особистістю, позаяк саме держава спроможна ре-

алізувати вищу мету — зробити індивіда органічною частинкою, невіддільною складовою великого суспільного політичного об'єднання — держави.

За змістом політика включає:

- певні дії, спрямовані на владу, її завоювання, утримання;
- практичну і теоретичну діяльність у сфері відносин між окремими громадянами, соціальними групами, політичними партіями, громадськими об'єднаннями, організаціями тощо з виявлення і регулювання їх інтересів шляхом використання влади, насамперед державної;
- процес розробки, прийняття і практичної реалізації обов'язкових для громадян, суспільства рішень.

Політика має певні якості, основними з яких є такі:

- універсальність, всеосяжність;
- відносна автономність;
- наявність власної логіки розвитку.

Політика має доволі складну структуру, складові якої тісно переплітаються у процесі практичної взаємодії. Розглянемо основні з них.

Політичний процес. Без нього політична діяльність неможлива, оскільки завдяки інтересу затим приходять усвідомлення мети, цілей політичної діяльності.

Політичний процес — це форма функціонування політичної системи суспільства, яка постійно еволюціонує у просторі й часі [138, с. 271–272].

За характером, змістом, специфікою політичний процес істотно відрізняється від економічного, правового, ідеологічного, духовно-культурного та інших процесів. Це — системна взаємодія насамперед суб'єктів політики, яка забезпечує розвиток або спричинює застій, занепад, а то й розпад політичної системи суспільства.

Політичні процеси поділяють на базові та периферійні.

Існує кілька режимів функціонування політичних процесів:

- **режим функціонування**, що не виводить політичну систему за межі відносин громадянина та інститутів державної влади, що склалися на конкретний час;
- **режим проходження, або розвитку**, що характеризується динамічністю політичного процесу;
- **режим занепаду**, розпаду політичної цілісності.

Політична діяльність. Це — практична реалізація відповідних політичних інтересів окремими суб'єктами політичного процесу.

Політична діяльність — невіддільна складова людської діяльності загалом, сукупність дій окремих індивідів, об'єднань (класів, партій, суспільних організацій тощо), спрямована на реалізацію їх політичних інтересів, і насамперед на завоювання, утримання, використання влади.

Політична діяльність має два тісно взаємопов'язаних аспекти: теоретичний і практичний.

Теоретичний аспект пов'язаний насамперед з розумовою діяльністю (мислення, політична свідомість, менталітет тощо), а також з такими формами діяльності, як мистецтво, творчість, інтуїція, емоційний стан, планування, проектування, прогнозування.

Практичний аспект — це суто організаційна, контрольна діяльність (підбирання, розстановка кадрів, розробка і прийняття політичних рішень, організація політичних, суспільних акцій і дій).

Політична діяльність — це відповідна взаємодія, що може відбуватись у формі гегемонії, плюралізму, компромісу, консенсусу, блоку, союзу, конфронтації, політичного екстремізму, конфлікту, війни тощо.

Політична діяльність має певні стадії, форми, засоби та механізми здійснення. Так, до основних стадій політичної діяльності належать цілепокладання, артикуляція політичних інтересів, прийняття політичних рішень, аналіз результатів прийняття рішень.

Сукупність політичної діяльності становлять відповідні дії, спрямовані на завоювання, утримання, функціонування і розвиток певних політико-владних відносин.

Політичні відносини. Це — взаємодія соціальних груп, особистостей, соціальних інститутів щодо влаштування і управління суспільством. Джерела політичних відносин перебувають в економіці, тих відносинах, які виникають між людьми у процесі задоволення їх первинних, фундаментальних потреб.

Політичні відносини беруть початок у свідомості людей, потім виявляються в діях, вчинках, процесах, відносинах між соціальними групами, партіями, державами та ін. Розрізняють

два аспекти, дві форми буття політичних відносин: політична діяльність і політична організація.

Політичні відносини умовно зводять до двох типологічних груп.

Перша група політичних відносин — це відносини вертикального типу між різними суб'єктами політики (органами влади, політичними партіями, індивідами, соціальними групами, спільнотами, політичними лідерами та ін.).

Друга група політичних відносин — це відносини горизонтального типу (між членами одних спільнот, партій, об'єднань, націями, етносами, релігійними течіями, рухами та ін.).

Розрізняють такі **політичні відносини: компромісу, консенсусу, солідарності, суперництва, конфлікту, ворожі та ін.** [138, с. 50].

Політична свідомість. Це — сукупність уявлень і почуттів, поглядів і емоцій, оцінок і установок, які відтворюють ставлення людей до існуючої і бажаної політики, що визначають здатність людини брати участь в управлінні справами суспільства і держави.

Соціально-психологічні феномени, що пов'язані зі ставленням людини до суспільних інститутів, насамперед до відповідних інститутів влади, визначаються таким поняттям, як **“політична свідомість”**.

Основними типами політичної свідомості є тоталітарна, авторитарна, демократична, анархістська.

Особливості політичної свідомості виявляються у відповідних експектаціях — очікуваннях, вимогах щодо норм виконання індивідом певних соціальних ролей; різновидах соціальних санкцій, що впорядковують систему відносин і взаємодії у спільності. На відміну від офіційних приписів, норм такі експектації часто мають неформалізований і не завжди усвідомлений характер [225, с. 339].

Найвдалішу класифікацію типів політичної свідомості здійснив сучасний український вчений Г. Щокін. Зокрема, він вирізняє такі **типи:**

- **соціалізм** (концентрація власності, крайній ступінь — економічне безправ'я);
- **монархізм** (концентрація влади, владний авторитаризм, крайній ступінь — тиранія);

- **націоналізм** (родове, вузькогрупове світосприйняття, крайній ступінь — шовінізм);
- **лібералізм** (розподіл власності, крайній ступінь — економічний монополізм);
- **анархізм** (розподіл влади, владна децентралізація, крайній ступінь — повне безвладдя);
- **інтернаціоналізм** (всеродове, загальногромадянське світосприйняття, крайній ступінь — імперський космополітизм).

Політична свідомість виконує регулятивну, оцінну, інтегруючу, пізнавальну, прогностичну та мобілізуючу функції. Така свідомість може бути масовою, груповою та індивідуальною;

- **політичні та правові норми** (закони, програми, платформи);
- **політична організація**. Це — держава, політичні партії, рухи, громадські організації, об'єднання, групи тиску, лобістські групи та ін.

Фактично нині відносини людини і політики по-різному трактуються з позицій лібералізму, тоталітаризму, ідеологів християнства тощо. Тому діалектика реальних зумовленостей і відносин людини і політики потребує глибшого і предметнішого аналізу.

Лібералізм визначально, по суті був своєрідною гуманістичною реакцією на політичну беззахисність особи в її відносинах з державою. Саме він спробував, проголошуючи політичну нерівність усіх людей у суспільстві, відокремити індивіда від суспільства, держави.

Особу лібералізм утверджує як головний елемент політичної системи, наполягаючи при цьому на необхідності обмеження сфери дій і повноважень держави стосовно особи, людини. Звідси логічно випливає висновок, що саме індивід повинен бути і є джерелом влади, а держава відповідно — результат певних домовленостей вільних людей відносно спільного життя. Звідси логічний висновок: держава повинна бути підконтрольною людям.

Взагалі ліберальні ідеї стосовно відносин людини і держави, а відтак людини і політики, нині не лише популярні, особливо в західних країнах, а й практично підтвердили і підтверджують свою вагомість, коли йдеться про права і свободи людини як

пріоритету демократичної побудови суспільства, відносин між громадянами та іншими суб'єктами політики, про розподіл влади, повагу до приватної власності та ін.

Основні цінності лібералізму — Добро, Розум.

До політичних рухів, що спонукають до ліберального устрою життя, належать **християнська демократія та ліберальна демократія.**

Основні гасла лібералізму — власність, свобода, батьківщина, партнерство.

На противагу лібералізму **тоталітаризм** як модель відносин влади і особистості виходить з положення переваг цілого над частиною, а також повного підпорядкування людини владі, державі. З його позицій людина практично не має права і потреби у свободі вибору, тобто вона перед владою беззахисна. Історична практика останнього сторіччя виразно довела, до яких жахливих результатів у знуцанні над людиною доводять тоталітаристська ідеологія і практика її реалізації.

Основні цінності тоталітаризму — Сила, Порядок.

До політичних рухів, що спонукають до встановлення тоталітарних режимів та відповідного устрою життя, належать **фашизм і комунізм.**

Основні гасла тоталітаризму — справедливість, порядок, держава.

При розгляді найпринциповіших аспектів проблеми людини і політики слід виходити з основних положень про права людини. Не вдаючись до детального розкриття цього питання, процитуємо влучний вислів М. Бердяєва: “Свобода людської особистості не може бути дана суспільством і не може за джерелом і ознакою залежати від нього (суспільства. — М. Г.). Вона належить людині як духовній істоті... Невіддільні права людини, що встановлюють межі влади суспільства над людиною, визначаються не природою, а духом. Це духовні права, а не природні права, природа таких прав не встановлює” [22, с. 254–255].

При цьому окремо можна розглянути питання прав людини за такими підходами: **природно-історичний, юридично-позитивістський, марксистський.**

Тепер акцентуємося на такому моменті. Аристотель, обстоючи пріоритет держави у відносинах “людина — держава”, разом з тим заперечував здержавлення суспільства, тоталітарну

уніфікацію громадян. Він вважав, що людині, сім'ї конче необхідна певна автономія. Саме тому людина й повинна бути політично активною, брати дієву участь у суспільно корисних справах. Така демократія, однак, не робила і не зробить громадянина вільним від сваволі правителів, не створювала і не створить умов для його активної політичної діяльності.

Майже одночасно з поняттям людини як “істоти політичної” (за Аристотелем) з'явилося поняття “державна людина”. Такою людиною вважався той, хто вміє промовляти, тобто вільно і доступно висловлювати власні думки у процесі спілкування. Так, оратора, який за часів Аристотеля спробував би прочитати промову з паперу, народ міг би закидати камінням. Державною людиною тоді не вважався і той громадянин, навіть правитель, який задля здобуття популярності в народі звертався до “утроб і гаманців” людей, влаштовував для здобуття власного авторитету банкету, займався благодійництвом у формі роздавання речей, продуктів харчування тощо. Вважалося, що такі дії не просто розмежують громадян, а й розбестять тих, хто до такого вдається.

Проблему “людина і політика” важко усвідомити, не розуміючи основного змісту, якостей, структури, рівнів існування та функцій політики.

У політичних науках існує таке поняття, як “політичний світ”. Це — світ публічний, публічного життєвого простору.

Публічний політичний світ як внутрішнє середовище політичного світосприйняття завжди конструюється суб'єктом виходячи з певних його світоглядних засад. Ці засади покликані й забезпечують суб'єкту відповідну легітимацію і водночас дають змогу запропонувати й відтворити власну інтерпретацію світу, виокремити себе з-поміж інших суб'єктів.

Політичний світ може репрезентуватися у двох основних зрізах.

Перший зріз політичного світу — це простір політичної екзистенції, пов'язаний з відповідним феноменом публічності. Він формується боротьбою поглядів, ідей, інтересів, позицій.

Другий зріз політичного світу спостерігається тоді, коли йдеться про відносини “друг — ворог”, в яких поняття “ворог” є основним, ключовим. Звідси з'являються в політичному світі,

політичній життєдіяльності й такі поняття, як “протистояння”, “боротьба”, “війна”.

Публічний світ, на думку В. Кривошеїна, як внутрішнє середовище політичного світосприйняття — це особлива сфера життєдіяльності людей, пов’язана з публічно-владними відносинами та інститутами, принципами, нормами, що гарантують життєспроможність певної спільності людей, реалізацію їх спільної волі, інтересів і потреб.

Публічний політичний світ має певні об’єкти, які окремі дослідники поділяють на три основних групи.

Перша група об’єктів — персоніфіковані: публічні політики, партійні лідери та функціонери, державні діячі та ін.

Друга група об’єктів — інституційні: держава та її органи, органи місцевого та регіонального самоврядування, політичні партії, громадянсько-політичні об’єднання, організації та ін.

Третя група об’єктів — ідеологічні: ідеології, програми, проекти та ін.

Базовими, основними для політичного світосприйняття є саме персоніфіковані об’єкти, яких В. Кривошеїн поділяє на персонажів маси (виборці) і еліти (лідери).

Інституційні об’єкти політичного світу однорідніші.

Ідеологічні об’єкти політичного світу перебувають в одній екзистенційній площині з політичним світом і відповідно з політичним світосприйняттям.

Зауважимо ще й на такій принциповій особливості: **політичне світосприйняття є своєрідною ареною зустрічі чуттєвого і раціонального**. Їх зіткнення, поєднання робить політичний світ надто складним, динамічним і рухливим.

Об’єктивно політика пронизує всі сфери існування суспільства, безпосередньо або опосередковано впливає на зміст життя всіх громадян. І це цілком природно, позаяк людина певною мірою залежна від інших людей, від відносин з ними, від усього, що відбувається в суспільстві. Можна не бути політиком вищого ешелону, політиком середнього рівня або соціально активною людиною, проте багато змін у житті суспільства залежить безпосередньо від соціального статусу, поведінки, позиції, як кажуть, пересічного, окремого громадянина. Оскільки більшість людей саме такими й є, а велика, загальнонаціональна політика — то справа політичних лідерів, еліти, якій громадяни в певний

спосіб делегують відповідні повноваження. І роблять вони це під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки або у процесі масових громадських, політичних акцій — маніфестацій, мітингів, пікетів тощо. Навіть доля держави вирішується в такий спосіб, як визначиться більшість громадян країни, а не лише її лідери. Отже, **політичний процес залежить від поведінки, дій, позицій навіть окремо взятого громадянина**, а не лише від політика вищого рівня. Особливо це виявляється при радикальних громадсько-політичних змінах, перебудовчих процесах, коли постає потреба мати, враховувати, образно кажучи, єдину інтегральну думку, точку зору нації, народу, усіх громадян країни щодо будь-яких явищ, особливо загальнонаціонального, загальнодержавного рівня. Згадаймо бодай події останнього часу в Україні — референдум щодо питання про незалежність, соборність України, парламентські, президентські вибори, акції громадського протесту або підтримки.

Активними учасниками політичного процесу є окремі громадяни, групи тиску, інтересів, політичні партії, об'єднання.

Громадянин як учасник політичного процесу. Громадянин — це індивід, що належить до конкретної держави, перебуває під її владою і користується її заступництвом. Він характеризується такими якостями, як правослухняність, вміння поєднувати власні та суспільні (державні) інтереси, почуття обов'язку перед Батьківщиною.

Вирізняють у їх співвідношенні природні (безумовні) і громадянські (умовні) права людини. Сутність, особливості таких відносин визначені в Декларації прав людини і громадянина (1789 р.) та Загальній декларації прав людини (1948 р.).

Поняття громадянина в суспільних науках характеризує індивіда насамперед як “політичну людину”.

Окремі й надто важливі права людина отримує від моменту народження. Це такі основні природні права: на життя, власність, соціальний захист, медичне обслуговування. Інших прав людина набуває після досягнення певного віку (політичні, громадські права, право на працю, взяття шлюбу та ін.). Відповідно за отримані права та їх порушення громадянин відповідальний перед суспільством, державою.

У реальному житті громадянин є не лише об'єктом політичного впливу з боку держави. Він водночас є активним суб'єктом

політичного процесу. Свого часу Платон, Аристотель громадянином вважали лише того, хто бере активну участь у законодавчій і судовій діяльності.

Політична позиція людини (індивіда) засвідчує її громадянськість, тобто сутність соціального особистісного інтересу до громадянсько-політичних процесів, громадського життя. Громадянськість є показником політичної культури, політичної зрілості людини.

Участь громадян у політичній діяльності, як і звичайний щоденний інтерес до політики, зумовлюється низкою обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. До перших слід зарахувати реальний стан суспільних відносин, соціально-економічне, політичне становище у країні, до других — рівень політичної культури, громадянської свідомості, підготовленості конкретних осіб до політичної діяльності. Про це йтиметься далі, а поки що слід визнати домінують думку про те, що **проблема “людина і політика” не лише доволі складна і неоднозначна, а й завжди актуальна.** Її необхідно розглядати обов'язково в контексті реального стану конкретного суспільства, відносин, які в ньому склалися, а також політичних процесів, що відбувались і відбуваються. Що тут важливо?

Перше. Незадовільний соціальний стан, соціальний захист не лише окремих громадян, а й великих соціальних груп, соціальних класів призводить до того, що рівень політичної активності представників таких груп далеко не однаковий. Згадаймо масштаби участі у процесах державотворення громадян України, особливо інтелігенції ще три-п'ять років тому, соціальну, політичну активність, яку останнім часом демонстрували, зокрема, шахтарі, вчені, вчителі. Так чи так, але глибоко проаналізувати причинно-наслідкові аспекти такої активності — завдання не лише складне, цікаве, а й вкрай актуальне.

Друге. Саму собою політичну діяльність, участь у ній громадян не можна розглядати лише як проблему одноаспектну — що це, мовляв, дає для вирішення загальнодержавних проблем. Так само важливо, що дає така діяльність безпосередньо особі, конкретній людині, як сприяє формуванню її громадянської позиції, впливає на суспільно корисну, конструктивну діяльність. Адже відомо, що рівень політичної активності громадян безпосередньо залежить від їх політичної культури з одного боку і рівня демок-

ратизму в суспільстві — з іншого боку. Отже, важливо, якою мірою власне суспільство, держава зацікавлені й стимулюють суспільну активність людей, підтримують її. Це питання особливо актуальне для постсоціалістичних авторитарних, тоталітарних країн, де демократичні процеси лише понад десяток років тому почали розвиватися, а громадянське суспільство в його реальному стані ледь започатковується.

Розглядаючи проблему суспільної свідомості, політичної активності громадян, особливо слід зважати на те, що необхідно враховувати не лише реалії сьогодення, а й історію, генезу, історичні джерела формування політичної свідомості конкретного народу. “Політизація сучасного світу, — зазначає український політолог Б. Гаєвський, — викликала до життя віками існуюче в народі (йдеться про народ України. — М. Г.) бажання безпосередньо брати участь у політичній діяльності, перебрати на себе тягар про власний добробут, який створюється не лише засобами виробничої праці у сфері матеріального і духовного виробництва, а й за допомогою політики” [43, с. 3]. Такий стан справ справді характерний для України в її нинішній суспільно-політичній ситуації, для складних політичних процесів, що в ній відбуваються.

Відносини людини і політики можна певною мірою систематизувати.

Вирізняють три основних типи відносин людини і політики або ставлення людини до політики.

Перший тип відносин пов’язаний із залученням людини до політики, коли людина займає більш-менш активну громадсько-політичну позицію, демонструє активну політичну поведінку. У такому разі людина намагається вирішити власні проблеми шляхом відповідного впливу на систему політичної влади, політичні відносини. При цьому фіксуються висока громадська свідомість і активність особистості, що часто підсилюються тим, що людина шукає і знаходить однодумців, у результаті чого формуються доволі великі соціальні групи, основу діяльності яких становить спільний інтерес. За високого рівня активності саме з таких груп виростають громадські рухи, об’єднання, організації, політичні партії.

Другий тип відносин — це відчуження, або аномія, що характеризується розривом зв’язків людини з політичною владою.

Людина при такому типі відносин зосереджується переважно на реалізації власних інтересів. Різні норми, що регулюють суспільну життєдіяльність, у такій ситуації за різних обставин втрачають вплив на людину, людина піддає їх сумніву. За таких обставин люди дистанціюються від влади, не лише не довіряють їй, а й просто ігнорують її рішення, розпорядження, вимоги тощо. Здебільшого це призводить до частої зміни влади, її гілок, окремих політичних лідерів, особливо загальнонаціонального рівня президента.

Третій тип відносин характеризує повне злиття людини і політичної структури, підпорядкування особистого життя її потребам, ритму змін. Для такої ситуації характерно поглинання індивідуального життя людини політичним життям суспільства. У кінцевому підсумку формується специфічний тип авторитарної особи, а влада почувається незалежно, впевнено і комфортно.

Українські вчені В. Скуратівський та М. Шевченко наголошують, що політика по суті, за особливостями спрямована на впорядкування функціонування та розвитку політичних систем. А тому зміст політичної діяльності, на їх думку, полягає у відтворювальній формі взаємодії суспільної людини з об'єктивним світом [174, с. 84–90].

Політика як відтворення певних суспільних явищ неповторна, позаяк неповторними є й власне ці явища, і люди, які беруть у них участь. Іншими словами, великий інтерес становить питання особливостей політичної діяльності окремо взятої людини, поєднання загального і особливого в такій діяльності. І все ж на перший план висуваються проблеми, пов'язані з мотивами, стимулами, що спонукають до політичної діяльності, тобто чому та чи та людина цікавиться і бере участь у політичних діях і процесах, — питання складне. Багато в чому воно пов'язане з прогнозуванням реальності, дієвості конкретного політичного рішення, його легітимністю.

Громадяни не однозначно ставляться до політики загалом. А багато хто абсолютно байдужий до політики, або аполітичний.

Аполітичність — це негативне або байдуже ставлення до політики, політичної життєдіяльності. Причиною аполітичності є різне розуміння людьми суті, призначення політики, її мети,

умов, які спонукають або нею цікавитися, або безпосередньо займатися.

Якщо виходити із силового трактування політики, то аполітичність є активним або пасивним непідпорядкуванням владі. Іншими словами, людина не поділяє стратегію, конкретні дії влади, байдужа до неї, а тому відкрито ігнорує її рішення, розпорядження, дії тощо. Велика кількість аполітичних людей — надто загрозливе явище для стабільного існування суспільства, успішного розвитку в ньому демократичних процесів.

Якщо розглядати політику в її функціональному вимірі, то аполітичність виявляється у формі ухиляння учасника ієрархічної системи від сумлінного виконання своїх завдань (функцій). Часто така аполітичність має форму саботажу, а то може змусити її відкрити протистояння владі.

Аполітизм може мати також форму самоізоляції, негативно ставлення саме до особистої участі в політичній життєдіяльності. Таке визначення аполітизму висувається тоді, коли його розглядають з позицій комунікаційного розуміння. Іншими словами, особистість не потребує участі в політичній життєдіяльності тому, що у неї достатньо або немає потреби у спілкуванні з іншими, участі інших людей у вирішенні її власних проблем, задоволенні реальних потреб.

Людина може бути й цілком аполітичною. Іншими словами, вона об'єктивно не стосується політики взагалі — ні інтелектуально, ні емоційно, і до того ж просто свідомо уникає включення в цю складну сферу суспільної життєдіяльності. Як правило, таких людей кілька відсотків у будь-якому суспільстві й великої загрози для його існування це не становить.

Психологічні особливості особи об'єктивно тісно взаємопов'язані з реальним станом суспільства, його основними, насамперед духовними, домінантами. На цій основі й будуються відносини людини і держави. Загалом вирізняють чотири основних види таких відносин:

- **“добре мені, добре й державі”.** Стан, характерний для демократичних суспільств, де людина не боїться за сьогодення, має широкі перспективи, може вільно й відкрито декларувати власні ідеї, мати точку зору, позицію;
- **“погано мені, добре державі”.** Стан, який існує, як правило, в авторитарних, тоталітарних суспільствах, де права

людини фактично лише декларуються, але власне людина перебуває під постійним контролем, жорстко експлуатуються її талант, вміння, здібності, фізичний і духовний потенціал;

- **“погано мені, погано й державі”**. Ситуація залежності між життям, станом окремої людини, народу і держави, яка характерна для вкрай нестабільних суспільств;
- **“добре мені, погано державі”**. Ситуація, коли громадяни максимально відмежовуються від держави, одноосібно вирішують власну долю. Зрештою, колись стає погано і для громадян, а не лише для держави.

Доволі часто політики звертаються до так званої громадської думки, апелюють до неї, пояснюють нею власні вчинки, прийняті рішення.

Громадська думка — явище доволі умовне, позаяк об’єктивно вона не є певною механічною сумою позицій певної кількості людей.

За визначенням видатного політолога Е. Вятра, громадська думка є **історично зумовленим і змінним станом громадської свідомості великих груп людей**. Всередині громадської думки як надто хиткого, рухливого явища точиться постійна боротьба, відбуваються певні зміни орієнтирів, цінностей тощо.

Громадську думку неможливо уявити уніфікованою, оскільки її носіями є надто різні люди, соціальні групи, класи. Отже, може йтися про домінування однієї або кількох громадських думок за відповідної ситуації чи часу, а відтак умовна громадська думка завжди плюралістична за характером.

Для того щоб визначити, якою мірою плюралістичною і якою саме є громадська думка, слід конкретно аналізувати всі соціально-економічні та політичні умови, за яких така громадська думка існує.

Ступінь політичної активності, як і характер аполітизму окремої людини, багато в чому залежить від її психологічного складу, готовності та вміння спілкуватися. Позаяк неучасть у політичній життєдіяльності людини може виходити з особливостей її як особи, самоаналізу і оцінки інших, аполітичність може бути результатом внутрішньої установки людини або впливу на людину ззовні, з боку інших людей, суб’єктів, органів влади.

У структурі політичного спілкування, як і ділового спілкування взагалі, вирізняють три складові: комунікативну, інтерактивну та перцептивну.

Комунікативна складова спілкування — це обмін інформацією та її розуміння, що здійснюється за рахунок мови, невербальних засобів (жестів, міміки, пантоміміки), паралінгвістичних (якості голосу, його діапазону, тональності), екстралінгвістичних (пауз, сміху, темпу мови, плачу) та просторово-часових (дистанції, часу).

Інтерактивна складова спілкування — це взаємодія партнерів, між якими може бути співробітництво, протиборство, ухиляння від взаємодії тощо.

Перцептивна складова спілкування — це сприйняття одним партнером іншого партнера зі спілкування. Воно залежить від особистісних якостей того, хто сприймає (або не сприймає) іншу людину, його життєвого досвіду, ситуації, моральних установок тощо.

У процесі політичної діяльності, як і у процесі іншої діяльності, спілкування буває соціально-рольове, ділове, інтимно-особистісне.

Загалом, підсумовуючи сказане, ще раз наголосимо, що аполітизм, байдуже ставлення до політики значної кількості людей — проблема надто складна і глибока. Підтвердимо це прикладом. Відомо, що для сучасної України чи не найактуальнішим є питання відродження власного національного виробництва. І не просто його відбудова, а відбудова на вищому технологічному, організаційному рівні. Отже, для нього потрібні не лише висококваліфіковані, високопрофесійні спеціалісти, а фахівці з відповідною мотивацією, самодисципліною, організаторськими здібностями. Зазначені якості виховуються шляхом формування національної самосвідомості кожного громадянина. Без цього вкрай важко буде не те що вдосконалити виробництво, побудувати його на рівні передових технологічних процесів, а й просто відродити.

На жаль, певна бездуховність, що спостерігається в українському суспільстві, часто набирає доволі загрозливих форм, особливо в молодіжному середовищі. Самозадоволення, агресивна байдужість, зневажливе ставлення до знань, науки, інтелекту, до людей розумової праці зрештою може спричинити великі

біди, а то й обернутися національною трагедією. Подібні ситуації історії добре відомі. Сподівання, що всі ці вади, зокрема, молоді, та й дорослих, зникнуть, коли стабілізується соціально-економічне становище суспільства, даремні й нереальні. Без цілеспрямованого виховання соціально активного громадянина аж ніяк не обійтися саме в період нестабільного розвитку країни. І тут серйозно постає проблема політичної культури окремого громадянина, а потім нації, народу.

За означених умов у так званий перехідний період конче важливо є потреба створення засад для самодіяльності, саморозвитку і самореалізації громадян, насамперед, звісно, працездатних. При цьому молодь потребує першочергово створення відповідних стартових умов для вступу в життя, соціалізації, розвитку та життєвого становлення в дорослішому віці. Отже, державні інституції, громадські структури, усі, хто переймається долею молодих, повинні підтримувати інноваційну, творчу діяльність підлітків і молоді, її громадських організацій і об'єднань, органів самоврядування. Саме це сприятиме формуванню у молоді активної громадської позиції, відчуття значущості для суспільства, високої політичної культури. І саме з цих позицій повинна будуватись і реалізовуватись державна молодіжна політика в Україні, подібних їй державах.

Це, однак, зовсім не означає, що не потребують уваги ціннісні орієнтації і дорослого населення, громадян, у яких вже фактично сформувались ідеали, які визначилися з ціннісними життєвими планами і орієнтаціями.

Більшість цивілізованих народів нині живе в економічно сталих, політично демократичних суспільствах і користується природним правом на свободу людини, обмежену відповідними законами, спрямованими на незаперечення права на свободу інших людей. Однак багато також народів, які поки що позбавлені умов життя в демократичних цивілізованих суспільствах, особливо це стосується громадян країн, що розвиваються. Звісно, руйнування колишніх тоталітарних держав однозначно призведе до глибоких проблем, а то й кризових явищ у суспільстві, позаяк передбачити розвиток історичних подій не завжди здатна навіть найкраща соціальна теорія, найталановитіші вчені. А практика демонтажу і перебудови таких суспільств видається ще суперечливішою і неоднозначною, бо перебудовувати,

удосконалювати будь-що найчастіше складніше, ніж будувати, як кажуть, з нуля.

Відомо, що історико-політична свідомість найсуперечливіша в різних соціальних групах населення, а також у різних етнографічних регіонах країни. Виразно це засвідчує ситуація, що спостерігається в Україні впродовж останнього десятиліття. Вивчаючи проблему “людина і політика”, слід постійно враховувати цей та інші аспекти, зокрема, такий: **у трактуванні проблеми “людина і політика” є дві основні традиції.**

Перша традиція пов’язана з наданням особі вирішальної ролі в розв’язанні найскладніших політичних проблем. Особливо помітно вона виявлялася наприкінці XIX — на початку XX ст., коли точилися гострі дискусії навколо ролі видатних письменників (Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького та ін.), пролетарських, більшовицьких вождів (В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Троцького та ін.) у питаннях побудови соціалістичного суспільства.

Друга традиція протилежна першій і пов’язана зі значним зниженням або взагалі запереченням ролі особи в політиці.

Обидві, однак, є крайнощами. А істина, очевидно, як зазвичай посередині. Існує багато здібних і талановитих політиків, однак без відповідної підтримки з боку громадян, народу, маси кожний з них мало чого вартий; підтримки тим самим народом, до якого вони часто апелюють, від якого й очікують підтримки. Як правильно й те, що середовище, суспільне життя висуває політика, впливає на його формування і безпосередньо діяльність. Зокрема, становить інтерес і така точка зору: роль особи в політиці відповідна тому, як середовище сприймає те, що вона йому пропонує (американський політичний психолог Ф. Грінстайн). Заперечити таку точку зору важко.

Так само актуальною є **проблема індивідуальної та масової політичної свідомості**, особливостей їх формування та реального прояву в суспільній життєдіяльності.

На основі численних соціологічних досліджень доходимо висновку, що масова свідомість громадян сучасної України постійно поляризується у двох основних аспектах: демократичному і авторитарному. За таких обставин для досягнення вищого рівня в розвитку свободи особистості основний зміст радикальних суспільних перетворень повинен полягати в тому,

щоб новостворена національна держава ввійшла в русло загальноцивілізованого розвитку та органічно включилася в систему економічних і політичних взаємозв'язків світового суспільства з метою подолання соціальної кризи в засвоєнні нової технологічної та інформаційної культури. Просто вести, наприклад, суперечки, куди йти Україні — до Європи, Азії чи ще куди — справа невдячна і спрощена. Це питання набагато складніше і багатоаспектніше. Проте головне полягає в тому, що масово-політична свідомість українського загалу в перехідний період справді нестабільна, рухлива. Значною мірою це залежить від несформованості соціальних інститутів і відсутності концептуального бачення майбутнього розвитку держави, на чому нині активно наголошують історики, політики, з приводу чого сперечаються філософи. У такій ситуації соціально-політична свідомість може по-різному впливати і впливає на розвиток України. Часом, скажімо, політичні партії та окремі політики, не завжди враховуючи справжній стан речей, намагаються діяти відповідно до вимог суспільної думки, вважаючи, що їх вчинки відповідають ніби-то усталеній системі суспільних відносин, вимогам життя [20, с. 10]. Реально ж ситуація часто протилежна.

Групи тиску як учасники політичного процесу. Групи тиску (нім. *Gruppe*) — це суспільно-політичні об'єднання, які прагнуть задоволення власних інтересів шляхом відповідного впливу на державну владу або політичні партії, на інших суб'єктів політичного процесу.

До груп тиску належать підприємницькі, релігійні, профспілкові, культурні та інші організації, які намагаються впливати на громадську думку, адміністрацію або керівників з метою забезпечення власних, специфічних інтересів.

Групи тиску безпосередньо не змагаються за владу і не беруть безпосередньої участі в управлінні державою. Як правило, їх активно використовують у політичній боротьбі інші суб'єкти політики — держава, політичні партії, рухи та ін. Ступінь їх впливу на всі суспільні процеси, державні органи тощо визначається і зумовлюється кількістю учасників таких груп, економічним потенціалом і можливостями, роллю, яку вони відіграють у суспільстві взагалі. Отже, до основних ознак груп тиску належать їх існування поза офіційними структурами і

органами влади; тиск на політичні інституції з метою прийняття державою відповідних рішень; відтворення інтересів певної соціальної групи або верстви населення.

В одних державах (наприклад, США) групи тиску офіційно визнані, зареєстровані, в інших діють нелегально. В останньому випадку поширені кримінальні групи тиску (мафія), які існують у багатьох країнах.

Широко відомі групи тиску у формі лобі. Здебільшого вони мають розгалужену систему фірм, агенцій, представництв.

Без груп тиску уявити політичний процес неможливо.

Групи інтересів як учасники політичного процесу. Групи інтересів — це сукупність людей, взаємопов'язаних спільними відносинами, інтересами і бажанням реалізувати їх за допомогою політичної влади.

Такі групи з огляду на власні інтереси висувають певні вимоги не лише до інших груп, а й до органів влади, суспільства загалом з тим, щоб підтримати або й поліпшити власні позиції, досягти певної мети.

Власне поняття “група” як певна класифікація, відоме здавна. Ще Аристотель вирізняв родинні, дружні групи. Нині ця класифікація завдяки таким відомим політологам, як А. Бентлі, Д. Трумен, Д. Дьюном, складніша, що зумовлюється великою диференціацією інтересів, плюралістичним характером суспільств, нерівномірним характером їх розвитку. Такі групи нині існують і у владних структурах. Зокрема, А. Бентлі вважає, що групи інтересів є своєрідними “прокладками”, які з'єднують громадянське суспільство з політичними партіями, державою. Групи інтересів не є урядовими чи іншими структурами, однак значно впливають на суспільні процеси, позаяк джерелами такого впливу є власність, контроль над ресурсами та ін. Класифікують групи інтересів по-різному. Наприклад, за сферою діяльності їх поділяють так:

- економічна (об'єднання підприємців, профспілки та ін.);
- соціальна (об'єднання із захисту соціальних прав);
- дозвілля і відпочинку (спортивні, художні об'єднання та ін.);
- релігії, науки, культури (церкви, секти, об'єднання, асоціації, клуби);

- суспільно-політична (правозахисні, екологічні, жіночі організації, групи та ін.).

Групи інтересів мають матеріальні та моральні засоби, які часто збігаються. Крім того, у процесі політичної боротьби групи інтересів часто захищають виключно корпоративні інтереси й цінності і тоді їх об'єднання з іншими групами неможливе.

У високорозвинених демократичних суспільствах групи інтересів діють відкрито, використовуючи широкі можливості засобів масової інформації, інші засоби, за рахунок чого їх вплив на тих, хто приймає рішення, доволі значний.

У країнах, де панують тоталітарні режими, ситуація має зворотний характер — групи інтересів у них відкрито не діють. Мало того, вони успішно інтегруються у структури влади. Це притаманно й багатьом нестабільним суспільствам, де не сформовано чіткої політичної системи, бракує соціальної та політичної структуризації.

Усім зазначеним учасникам політичного процесу тією чи іншою мірою притаманна політична діяльність, тобто вони самореалізуються, обстоюють власні інтереси у процесі такої діяльності.

Політична діяльність — це одна з форм соціальної активності суспільних суб'єктів. Вона або вписується в межі існуючих відносин влади, або протистоїть їм, розмиває, розвалює їх.

Об'єктом політичної діяльності є суспільство, політична система, державні інститути, сфери (економічна, соціальна, культурно-ідеологічна), міждержавні, міжнародні відносини та ін.

Основний зміст політичної діяльності полягає в розробці політики та її практичній реалізації.

Аналізуючи проблему “людина і політика”, обов'язково слід враховувати, що це, власне, не що інше, як відносини різних суб'єктів політики, політичного процесу. **Найважливішими при цьому є питання відносин людини (політика) з державою, конкретною ідеологією, владою.**

Послідовно розглянемо детальніше зазначене питання.

Відносини людини і держави будуються насамперед на основі розуміння людиною сутності держави, її функцій, особливостей існування, зрештою, на усвідомленні реальної потреби в існуванні держави як соціального, політичного інституту.

Існує кілька найпоширеніших концепцій походження держави. Найвідоміші з них — теократична (релігійна), патріархальна, договірна, насильницька, класова. Розглянемо їх дещо конкретніше.

Теократична, або релігійна, концепція (міфологія Сходу, А. Августін, Ф. Аквінський) базується на тому, що держава — це продукт божої волі, її утворення та існування неістотно залежать від волі людей. А відтак з існуванням держави треба погоджуватися, об'єктивно зважати на її існування.

Прихильники **концепції патріархального походження держави** (Конфуцій, Р. Фільмер) стверджують, що поява держав зумовлена необхідністю захисту людей. На їх думку, держава — це велика сім'я, головна роль якої полягає в батьківському захисті людей, турботі про них. Однак нині ця теорія мало спрацьовує, позаяк була притаманна суспільствам скоріше в період формування держав-полісів, держав феодального характеру.

Відомо багато авторів і симпатиків ідеї договірного походження держави. На їх думку, держава — це результат певної домовленості між правителями і підлеглими (Ж. Ж. Руссо, Т. Гоббс, Дж. Локк). Тут даються взнаки спроби відповідним способом гуманізувати відносини людини і держави, гармонізувати їх, що практично доволі рідкісне явище — держава надто часто намагається монополізувати свої відносини з громадянами.

Концепція походження держави як насильницької структури (М. Краківський, Л. Гумплович, М. Опенгеймер) базується на твердженні, що держава — це результат завоювання сильними народами слабших. Така концепція надто поширена і, звісно, має сенс, як і всі інші.

Доволі поширена **концепція класового походження держави** (Платон, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін), яка базується на твердженні, що держава — це результат панування одного класу над іншим. Достатньо нагадати, що така точка зору була поширена саме у ХІХ ст. за існування тоталітарних, авторитарних режимів (держав), які характеризувались абсолютною монополією держави над особою, людиною, практичною відсутністю демократії як такої. Відносини людини і політики, людини і держави в таких суспільствах вибудовувались однозначно на

проголошених антигромадських класових засадах. Мало того, такі суспільства характеризувались абсолютним монополізмом однієї (соціально-комуністичної) ідеології, що проголошувалася державою саме як державна ідеологія.

Про які б особливості держави не йшлося, слід враховувати головне:

- держава — це влада, яка об'єктивно не обстоює і, власне, не може, не повинна обстоювати інтереси всіх громадян, а тому її діяльність не збігається і не може збігатися з інтересами всього населення. Відтак у державі є соціальні групи і верстви населення, які мають певні привілеї, можливості управляти іншими громадянами в певних сферах суспільної життєдіяльності. Зрештою, у політиці й відбувається боротьба таких соціальних груп за відповідні пріоритети, що, зокрема, чудово демонструє політична ситуація останніх років в Україні;
- ключова функція держави полягає в захисті існуючих у суспільстві відносин, їх збереженні, поліпшенні та вдосконаленні. Забезпечити цю функцію держава може різними, у тому числі й репресивними методами, організаторсько-господарською, політико-ідеологічною діяльністю, іншими шляхами. Треба, однак, зазначити, що такі відносини не сталі, а постійно змінюються відповідно до того, як змінюються політична система держави, структура і характер влади тощо;
- логічним продовженням означеної основної внутрішньої функції держави є її зовнішня функція (захист, розширення власної території, встановлення зв'язків з іншими країнами та ін.). Ця функція забезпечується різними способами залежно від реальної політики. Скажімо, розширення території може відбуватися на договірних засадах або волюнтаристським шляхом через військове вторгнення і конфлікти. Зв'язки з іншими країнами так само забезпечуються за рахунок зусиль політиків, дипломатів, відповідних державних структур.

Самі собою люди (громадяни), понад усе політичні діячі так само по-різному усвідомлюють сутність держави, її функції, необхідність існування. Так, одні політики необхідність мати державу, спроможну виконувати роль своєрідного благодійника,

що всіх обігріє, підтримують. Це прихильники патерналістської поведінки держави, і якою мірою батьківська турбота держави про своїх громадян послаблюється, такою мірою вони й критикують державу, мають до неї претензії. Свого часу, у тому числі й у колишньому СРСР, політика держави-благодійниці була доволі поширена, як і патерналістська політика КППС стосовно громадян. Точніше, такий патерналізм широко проголошувався, декларувався, а практично особа в державі нівелювалася, її інтереси і потреби відходили на другий план порівняно з декларованими і нереальними колективними інтересами. І все ж ідеологічно, як відомо, наполегливо проголошувався пріоритет колективного над індивідуальним, що мало негативні результати у формуванні політичної, громадянської культури.

З-поміж громадян є й ті, хто вбачає в державі певного мудрого “батька”, доброго, щирого і такого довірливого, що дозволяє своїм “чадам”, тобто громадянам, чинити так, як вони вважають за потрібне і корисне для себе й держави. Звісно, це ідеалістичне підґрунтя такої політичної теорії відносно держави і особи, позаяк про жодну соціальну гармонію тут не може йтися: дружні відносини держави і особи будь-що забезпечуються не на основі колективного договору, а на конституційно-правових засадах, тобто на правовому рівні. І досягається такий результат шляхом тривалої і копіткої нормотворчої діяльності.

Багато хто з громадян, політичних, громадських діячів стверджує, що державу слід максимально обмежити у владі, впливі на громадян. Точніше, вони вбачають у державі виключно апарат насилля. Якщо враховувати свободу особистості, потребу забезпечити таку свободу в державі, безсумнівно, держава завжди значною мірою стосовно громадянина відіграє роль певного пригноблювача його інтересів.

Проте про які б теоретичні підходи не йшлося, стосовно держав так званого перехідного стану, до яких належить й Україна, доходимо такого висновку: існує не так багато громадян, а особливо політиків, політичних і громадських діячів, які не лише глибоко усвідомлюють, а й працюють заради того, щоб держава стала своєрідним органом, який обслуговує людину, яку громадяни, образно кажучи, наймають на службу для власного розвитку і самореалізації, для задоволення власних численних потреб. У цьому разі йдеться про політичну культуру, грома-

дянську позицію особи. Така культура й позиція є довготривалим соціально-політичним процесом і має здійснюватись як пріоритетна державна політика взагалі. Безпосередньо цього стосуються засоби масової інформації, окремі політичні, громадські, політичні діячі й лідери, еліта держави. А загалом проблема формування політичної культури нації, народу має вивчатись окремо, глибше і предметніше.

Ставлення політиків до держави може бути свідоме і несвідоме, раціональне і ірраціональне. Іноді воно буває з елементами і того й іншого, тобто у чистому вигляді такого ставлення практично не існує, і це цілком природно.

Раціональне характеризується достатньою послідовністю, певною узгодженістю між переконанням чи цінностями особистості з одного боку і її реальними вчинками — з іншого. У практичній політиці це явище доволі рідкісне, виникає як виняткове узгодження переконань і дій особи. Як правило, людина в такій ситуації чудово вміє узгоджувати власні цілі й інтереси з державними; при цьому суттєвих суперечностей не виникає.

Ірраціональне характеризується саме як суперечливе ставлення людини до дійсності, до держави. Реально воно призводить до того, що громадяни очікують як певну месію саме харизматичного лідера, своєрідного рятівника країни, з появою якого, мовляв, все станеться на краще. Така ситуація особливо характерна для нестабільних суспільств, суспільств так званого перехідного періоду. І зумовлена вона швидкою зміною, нерівноваженістю політико-економічної, соціальної ситуації в суспільстві. Якщо казати про громадян України, то останніми роками більшість з них перебуває саме у схарактеризованій ситуації.

Прибічники “сильного лідера” (“сильної руки”), як правило, мають доволі спрощене уявлення про справді демократичну, громадянську державу, яка поступово дедалі більше своїх функцій передає безпосередньо громадським організаціям, об’єднанням, відповідно стимулюючи (у тому числі й фінансово) їх діяльність. Це й є шлях до створення справжнього громадянського суспільства як найдемократичнішого, найпрогресивнішого, найгуманнішого. Для його побудови окрім відповідних законодавчих актів, що зумовлюють статус та діяльність громадських

організацій і утворень взагалі, необхідно як мінімум принципово визначити і врегулювати відносини держави з тими ж громадськими організаціями. Окремі приклади такого врегулювання і в історії посткомуністичної України вже маємо. Достатньо нагадати, скажімо, відому угоду між Урядом України і профспілками або Конституційну Угоду, яка свого часу зіграла доволі помітну роль у стабілізації політичної ситуації в Україні. Однак таке явище недостатньо поширене, подібні угоди зазвичай недовготривалі та малоефективні.

У контексті відносин політика з державою суттєве значення має розвиток саме так званих цивілізаційних функцій держави і насамперед найдавнішої з них за часом — господарсько-організаційної. Тому економіка і політика, як зазначалося, тісно взаємопов'язані сферами життя суспільства.

Ще раз нагадаємо, що особливості, характер діяльності політика зумовлюються насамперед тим, в якому суспільстві, за якого політичного режиму він живе, займається будь-якою, у тому числі й політичною, діяльністю. Іншими словами, проблему “людина — політика” не можна розглядати поза конкретним режимом, політичною системою, суспільством.

У широкому розумінні суспільство — це частина матеріального світу, що відокремилася від природи. Це — форма життєдіяльності людей, яка постійно історично розвивається.

У вузькому розумінні суспільство — це певний етап людської історії або окреме, індивідуальне суспільство.

Філософи, соціологи розуміють суспільство і як сукупність людських індивідів, які об'єднуються для задоволення “соціальних інстинктів” (Аристотель), контролю над власними діями (Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо).

Як зазначалося, вирізняють переважно два види суспільства — традиційне і модернізоване. І те, й інше мають специфічні ознаки і особливості, які потребують урахування саме в контексті практичної реалізації політики, і понад усе — урахування особистісних і групових соціально-психологічних характеристик людей і груп.

Розглянемо особливості згаданих суспільств з урахуванням означеного.

Традиційне суспільство характеризується простим відтворенням, переважним існуванням ремісничих технологій, наяв-

ністю общинно-корпоративних цінностей, шанобливим ставленням громадян до історії, традицій, культурних надбань, помітною орієнтацією на історичне минуле, спонтанними соціальними змінами. Це, однак, не означає, що таке суспільство виглядає сталим, статичним, позбавленим динаміки, розвитку. Просто йдеться про переважне дотримання національної ментальності культури, традицій, шанобливе ставлення до них громадян, у тому числі й активних політиків.

За багатьох обставин, а насамперед можливостей забезпечити самореалізацію особистості **прогресивнішим, розгорнутішим є модернізоване суспільство**. Характерними ознаками такого суспільства вважають розширення і забезпечення свободи діяльності людини, завершення індустріалізації, наявність ринкового господарства, принципові зміни у структурі зайнятості населення, підвищення ролі знань та інформації.

Кожне суспільство характеризується відповідним характером політичної життєдіяльності.

Сутність політичної життєдіяльності в суспільстві становлять відповідні політичні відносини, основними з яких є такі:

- відносини політики і влади;
- політична участь (участь у політиці всіх її суб'єктів);
- політична система і режим (характер і особливості функціонування).

Політичні відносини спостерігаються всюди, де впливає влада, що існує в результаті відповідного управління. Це — економіка, суспільна життєдіяльність, право, культура та ін. Іншими словами, політичні відносини спостерігаються не лише в політиці, а й в усіх сферах життя суспільства — економічній, політичній, соціальній, духовній та ін.

Основними є такі складові політичної життєдіяльності суспільства [136, с. 46]:

- політичні потреби та інтереси;
- політика;
- влада і владні відносини;
- політична участь (діяльність, поведінка);
- політична система суспільства;
- політичний режим.

За визначенням М. Вебера, політика “охоплює всі види діяльності із самостійного управління. Кажуть про валютну політику

банків.., про політику профспілок під час страйків; може йтися про шкільну політику міської або сільської громади, про політику правління, керуючого корпорацією, зрештою, навіть про політику розумної дружини, яка намагається керувати своїм чоловіком” [32, с. 644].

Життя громадян, а понад усе політичне життя видається особливо складним саме в суспільстві перехідному, нестабільному, позаяк у ньому бракує стабільного економічного розвитку, відрегульованої політичної системи, де основні структурні елементи (політичні інститути, політичні та правові норми, політичні відносини, політична свідомість та культура) сформовані та більш-менш чітко взаємодіють.

У різних за характером та особливостями суспільствах існують і владарюють, як відомо, різні політичні режими. Тому доволі складним є питання “людина й ідеологія”.

Ідеологія взагалі — це система відповідних цінностей, поглядів, тверджень, де відтворюється ставлення людини до дійсності. У цьому ж разі йдеться про політичну ідеологію саме як систематизовану сукупність понять і уявлень, за допомогою яких різні суб’єкти — особистість, група, клас, суспільство тощо — усвідомлюють власні політичні позиції та інтереси і які доволі часто є відповідними мотивами їх політичної діяльності. Це складний, малодосліджений і доволі суперечливий процес, позаяк торкається особистісних, у тому числі й психологічних, рис людини.

Термін “ідеологія” запровадив французький вчений А. Дестют де Трасі. Під цим поняттям він розумів вчення про ідеї або систему відповідних уявлень про світ.

По суті політичні ідеології виникли і певною мірою сформувалися в епоху Просвітництва, коли було висунуто, обґрунтовано не лише ідеї суспільного прогресу, а й можливості створення відповідного раціонального порядку на основі сформульованих людьми цілей. Тоді, власне, і постала потреба науки про ідеї, їх роль і значення в житті людей.

Політичні ідеології нині становлять світосприймальні засади політики, позаяк постають у формі раціонально-ціннісної мотивації політичної поведінки [18, с. 210].

Тлумачень поняття “ідеологія”, однак, існує кілька. Наведемо основні з них.

Розшире тлумачення (Т. Парсонс). Ідеологія вважається системою конкретних цінностей певного суспільства, яка орієнтує соціальну діяльність суб'єкта політики в певному напрямку.

Директивне тлумачення, тобто марксистське, пов'язане зі спробою виокремити ідеологію з-поміж інших форм політичної свідомості в контексті інтересів і сподівань певного класу.

Культурологічне тлумачення (М. Вебер, К. Мангейм, Е. Дюркгейм). Ідеологія в цьому разі розглядається як сфера суб'єктивних цінностей.

Основними є такі функції ідеології:

- оволодіння масовою політичною свідомістю людей, впровадження в таку свідомість програми, відповідно до якої люди повинні орієнтуватися в політичному просторі. Фактично ідеологія в цьому плані повинна створювати позитивний образ здійснюваного політичного курсу, його узгодження з інтересами суспільства;
- стимулювання цілеспрямованих дій усіх суб'єктів політики;
- інтегрування суспільства на основі певних інтересів, цілей, поглядів;
- згуртування людей і акумулювання їхньої енергії.

Перелічені функції тісно взаємодіють, безпосередньо взаємовпливають, а головне, по-різному детермінують поведінку окремих громадян у суспільстві. Скажімо, не всі суб'єкти політики, політичного процесу однаковою мірою стимулюються до дії у власних інтересах і суспільства саме під впливом конкурентного політичного впливу, у результаті дії ідеології. Таке саме стосується також проблеми акумулювання енергії людей, їх згуртування, без чого спільна перетворювальна діяльність видається неможливою.

Існують і **предметно-прикладні визначення ролі** (а отже, і функцій) ідеологій у суспільному житті:

- **орієнтаційна** (спрямовує людську діяльність);
- **мобілізаційна** (мобілізація громадян, суспільства на розв'язання конкретних проблем);
- **інтегративна** (пов'язана з узгодженням інтересів громадян, груп, організацій, партій та ін.);
- **амортизаційна** (сприяє певному послабленню соціальної напруженості в результаті розв'язання реальних суспільних проблем);

- **соціально-представницька** (відбиває і захищає інтереси певних груп населення);
- **пропагандистська** (створює позитивний імідж політичній лінії певної держави, нації, класу тощо).

Ідеологію можна розглядати також як певне вчення (доктрину), програму і політичну практику, що виявляється на таких рівнях:

- **теоретичному**. На цьому рівні формуються основні положення, що відтворюють інтереси й ідеали певного класу, прошарку, нації, держави;
- **програмному**. На цьому рівні інтереси, ідеали трансформуються у програми і лозунги політичної еліти, правлячої верхівки і є ідейними засадами для прийняття управлінських рішень і стимулювання поведінки суб'єктів політики;
- **поведінковому**. Це вже рівень втілення конкретної ідеології в конкретних формах політичної участі громадян, у певному типі їх політичної поведінки. Таке втілення видається можливим шляхом засвоєння громадянами цілей і принципів цієї ідеології.

Кожний громадянин тією чи іншою мірою включається в політичний процес як на рівні особистісному (індивідуалізованому), так і за рахунок об'єднань, політичних партій, ідеологію яких він поділяє, пропагує, сприяє її реалізації. А відтак **поза ідеологією не існує жодної політичної дії, не можуть існувати й політичні партії, об'єднання, рухи, фракції, групи, інші суб'єкти політики, політичного процесу.**

Політичні ідеї, які засвоює людина, з часом перетворюються, становлять певну систему переконань людини, спонукають її до дій з метою досягнення зумовленої цими ідеями меті. Така мета не обов'язково повинна узгоджуватися з цілями інших людей, нації, народу. Іноді вона буває навіть діаметрально протилежною, що позбавляє націю, народ можливості об'єднатися з метою вирішення загальних проблем і завдань.

Засвоєння політичних ідей, діяльність з їх практичної реалізації сприяють формуванню у людини загальної та політичної культури — невіддільної складової соціально-активної особи.

Категорію **“політична культура”** почали систематично використовувати у 50-ті роки ХХ ст., хоча вперше вона з'явилася ще у ХVIII ст. у працях німецького філософа І. Гердера.

Фактично безпосереднім передвісником цього терміна був термін “національний характер”, який трактувався як комплекс політичних, моральних, культурних та інших уявлень, притаманних конкретній нації і відповідно закріплених у національних традиціях. Така позиція щодо політичної культури існувала певний час після другої світової війни.

Згодом, особливо після 60-х років, праці з проблем національного характеру дещо втратили первинну популярність, а їх місце посіли праці С. Верби, Г. Алмонда, Т. Парсонса, Р. Такера, які вже ближче пов’язують сутність політичної культури з традиціями, історичною пам’яттю, мотивами, цінностями, символами тощо. Найкласичніше визначення політичної культури свого часу запропонував С. Верба, який пов’язував його насамперед з певним взірцем орієнтацій, системою символів, цінностей, вірувань, установок та політичних дій. При цьому більшість спеціалістів для вивчення феномену “політична культура” використовували і використовують методи так званої глибинної психології, звертаючись до таких її потужних і дієвих елементів, як телебачення, література і мистецтво, гумор, поп-музика, кіно та ін. Саме ці елементи дають змогу скласти якнайповніше уявлення не лише про політичну культуру, а й про політичну систему суспільства загалом. Для розуміння його суті та особливостей це має непересічне значення.

Попри всі розбіжності найприйнятнішим є визначення поняття “політична культура”, наведене українським політологом В. Бебиком. На його думку, політична культура — це якісний параметр політичної життєдіяльності суспільства, що характеризує ступінь розвитку і співвідношення між правовими, соціальними та психологічними регуляторами функціонування політичної сфери суспільства [18, с. 232].

Таке визначення відповідає суті двох основних сформованих у політичних науках підходів до тлумачення політичної культури:

- суб’єктивному змісту політики (політика як відповідна сукупність духовних явищ — С. Верба, Г. Алмонд, Д. Дивайн, Ю. Краснов);
- суб’єктивному ракурсу політики (політика як прояв нормативних вимог — С. Вайт, як сукупність типових зразків поведінки — Дж. Плейно, як конкретний спосіб політичної діяльності — У. Розенбаум).

Політична культура має суб'єкт і об'єкт.

Суб'єкти політичної культури — це індивіди з власними установками, цінностями, перевагами, мала або велика групи, регіон, держава, нація, партія, клас та ін. Кожний з цих суб'єктів так само має систему цінностей, якою керується в житті та суспільній діяльності.

Об'єктами політичної культури є політична система суспільства загалом та окремі її компоненти, зокрема режим, соціальні інститути, організації, об'єднання, політичні партії.

Для політичної психології найбільший інтерес становить динаміка зміни об'єктів політичної культури. При цьому вирізняють три найважливіші проблеми:

- установки громадян щодо окремих політичних ролей (лідер партії, глава держави, спікер парламенту та ін.) або політичних структур (законодавство, бюрократія та ін.);
- установки громадян щодо конкретних виконавців згаданих ролей (індекс авторитету, популярності);
- дані про такі елементи політичної культури, як окремі політичні рішення, правові акції, окремі політичні події.

Відповідно до наукових розробок Г. Алмонда і С. Верби в політичних науках розрізняють три так звані чисті типи політичної культури:

- **патріархальний** (коли громадянин не виявляє жодного інтересу до політичної системи суспільства);
- **підданський** (сильна позитивна орієнтація громадянина на політичну систему, однак слабка особиста участь у політичній, громадській діяльності);
- **активістський** (громадянин намагається брати активну участь у політичній системі).

У політичній життєдіяльності частіше зустрічаються певною мірою мішані типи політичної культури громадян.

Політична культура виконує такі функції [18, с. 227]:

- **ідентифікаційну**. Це — глумачення інтересів, потреб людини згідно з її груповою, соціальною, етнічною, конфесійною тощо приналежністю та безпосередньою участю в обстоюванні, забезпеченні реалізації цих інтересів;
- **адаптаційну**. Йдеться про пристосування людини до певних умов соціального середовища, а відтак про здійснення нею певних прав, владних повноважень, функцій;

- **соціалізації.** Йдеться про засвоєння людиною відповідних норм, що регулюють, обстоюють суспільне життя;
- **інтеграції** (дезінтеграції). Це — забезпечення можливостей співіснування різних груп у межах певної політичної системи, збереження цілісності держави та її відносин з громадянським суспільством;
- **комунікації.** Йдеться про інформаційні та інші умови для взаємодії найрізноманітніших суб'єктів і об'єктів політики, політичних процесів.

Окремий фрагмент політичної культури становить субкультура.

Специфічні особливості мала політична культура соціалізму. Вона вважалася виключно гомогенною, монолітною, а власне соціалізм характеризувався як абсолютно безконфліктне суспільство. Будь-який плюралізм точок зору, установок і орієнтирів у ньому повністю виключався. Було теоретично створено такий суб'єкт суспільної життєдіяльності, який ніби-то увібрав усі найкращі та спільні риси людини соціалістичного зразка і доби як “радянська людина”.

Політична культура відрізняється від багатьох елементів культури взагалі тим, що створюється в результаті діяльності певних соціальних верств — ідеологів, учених, політиків, завдяки діяльності політичних лідерів, еліти. Поживним ґрунтом для цього є інтереси, уявлення про суспільно-політичне життя народних мас, соціальних спільнот, які самі собою ідеологію, звісно, не створюють, та й не можуть створити. “Не можна, — справедливо зауважує В. Литвин, — лишати поза увагою той факт, що Україна впродовж усієї нової історії не мала самостійності, а останні три сторіччя взагалі не функціонувала як держава, об'єднана єдиною політико-культурною системою. І позаяк уся політика практично до серпня 1991 р. формувалася доконче в Москві, там же ухвалювались і більш-менш відповідальні рішення, то в Україні фактично нині лише формуються еліти — політична, економічна та культурна (ідеологічна)” [93, с. 9]. У цьому разі увага акцентується не лише на проблемі творення державності, а й на впливі на ці процеси національних аспектів, особливостей, сформованих десятиліттями, кількома поколіннями людей в Україні.

Більшість народів нині живе в політико-демократичних суспільствах, де люди значною мірою реалізують природне право не лише на життя, а й всебічний розвиток, самореалізацію тощо. Ще К. Гільвецій констатував, що “вільними народами керують закони, народами рабів керують накази, сила і жорстокість” [49, с. 400].

Принагідно зауважимо, що **вільні народи так само потребують власних поводитирів — національної еліти**, що є обов’язковим атрибутом формування політичної культури, національної самосвідомості громадян. У свою чергу, національна самосвідомість — це багаторівневе, багатофункціональне явище, в аналізі якого слід враховувати, що самосвідомість (усвідомлення себе) є основою свідомості (усвідомлення іншого) [20, с. 23].

Коротко розглянемо структуру політичної ідеології. Загалом до її складових належать:

- суспільно-політичні теорії та ідеї;
- суспільно-політичні ідеали і цінності;
- концепції політичного розвитку і політичної програми;
- політичні символи.

Кожну з цих складових слід розглядати як окремо, так і в тісному взаємозв’язку. При цьому важливо наголосити, що політична ідеологія містить певні знання політичного життя, серед яких є не лише достовірні, точні, а й хибні, помилкові, що становлять основу політичних міфів, утопій. Поширення міфів і утопій може навіть зумовлювати тимчасові успіхи тих, хто це робить, хоча в більшості випадків міфи з часом спрацьовують у зворотному напрямі, не на догоду людині й суспільству.

При розгляді політичної ідеології йдеться не просто про ідеологічні смаки, відповідні “ізми”, яких безліч, особливо нині. **За всіх ідеологічних модифікацій повинно йтися фактично про три основні ідеології — соціалізм, лібералізм і консерватизм.** Усі вони добре вивчені, досліджені в сучасній політології, політичній психології, хоча особливості їх прояву надто мінливі й нестійкі.

Політика має певний зміст, в якому вирізняють три основні складові:

- перша — дії, спрямовані на владу (її завоювання, утримання та використання);

- **друга** — це практична і теоретична діяльність у сфері певних відносин між соціальними групами з виявлення, регулювання та захисту їх інтересів шляхом використання державної влади;
- **третя** — це процес підготовки, прийняття і власне практичної реалізації обов'язкових для суспільства рішень.

Політика має також специфічні якості, основними з яких є універсальність; всеосяжність; відносна автономність; наявність власної логіки розвитку. Усі вони сприяють формуванню відповідного ставлення особи до політики.

Політика має доволі складну структуру. Зокрема, це політичний інтерес (засади політичної діяльності, у результаті яких суб'єкти політики певним способом усвідомлюють мету своєї діяльності); політичні відносини (панування і підкорення, боротьба і співробітництво соціальних груп, класів, індивідів і держави); політична діяльність (практична реалізація політичних інтересів із суб'єктами політики); політична свідомість (усвідомлення кожним індивідом власних або корпоративних інтересів у сфері влади); політичні та правові норми (закони, програми, плакати тощо); політична організація (державна, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску, лобістські групи тощо).

По суті політика існує на різних рівнях, і окремий політик може діяти на будь-якому з них або на кількох рівнях одночасно. Це залежить від його знань, рівня підготовленості, умов для політичної діяльності.

Перший рівень (макрорівень) — це держава, публічна примусова влада, її устрій і функціонування в центрі та на місцях.

Другий рівень (мікрорівень) — це діяльність міжнародних організацій.

Як специфічне явище **політика постійно взаємодіє з іншими формами суспільної свідомості та сферами суспільного життя.** Це — економіка, право, ідеологія, культура, релігія, мистецтво, мораль та ін. Такі відносини доволі специфічні, потребують окремого розгляду і аналізу. При цьому слід зважати на те, що це стосується насамперед сфер життя, де особа діє як суспільне, соціальне явище.

Політика виконує ще й такі функції:

- визначення мети суспільного розвитку та організації життя, винайдення та використання з цієї метою відповідних ресурсів;

- тісно пов'язана з першою і є її похідною — підтримка і зміцнення суспільства;
- виявлення та узгодження відповідних владних інтересів різних соціальних груп, верств населення. Таке узгодження вкрай необхідне, позаяк від нього залежать суспільна злагода, стабільність і мир;
- безпосереднє запобігання конфліктам, суперечностям, які природно відбуваються у суспільстві, налагодження цивілізованого позитивного діалогу між громадянами і державою;
- захист основних прав і свобод громадян, забезпечення соціальної справедливості та загального блага;
- політична соціалізація громадян, щонайширше їх залучення до здійснення громадських і державних справ.

Безпідставно визначати пріоритетність наведених функцій політики, оскільки в реальному житті всі вони взаємодіють і взаємозалежні. До того ж часто вказані функції можуть справцювати і у зворотному напрямі.

Ідеологічну, політичну діяльність за всіх обставин можна зарахувати до духовного виробництва. Як й інші форми діяльності, вони відповідним способом організовані, інституціалізовані та професійно закріплені за окремою групою людей (ідеологи, політики), багато з яких спеціально підготовлені до такої діяльності.

Разом з тим політична діяльність, як і будь-яка інша, має велику частку творчості, а здебільшого практично і є творчістю, позаяк базується на безлічі взаємозв'язків людей, на їх взаємодії, спільній діяльності.

Політична діяльність керована, бо існують об'єкт управління (відносини, в які вступають учасники політичних процесів, політичної діяльності) і **суб'єкт управління** (установи, структури духовного виробництва — партії, громадські об'єднання, рухи та ін.).

Відображенням певних тенденцій суспільного розвитку, активною силою, що сприяє об'єднанню і організації людей, є політичні ідеали.

Політичний ідеал — це не лише очікувана, бажана суспільна дійсність, але дійсність, що існує, розвивається, стає досконалішою.

Політичні ідеали розглядаються насамперед крізь призму уявлення про державу як ідеальну форму організації влади загалом. Про ідеальну державу розмірковували Геракліт Ефеський (близько 544 — близько 483 р. до н. е.), Платон (437–347 до н. е.), філософи та історики, які жили пізніше. Зокрема, Платон появу держави пояснював різноманіттям людських потреб. Аристотель поділяв держави на правильні та неправильні, тобто такі, що мають неправильні форми. Макіавеллі вважав, що государ, якщо він бажає зберегти свою владу, повинен не лише бути мудрий, а й навчитися відступати від добра.

Найповніше і найглибше категорію “політичний ідеал” дослідили Е. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель, Ф. Шіллер.

За твердженням Е. Канта, ідеал — це уявлення окремої людини, адекватне певній ідеї. Кожний крок на шляху прогресу, на його думку, і є кроком до реалізації ідеалу.

Г. Гегель розумів ідеал як річ у собі, єдність протилежностей, процес, що постійно розвивається від одного стану до іншого.

Видатний німецький філософ Л. Фейербах розглядав проблему ідеалу в найтіснішому зв’язку з розвитком людини, вважаючи, що держава розчиняється в людях.

Філософська, політична думка останніх десятиліть збагатилася ґрунтовними розробками проблеми політичних ідеалів завдяки працям В. Парето, Ф. Ніцше, Г. Маркузе, К. Ясперса та багатьох інших відомих вчених. Здебільшого вони пов’язували політичний ідеал зі світоглядом людини, людей, народу, з ціннісними орієнтаціями, загальною та політичною культурою. В ідеалі вони бачили певний взірець, еталон, вищу точку людських устремлінь. У цьому зв’язку політичний ідеал виконує такі функції:

- пізнавальну;
- мобілізуючу;
- організуючу;
- спрямовуючу.

За всіх особливостей згадані функції виявляються в тісному поєднанні, спонукаючи людину до цілеспрямованої, зорієнтованої дії. “У політичній психології політичний ідеал визначається як уявлення про досконалий політичний устрій, досконалий взірець чогось у політичній сфері, вища кінцева мета устремлінь у політичній діяльності” [135, с. 166].

Без розуміння суті, особливостей політичних ідеалів неможливо об'єктивно і свідомо сприйняти реальне політичне життя, як і передбачити його розвиток. Політичні ідеали — це найнеобхідніший стимул до конкретної суспільно корисної, соціально активної діяльності як окремої особи, так і певної соціальної групи, класу, народу, будь-якої людської спільноти.

Невіддільними атрибутами політики є ідеологічна, політична діяльність і політична боротьба.

Основу політичної діяльності, її зміст становлять певні політичні відносини, їх характер. Завдяки відносинам відбувається узгодження (або неузгодження) політичних дій, об'єднання (або роз'єднання) суб'єктів суспільного, політичного процесів.

До найважливіших соціальних функцій політичних відносин належать такі:

- об'єднувальна;
- координаційна;
- соціально-політичного творення;
- діяльнісна.

Політичну діяльність (характер, особливості, наслідки) зумовлюють такі чинники (детермінанти):

- об'єктивні (реальні суспільні потреби, інтереси суб'єктів суспільної, політичної життєдіяльності);
- суб'єктивні (політична, правова, суспільна свідомість, культура, рівень практичної підготовленості суб'єктів суспільно-політичної діяльності).

Об'єктивні та суб'єктивні чинники взаємопов'язані та взаємовпливові.

Згідно з ідеями французького вченого Ж. Бодуана існують три основні концепції політичної діяльності: елітарна, плюралізму еліти і моделей майбутнього державного управління.

Політична боротьба — одна з форм взаємодії різних політичних сил з метою досягнення певних політичних інтересів, результатів.

Основу політичної боротьби, її спонукальне джерело становлять інтереси окремих осіб, груп, класів, соціальних спільнот, що є суб'єктами конкретних політичних відносин, а об'єктом — відносини власності, позаяк інтереси людей саме й забезпечуються за рахунок власності.

Основні форми політичної боротьби — революція, громадянська війна, парламентська діяльність, міжпартійна боротьба.

Революція (від лат. *revolutio* — поворот, переворот) — це якісні зміни в розвитку будь-якого явища або процесу у природі та різних сферах життя суспільства [139, с. 241].

В історії політичної думки існує багато підходів до обґрунтування феномена “революція”. Основні з них такі:

- це спосіб забезпечення циркуляції еліт (В. Парето);
- це перехід від суспільно-економічної формації, що віджила, до перспективнішої, прогресивнішої (марксизм-ленінізм);
- це неефективне явище, що має певні недоліки (прибічники концепції “соціології революції”);
- це ситуація, яка має для суспільства радикально “очищувальний” характер (прибічники “ліворадикальної” концепції революції);
- це криза процесу модернізації (С. Хантінгтон);
- це вихід системи зі стану рівноваги (Ч. Джонсон).

Історичні типи політичних революцій такі:

- **рабовласницький** (неполітична влада авторитету в суспільстві змінюється на політичну, державну владу);
- **феодальний** (заміна рабовласницького політичного ладу на феодальний);
- **буржуазний** (заміна феодального політичного ладу на буржуазний);
- **соціалістичний** (заміна буржуазного політичного ладу на соціалістичний);
- **перехідний** (поєднує риси політичних революцій будь-яких основних типів).

За сферами суспільства, де відбуваються революції, останні типологізують так:

- соціальні;
- політичні;
- культурні;
- наукові;
- промислові (індустріальні) та ін.

За рушійними силами, що беруть участь у революціях, останні поділяють так:

- селянські;
- буржуазні;
- пролетарські;
- народні.

За засобами і методами, що використовуються в революціях, останні визначають так:

- мирні
- немирні.

Мирні революції, як правило, відбуваються у формі парламентських, стихійних переворотів, до чого спричинює перевага певних класових сил. Зразковим прикладом такої революції була лютнева революція в Росії 1917 року.

Немирні революції здійснюються в результаті збройних повстань, партизанських війн тощо.

Вирізняють ще й таку специфічну форму революції, як послідовно здійснювані, глибокі реформи, що з часом змінюють, і доволі суттєво, політичну обстановку в державі або можуть навіть зумовити кардинальні якісні зміни в розвитку суспільства загалом.

Політична революція — це суспільний рух і переворот, які здійснюються з метою повалення старого режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади, а потім здійснення докорінних змін політичного життя суспільства.

Практично всі політичні революції під час підготовки і навіть здійснення мають на меті утвердити демократичну владу, тобто владу народу, однак часто такі революції відкривають шлях до влади і недемократичним політичним режимам. Вважається, що насильницькі революції не можуть сприяти появі високої, досконалої демократії. Шлях до неї — довготривалий еволюційний процес.

Громадянська війна — це найгостріша з форм політичної боротьби, що становить насамперед збройну сутичку між класами і соціальними групами, партіями, націями тощо. Під час громадянської війни точиться боротьба за досягнення певних політичних цілей, головною з яких практично є досягнення повноти державної влади.

Громадянські війни мають економічні засади (різний матеріальний стан, рівень і умови життя окремих верств населення) та соціально-політичні (суперечності між інтересами різних

верств населення, стосовно певних соціальних і політичних завдань, які потребують вирішення в суспільстві).

Типи і форми громадянської війни різні. Це й повстання рабів (Спартак), і селянські, партизанські війни тощо.

Практично громадянські війни можуть зачіпати як особистісні інтереси громадян, так і колективні, групові, а відтак призводити до політичного розколу суспільства.

На відміну від війн, військових сутичок громадянські війни призводять до того, що до розв'язання соціально-політичних проблем і суперечностей залучаються якнайширші маси населення. Часто, як це було й у Росії, Україні (1918–1920 рр.) та багатьох інших країнах, громадянські війни характеризуються великою жорстокістю, кровопролиттям, людськими жертвами.

Війна як крайня форма конфлікту між народами, державами.

Форм війни існує багато, зокрема між різними родами, племенами, етносами, країнами, народами, імперіями, коаліціями держав; локальні, регіональні та світові; обмежені, загальні, абсолютні, тотальні та ін.

За твердженням К. фон Клаузевіца, війна є продовженням політики іншими засобами, хоча політика як така з початком і під час війни абсолютно не зникає. У війні вороги більш-менш відкрито протистоять один одному. “Війна, — зазначає К. Гаджієв, — це колективний акт, який відрізняється за своєю природою від індивідуальних актів насилля, в яких беруть участь мінімум дві особи, такі, як, наприклад, звичайна війна двох осіб або дуель. Іншими словами, війна — це акт взаємодії не двох конкретних осіб, але двох або більше держав” [39, с. 443].

Тварина не знає війни, оскільки їй достатньо здобути і задовольнити суто біологічні потреби — у їжі, теплі, території для полювання, продовженні роду. Людині ж окрім біологічних потреб завжди необхідне визнання іншими її сили, авторитету, переваг, необхідна влада над іншими, їх підпорядкованість.

Відтак війну можна вважати явищем, що впливає з природи, ества людини, власне людською потребою.

Породжуються війни не лише матеріальними, економічними, соціальними, династичними релігійними чи іншими чинниками. Вони є також результатом психічних, психологічних станів людей, їх внутрішньою невдоволеністю чимось, браком

нереалізованих інтересів і потреб. Агресивність учасників військового конфлікту, війни, як відомо, багато в чому зумовлюється агресивністю їх конкретних ідеологів, організаторів, учасників. Оскільки кожна з воюючих сторін, учасників війни в певний спосіб зазіхає на цінності, інтереси іншої сторони, війни завжди мають ідеологічний характер.

Для війни потрібні не лише сторони, що протистоять одна одній, а й ворог (наявний, удаваний). Без нього війна неможлива, позаяк саме під впливом образу ворога формується психологічна установка на знищення протилежної сторони, звершуються героїчні вчинки та подвиги.

Далеко не кожна війна може розв'язати наявні конфлікти. Часто війна ще значніше поглиблює суперечності між воюючими сторонами, загострює й без того глибокі конфлікти. Мало того, у сучасну ядерну епоху **війна фактично не є продовженням політики, що сприяє врегулюванню конфлікту, позаяк завершення війни не є закінченням ядерного протистояння держав, зникненням військово-промислових комплексів тощо.** На жаль, сучасна епоха об'єктивно не може стати епохою суцільного миру, порозуміння і злагоди між країнами і народами.

Парламентська діяльність — це діяльність депутатів, об'єднань, фракцій, груп, опозиції тощо з розробки та прийняття законів, здійснення контролю за їх дотриманням. Крім того, парламентарі приймають бюджет, контролюють діяльність уряду, виконують інші функції.

Міжпартійна боротьба, зв'язки та відносини — це різнобічна діяльність політичних партій, їх консолідація, розмежування, активне протистояння тощо.

Схарактеризовані форми політичної боротьби становлять таке складне явище, як **політичну життєдіяльність.** Це — одна з основних сфер суцільної життєдіяльності, яка пов'язана з конкретною і безпосередньою діяльністю, відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними суцільних інститутів, а також боротьба за їх реалізацію через політичну владу у процесі політичного розвитку.

Політичне життя вважається витвором економічного та соціального компонентів і концентрує всі соціально значущі інтенси й потреби людини, людей. Завдяки цьому воно є найдинамічнішою і наймінливішою сферою суцільної життєдіяльності.

У високорозвинених, демократичних суспільствах політична життєдіяльність є максимально можливе надання політичній боротьбі цивілізованих, конституційних форм і методів, коли створюються умови для максимально добровільного, свідомого вибору кожною людиною, іншими суб'єктами політичного процесу власного життєвого шляху, способу і форми поведінки.

Результатом політичної боротьби є політичне панування, або гегемонія. Політичне панування — це такі відносини між політичними силами, суб'єктами політичного процесу (лідерами, партіями, рухами), коли одна (один) з них вирішально впливає на інші за рахунок системи власних інтересів, цінностей, безпосередньої практичної діяльності.

Політичне панування організаційно закріплюється і оформлюється у відповідній формі влади, яка й забезпечує потім зв'язки між суб'єктами влади та її об'єктом.

Для панування влада створює, формує відповідний управлінський апарат, систему наказів, контролю за їх виконанням. При цьому політичне панування може створювати пільгові умови для існування або більшості, або лише верхівки суспільства, що здебільшого спостерігається в авторитарних, тоталітарних суспільствах. Більшість же в ідеалі ніколи не є в суспільстві визначальною, панівною.

Позаяк в Україні нині будується громадянське суспільство, слід пам'ятати, що в ньому держава є лише окремою його частиною з чітко визначеними функціями і до того ж підконтрольна суспільству. Це — ідеальне становище, що характерне для високорозвинених і високодемократично організованих суспільств, а тому шлях України до такого суспільства доволі складний і довготривалий. Тут існує суттєва залежність такого характеру. Коли держава безконтрольна з боку громадян, вона працює лише на себе, образно кажучи, поїдаючи себе. Активно експлуатуючи при цьому власних громадян, вона спонукає до цього і політиків, власну еліту. Ця ситуація часто загрозлива для подальшого процесу демократизації суспільства, удосконалення всіх соціальних процесів, які в ньому існують.

У контексті викладеного становить інтерес питання політичної культури українського суспільства безпосередньо на сучасному етапі його розвитку. Без цього неможливо розглядати проблему “людина і політика” взагалі.

Зауважимо, найголовніше і найпринциповіше: у сучасній Україні домінантою суспільної кризи є не соціально-економічний стан і проблеми його реформування, а духовна криза, низький рівень моральної, політичної культури і водночас високий рівень правового нігілізму громадян.

Така криза значною мірою успадкована від минулих років та з додаванням проблем, породжених десятиліттям недоліків у розв'язанні вже принципово нових соціально-економічних проблем у процесі формування української державності.

Які ж основні ознаки політичної культури українського суспільства та його громадян нині найпомітніші та найскладніші і в який спосіб вони виявляються?

Упродовж майже п'ятнадцяти років творення нової української держави через політичні маніпуляції, відкритий і далеко не моральний політичний популізм, нехтування багатьма політиками, державними діячами реальними інтересами громадян у співвітчизників сформувалося доволі байдуже, а то й негативне ставлення до політики як абсолютно негативного явища. Найзагрозливішим на цьому тлі є неповага до владних структур, провідних громадських, державних, політичних діячів; дистанціювання від власної держави, а відтак і від країни, Батьківщини. Останнє виразно підтвердили багаторічна численна міграція і надто поширена корупція, у тому числі й здійснювана особами, політичними та громадськими структурами, що не втомлюються й нині декларувати найгуманніші цінності та цілі. Подібне вкрай негативно позначається насамперед на молодому поколінні, на тих, хто з різних причин піддає сумніву не лише ідеали минулого, а й дії, вчинки, ідеологію та практичні дії сучасників, особливо політиків загальнонаціонального рівня, тих, хто насправді, в усякому разі формально, є представником української еліти.

Надто неоднозначною видається нині так звана масова політична свідомість громадян, що характеризується доволі суперечливим ставленням до процесів ринково-демократичних перетворень, динамічним соціальним розшаруванням, неповагою до “багатих” і певною ностальгією за раніше удаваною рівністю. У сукупності з постійною значною недовірою до владних структур, їх представників усе це, на жаль, може спрацювати відчутніше, ніж поки, як так званий ефект бумеранга — можуть бути диск-

редитовані не лише здобутки демократії, ринкових перетворень, а й власне ідея демократизації суспільства. При цьому зауважимо, що за всі роки розбудови демократичної України рівень цілковитої довіри парламенту, уряду, профспілкам, політичним партіям фактично загалом не перевищував 15 %. А цілковита довіра сім'ї і родичам, собі та Богові була і залишається нині на рівні 30–70 %. **Звідси третя загальна ознака політичної культури українського соціуму — його громадяни доволі помітно переходять до індивідуальних моделей виживання, байдуже ставляться до держави як такої.** Тільки великий природний ресурс виживання, генетична мудрість і поміркованість забезпечували українців від глибоких соціальних зривів та конфліктів упродовж останніх двадцяти років. Отже, проблема духовної єдності в Україні з порядку денного не знімається і не може бути знята. Навпаки, нині вона, як і раніше, вкрай актуальна, доленосна. Формування національної свідомості, зміцнення духовної єдності українства — центральне завдання соціальної політики в будь-якій державі, а особливо в такій, якою є сучасна Україна.

У свою чергу, індивідуальні моделі життя, виживання породжують і поглиблюють егоцентризм, одноосібність, егоїзм. Будь-які форми колективізму піддаються критиці, їх не бажають і не сприймають тисячі громадян. Отже, відбувається принципова зміна соціальної психології, яку слід обов'язково враховувати.

Політична культура українського соціуму за багатьох обставин потерпає і від правового нігілізму, відсутності поваги до законів, норм співіснування. Багато в чому це стало можливо за умов низького рівня соціального захисту, забезпечення прав і свобод громадян. Далася також звичка не поважати, а просто побоюватися закону, обходити його за будь-яких можливостей. А відтак незначно зменшується кількість тих, хто негативно загалом ставиться до реформаторських процесів у суспільстві, бажає бути їх активним учасником.

Зрештою, на нашу думку, **глибокі проблеми формування політичної культури в Україні пов'язані з доволі спрощеним ставленням до національного інформаційного простору.** Свого часу Україна доволі вільно впустила в цей простір Росію, низку європейських країн, США. Йдеться не просто про засоби інформації, а взагалі про політику в гуманітарній, видавничій справі, освіті, культурі. Сюди ж треба додати певну невизначеність з ін-

телектуальною власністю, її значну незахищеність, проблеми з обстоюванням права на таку національну власність поза межами України.

З огляду на викладене постає питання щодо можливих стратегічних кроків з інтенсифікації процесу формування політичної культури громадян, суспільства загалом. Якими вони могли б бути?

Спроба свого часу, зокрема, з боку Президента України, а потому Верховної Ради України утворити більшість, сконсолідувати суспільство була дещо запізнілою, однак і нині найактуальніша. За наявності сотень суб'єктів політичного процесу — політичних партій, об'єднань, організацій, амбітних політиків, громадських діячів — пошук політичного консенсусу — виключний варіант соціально-політичної стабілізації українського суспільства. Нині ж замість того, щоб сприяти узгодженню часткових, корпоративних інтересів задля загального суспільного інтересу, політика в Україні була й нині переважно залишається засобом обстоювання особистісних, групових, корпоративних інтересів. З огляду на загальний культурний та політичний рівень багатьох так званих нових українців неважко уявити, що може очікувати на українське суспільство за такого стану справ у майбутньому.

Консенсус, конструктивна більшість повинні утворюватися не в результаті лише діалогу політичних сил та ідеологій, де фактично все ж обстоюються окремі суспільні цінності, а на основі відповідної системи загальної відповідальності за все, що відбувається в суспільстві. Великої мудрості бути деструктивною опозицією ніколи не було й не буде. От би дочекатися сильної конструктивної, державотворчої опозиції, тоді й система противаг у державі була б дієвою, результативною.

За географічним положенням, національним складом, особливостями українського етносу Україна є надто складним утворенням. Необхідно дбати про культуру, традиції, кращий спосіб життя, конструктивну ідеологію щонайменшого за чисельністю народу, кожної окремої меншини. Іншими словами, **політична культура українства буде дієдатною лише тоді, коли кордони національної держави збігатимуться з її етнічними кордонами.** Слід привносити у свідомість кожного громадянина нагальну потребу об'єднатися в ширшу спільноту — етнічну, політичну націю.

Політичні прогнози, що здійснюються на основі постійного вивчення громадської думки, наочно доводять, що, на жаль, глибокі соціально-політичні конфлікти постійно можливі на ґрунті етнічних та релігійних проблем і неузгодженостей. Зрештою, світовий політичний процес так само підтверджує це й змушує не стояти осторонь етнічно-релігійних питань в Україні, а намагатися розв'язати їх найближчим часом.

При цьому історичний досвід останніх років наочно довів, що у стратегії формування політичної культури українства, як і стратегії розвитку України, домінуючою все ж є орієнтація на європейську систему цінностей, головними серед яких були й залишаються демократія, ринкові, підприємницькі економічні відносини, вільний інтелект.

Останнім часом точиться багато дискусій стосовно української національної ідеї. Не вдаючись у предметний розгляд цієї складної проблеми, зазначимо головне, що є основоположним у розумінні сутності, особливостей національної ідеї.

В основі — як мета — такої ідеї має бути формування національної ідентичності.

Що ж до окремих форм української ідеї, її ознак слід наголошати, що ними найскоріше мають бути:

- національно-етнічний консерватизм, що базується як на здобутках світової демократії, так і на власних культурно-національних традиціях;
- відповідний регіонально-економічний вимір. Йдеться про особливості регіонального розвитку з одночасним урахуванням загальнодержавних інтересів і потреб.

Більшість недоліків у питаннях як демократизації українського суспільства взагалі, так і формування якісно нової політичної культури пов'язана з недооцінкою гуманізації такого суспільства. З часу проголошення незалежності ми мало усвідомили, що будь-яке перетворення як позитивний процес розпочинається з перетворення у свідомості окремо взятої людини, а далі — нації, народу загалом. Однак жодний з існуючих урядів в Україні до справи гуманізації суспільства, тобто розвитку освіти, науки, культури, захисту національного інформаційного простору, чіткого визначення векторів геополітики, предметно й ґрунтовно так і не підійшов. Нині, коли власність фактично перерозподілена, визначено сегменти суто державного впливу

на суспільні процеси, інтенсивно розвивається світовий інформаційний простір, необхідно враховувати, що не фірми, установи, заклади вирішують долю держав, рівень їх розвитку, а люди — освічені, свідомі та високопрофесійні. Звідси й першочергова увага, пріоритетний розвиток вітчизняних науки, освіти і культури, формування духовних засад суспільства.

Контрольні питання

1. Історичний аспект розвитку теорії політики.
2. Відносини людини і політики. Особливості ідеологічного трактування.
3. Людина (громадянин) як учасник і суб'єкт політичного процесу.
4. Основні типи відносин “людина — політика”.
5. Основні аспекти політичного спілкування.
6. Особливості участі груп тиску в політичному процесі.
7. Групи інтересів як учасники політичного процесу.
8. Особливості відносин людини (політики) з державою, ідеологією, владою.
9. Основні типи суспільства.
10. Складові політичної життєдіяльності, їх психологічні особливості.
11. Ідеологія та її основні функції.
12. Структура і особливості політичної ідеології.
13. Функції політики.
14. Політичні ідеали та їх функції.
15. Ідеологічна, політична діяльність, політична боротьба: сутність, характер, форми, особливості.
16. Війна як крайня форма конфлікту між народами, державами.
17. Політична свідомість і політична культура громадян.

ВЛАДА ЯК НАЙВАЖЛИВІШИЙ АТРИБУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ, ЗАСАДИ ІСНУВАННЯ І ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Об'ємнішого, ширшого поняття, ніж “влада”, немає не лише в політичних науках, політології, а й у буденному житті.

Суспільство тому й називають суспільством, що воно є об'єднанням людей шляхом їх взаємодії та обміну. До перших двох складових додається третя — влада.

Про владу кажуть, її відчувають, коли одна людина бере верх над іншою, коли виконуються воля і розпорядження першої. Тому й визначень поняття “влада” багато. Г. Гегель: “Влада — це привласнення чужої волі”. Б. Рассел: “Влада може бути визначена як реалізація окреслених цілей”. Е. Хемінгуей: “Життя — це гра, кінцевою метою якої є влада”. Подібні висловлювання з'являються тому, що влада є скрізь, де існують усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничому колективі, різних закладах тощо.

Відтак влада взагалі — це здатність і можливість здійснювати власну волю, впливати на діяльність, поведінку, життя людей через авторитет, право, насилля та інші засоби.

Саме завдяки владі визначаються межі, території держави і реалізуються особисті та загальні інтереси людей. Важливою функцією влади є також встановлення загальнообов'язкових норм суспільного життя і контроль за їх дотриманням.

До визначення влади існує кілька підходів. Так, позитивістсько-соціологічний підхід (М. Вебер) обґрунтовує точку зору, що в основу влади покладено визнання асиметричності відносин між суб'єктами. Іншими словами, одна людина об'єктивно може впливати і впливає на іншу людину, має владу над нею. Влада визначається не лише можливістю однієї людини впливати на іншу, а й можливістю, здатністю змінювати відносини між людьми. Концентрованим відтворенням влади є відносини між

людьми. Водночас концентрованим відтворенням влади є відносини панування. Вони наявні насамперед у суспільствах, де не розвинені інтереси і культура прийняття рішень, що задовольняють більшість, але певною мірою не задовольняють меншість.

У вітчизняній літературі поняття “влада” трактують так:

- **відносини командування і підпорядкування** в суспільній групі, державі, суспільстві;
- **вольовий елемент**, що виражається у здатності одних нав’язувати свою волю іншим за допомогою різних важелів — примусу, переконання, підпорядкування;
- **інститут**, тобто відповідно організована установа, спроможна забезпечувати певну єдність дій, ustalений суспільний порядок.

Наведемо ще й визначення поняття “**влада**”: **це організована сила, яка забезпечує здатність, право і можливість певних соціальних спільнот підпорядковувати своїй волі підвладних, примушувати їх до певних дій, розпоряджатися поведінкою і навіть власним життям людей.**

Влада завжди має певну базу — засади, підвалини. Вирізняють соціальну, економічну, політичну, духовну бази влади. Серед цих засад провідну роль відіграє соціальна, позаяк будь-яка влада утримується насамперед завдяки масовій підтримці громадян, довірі людей, вмінню відтворювати і обстоювати інтереси громадян.

Влада не існує сама собою. Їй потрібне певне життєзабезпечення. **Життєзабезпечення влади** — це певна система засобів, що забезпечують збереження і функціонування певної влади, а також створення ефективної вертикалі влади, силових структур, різних конкретних органів, що забезпечують безпеку влади, наявність продуманих планів, заходів, кроків, що сприяють застосуванню цієї влади в особливих (надзвичайних, екстремальних) умовах, ситуаціях тощо.

Якщо в суспільстві високий рівень визнання влади, її суб’єктів (президента, парламенту, уряду, органів влади), законів, рішень, акцій, — це свідчить про **авторитет влади**.

Коли існує авторитет влади, то її суб’єкти мають щонайбільші можливості впливу на громадян, населення країни, їх поведінку, діяльність, що, врешті-решт, сприяє як індивідуальному успіху людини в житті, так і розквіту держави.

Велику роль у підтримці, зміцненні авторитету влади, конкретних її носіїв, представників відіграє діяльність засобів масової інформації, аналітичних служб, які можуть або підвищувати авторитет, імідж влади, або ж, навпаки, дискредитувати, знижувати її авторитет.

Авторитет влади є предметом постійних закидів, критики з боку опозиції, яка будь-що намагається довести, що влада не є такою, на яку очікують громадяни, яка їм потрібна. Здебільшого це відбувається тоді, коли опозиція далека від конструктивної критики і діяльності, коли основна її мета полягає у зниженні ролі влади, а то й її заміні.

Часто вживають таке поняття, як “**деморалізація влади**”. Йдеться про зниження порядку, дисципліни, організованості й керованості в суспільстві, зниження моралі, моральний розлад, розбещеність серед правлячих фігур, тобто про все, що ставить під питання існування влади. Опозиційні, антинародні, антидержавні сили в державі та поза нею доволі часто в боротьбі з владою і за владу вживають найрізноманітніших засобів, аби деморалізувати владу, максимально послабити її вплив на суспільні, політичні процеси.

З деморалізацією влади пов’язана і її дискредитація. **Дискредитація влади** — це дії, які підривають авторитет влади з боку громадян, а також зловживання владою або службовим становищем, що пов’язано з владою. З деморалізацією, дискредитацією влади тісно пов’язана, багато в чому зумовлюється нею криза влади.

Криза влади — це різкий, крутий поворот у розвитку влади, складний перехідний стан; різке загострення ускладнень у діяльності того чи іншого носія влади чи органа влади, що потребує кадрових змін: на рівні уряду — зміна кабінету міністрів або його частини, на рівні парламенту — його розпуску і переобрання. Криза влади потребує уважного аналізу, дослідження її причин, перебігу і наслідків, вжиття рішучих заходів або ж залишення влади. У владній практиці можливо, але дуже важко передбачити можливу кризу влади, вміти попередити її, стримати і перебороти.

Владу поділяють на політичну і неполітичну.

Політична влада — це здатність суб’єкта здійснювати власну волю за допомогою відповідних правових і політичних норм (за-

конів, інших нормативних документів), спираючись на примушення і спеціальний апарат примушення. При цьому вищою формою політичної влади є державна, позаяк лише вона має монополію на видання законів, обов'язкових для всіх. До того ж держава забезпечує дотримання законів за допомогою силових структур, правоохоронних установ тощо.

Неполітична влада базується виключно на авторитеті. Це — батьківська влада у сім'ї, влада старійших, що була притаманна докласовому суспільству, влада духовно сильнішої особи над духовно слабшою, влада неофіційного (неформального) лідера у групі, колективі.

Складність феномена влади, постійна підвищена увага до влади як суспільного, соціального явища зумовили появу спеціальної науки, яка дістала назву “**кратологія**”, тобто наука про владу.

Влада завжди є ареною найгострішої боротьби між усіма, хто її бажав і бажає, хто її мав і має, позаяк у кожному суспільстві існує величезне розмаїття інтересів, запитів і потреб. Власне кажучи, влада є особливим видом суспільних відносин, які називаються відносинами влади.

Влада — це здатність і можливість здійснювати власну волю, вирішально впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів, зокрема авторитету, права, примусу, насильства [138, с. 56–57].

Залежно від спеціальних структур, які здійснюють, реалізують владу, розрізняють законодавчу владу, судову, апарату, лідерів масових рухів, державну, партійну та ін.

Тепер окремо і детальніше розглянемо феномен “політична влада”, хоча стосовно неї багато що з наведеного раніше стосується безпосередньо.

Коли розглядається політична влада, то йдеться насамперед про здатність будь-якого суб'єкта здійснювати власну волю в певних соціально-політичних взаємодіях [38, с. 7].

Влада не просто одна з об'єктивних умов існування суспільства, розвитку політичної життєдіяльності. Вона є **сполучною ланкою політичної системи суспільства**, позаяк зумовлює існування і взаємодію всіх суб'єктів політичного процесу, відображає і захищає основні інтереси та сукупну волю політичних суб'єктів.

З огляду на багатоаспектність феномена влади з'явилося багато спеціальних термінів і понять, зокрема автократія, бюрократія, аристократія, демократія, меритократія, партократія, охлократія, технократія, монархія, олігархія, що, по суті, перетворює владу на одну з центральних категорій політики.

Головними щодо сучасних концепцій політичної влади є питання джерел і засад влади; моделі відтворення і концентрації влади.

Першоджерелом влади і її носієм є людина, група людей. Так, у ст. 5 Конституції України зазначається, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Це означає, що конституційний лад у державі може змінити виключно народ.

Політична влада завжди має суспільний характер. Вона виявляється через функціонування певних структур, а також неможлива без використання сили, моральності, політичного впливу на людей, спираючись на звичаї, традиції тощо.

Для більшості суб'єктів влади особливе значення має інтерес окремої людини (особи), групи людей, нації, народу. Такий інтерес визначається, враховується і максимально використовується в політичній діяльності.

Основою або джерелом влади є засоби, які використовуються для впливу на об'єкти влади з метою досягнення певних результатів.

Ресурсами, потенціалом влади є ті потенційні засади влади, тобто засоби, які ще можуть бути використані або використовуються, але недостатньо.

Влада не просто важливий атрибут політичної системи. Це — найголовніша з багатьох потреб людини. Практично немає тих, хто не прагнув би досягти влади і слави. При цьому зажити слави легко, якщо маєш владу, і навпаки.

За визначенням А. Адлера, “потяг до особистої влади є не що інше, як конкретизація бажання стати досконалішим” [154, т. 2, с. 234].

Бажання влади виникає, як правило, у двох основних формах:

- **експлікативне** (від фр. *explicite* — чітко окреслене) — при-
таманне не всім, а лише лідерам;

- **імплікативне** (від фр. *implicite* — приховане, нечітко окреслене) — властиве тим, хто йде разом з лідером, за ним, сподіваючись, що в разі його перемоги, перемоги його групи і їм, образно кажучи, перепаде частка влади.

Влада, у тому числі й політична, здійснюється і виявляється завдяки таким ознакам і функціям:

- примушення (безпосереднє або опосередковане);
- приваблювання (обіцянки, спонуки, підкупи);
- блокування (створення перепон для конкурента в боротьбі за владу);
- “створення вимог” (штучне формування потреб, які може задовольнити лише агент влади, тобто своєрідний політичний маркетинг);
- “розтягування сітки влади” (включення додаткових джерел залежності суб’єкта влади);
- шантаж (погрози);
- підказки (привнесення в масову свідомість вигідних і потрібних владі сентенцій, позицій, стереотипів);
- інформаційний прямий і побічний контроль (за допомогою різних побажань, рекомендацій, помсти).

Окремо слід розглянути зміст і форми прояву політичної влади в суспільстві.

Політична влада — це здатність і можливість визначально впливати на політичну діяльність і політичну поведінку людей та їх об’єднань різними засобами — волею, авторитетом, правами, насильством; центральні, організаційні та регулятивно-контрольні засади політики [138, с. 261].

Політична влада має дві форми вираження: державну та громадську.

Державні форми вираження політичної влади:

- законодавча;
- виконавча;
- судова.

Громадські форми вираження політичної влади:

- політичних партій;
- громадських організацій, об’єднань, союзів;
- неформальних рухів.

Форма прояву політичної влади на державному рівні — це владарювання і управління.

Формами прояву політичної влади на громадському рівні є контроль, організація, управління.

Будь-яка влада має певні межі. На думку А. Уайтхеда, “морально виправдана влада — це та, яка обмежена компетенцією” [189, с. 456]. Однак у цьому разі гостро постає проблема отих самих меж, якими є критерії, від яких вони залежать: загальної, політичної культури, свідомості суб’єкта влади чи ще якихось. Очевидно, від усього в сукупності, що можна назвати освіченістю і культурою. Там, де їх немає, можливо все: терор, узурпація, вбивства, зневажання, корупція, підкуп, шантаж, протекціонізм та ін.

Як зазначалося, **влада має відповідні ресурси**, без яких не може існувати. Розглянемо їх детальніше.

Ресурси влади в широкому розумінні — це засоби, які використовуються з тим, щоб впливати на інших, щоб, власне, мати владу.

Ресурси влади у вузькому розумінні — це засоби, за рахунок яких суб’єкт впливає на об’єкт влади.

Відповідно до характеру і сфери впливу ресурси влади поділяють на нормативні, примусові, утилітарні.

Нормативні ресурси — це засоби впливу на внутрішній світ, ціннісні орієнтації людини та норми її поведінки.

Примусові ресурси — це переважно силові методи, методи адміністративного впливу (суд, міліція, прокуратура, поліція, служба безпеки, армія та ін.).

Утилітарні — це ресурси, що пов’язані з відповідними благами громадян, їх потребами і повсякденними інтересами.

Ресурси влади поділяють також за сферами життєдіяльності суспільства, людини на економічні, соціальні, культурно-інформаційні, силові та демографічні.

Економічні ресурси влади — це матеріальні цінності, гроші, техніка, земля, корисні копалини, інші речі матеріального виробництва, що завжди є предметом і засобом найгострішої політичної боротьби.

Соціальні ресурси влади — це той соціальний статус, який має конкретний носій влади (посада, освіта, рівень соціального забезпечення, медичного, іншого обслуговування). Ці ресурси влади найсуттєвіше значення мають для владного рівня, засад окремого політичного, громадського діяча, політичної еліти.

Часто вони спрацьовують у поєднанні, особливо під час референдумів, опитувань громадської думки, виборів, коли постає потреба виборцям, електорату визначитися з вибором на користь конкретної людини, політика, партії тощо.

Культурно-інформаційні ресурси влади — це наявні знання, інформація, які поширюються через науково-освітні заклади, різні засоби масової інформації. Такі ресурси вирішально впливають на формування громадської думки, її зміну, деформацію і особливо активно використовуються з метою маніпулювання громадською свідомістю.

Силові ресурси влади (або спонукальні) — це такі, що безпосередньо задіюються в політичному процесі при застосуванні сил морально-фізичного примусу (суд, прокуратура, міліція, поліція, армія, служба безпеки, інші каральні, примусові органи). Насамперед ці ресурси влади використовує держава, а також суб'єкти політичного процесу, яким вони доступні, у розпорядженні яких перебувають.

Демографічні ресурси влади — це такі, за яких людина може стати і стає ресурсом влади, коли є засобом реалізації чиеїсь волі.

Вважають, що саме в тоталітарному суспільстві стосовно особистості всі перелічені ресурси влади використовуються сповна і результативно у плані позбавлення такої особистості можливості й права на вільне та демократичне життя.

За функціями органів влади, яку вони мають, **розрізняють владу законодавчу, виконавчу і судову**. При цьому існує проблема противаг, урівноваження влади, особливо в нестабільних суспільствах, а також суспільствах перехідного стану.

За рівнем поширення владу поділяють на мегавладу (НАТО, ООН та ін.), **макровладу** (центральні органи держави), **мезовладу** (регіональні органи) та **мікровладу** (малі групи, організації тощо).

Стосовно влади як суспільного феномена часто вживають термін **“легітимність”**. Він виник на початку XIX ст. у Франції, де йшлося про поновлення влади короля як єдино законної на відміну від влади узурпатора.

Легітимність — це ознака цивілізованої влади, визнання громадянським суспільством її правомірності. Якщо у країні визнається право носія влади диктувати норми поведінки іншим

індивідам, то така влада фактично легітимна. Проте це не означає, що ця влада визнається всіма одноставно і однозначно, позаяк практично немає суспільств, країн, в яких не було б правопорушників, кримінальних злочинців, анархістів тощо, тобто тих людей, які не сприймають, не схвалюють владу. Влада зазвичай піддається критиці меншою частиною суспільства, групами, окремими громадянами. В окремих випадках таких громадян налічується доволі багато. Отже, легітимною влада є тоді, коли її дії підтримуються більшістю. Існування меншості, у тому числі й відкрито опозиційної — річ реальна і об'єктивна.

Поділ на більшість і меншість природний, закономірний, без такого поділу суспільство не може не лише прогресувати у своєму розвитку, а й існувати взагалі.

Легітимність — це результат відповідної еволюції суспільства. У нестабільних, перехідних суспільствах з нестійкими нормами поведінки громадян легітимність маломожлива або практично завжди недостатня.

Розрізняють три рівні легітимності влади: ідеологічний, структурний і персоналізований.

Ідеологічний рівень легітимності влади базується на відповідності влади конкретному типу соціалізації в певному суспільстві. Він виявляється також у тому, якою мірою маси довіряють знанням, професіоналізму, досвіду тих, хто ними управляє. Скажімо, довіра до влади знижується, коли управлінці не виконують або недостатньо професійно і відповідально виконують свої обов'язки, обіцянки.

Структурний рівень легітимності влади властивий доволі стабільним суспільствам, де влада сформована і діє на основі встановлених правил, тобто люди вірять, що політична система, в якій вони живуть, існує загалом закономірно, об'єктивно.

Персоналізований рівень легітимності влади пов'язаний з конкретною особою, діяльність якої схвалюється народом, а то й визнається іноді мало не ідеальною. Йдеться про харизматичних лідерів, політичних, громадських діячів, яких у реальному житті надто мало.

Щоб ще краще зрозуміти суть політичної влади, необхідно зазначити таке: зарубіжні фахівці загалом характеризують феномен влади за чотирма напрямками: біхевіористським, теологічним, інструменталістським і структуралістським.

Біхевіористи (Ф. Ніцше, Б. Скіннер, Б. Рассел) вважають, що більшість людей нездатна бути ініціатором будь-чого, а влада є певним типом поведінки, спроможної відповідним способом впливати на інших людей, їх поведінку.

Теологи вважають, що влада є засобом обміну. Для якомога ефективнішої реалізації певних суспільних цілей, владу віддають тому (тим), хто якнайкраще може нею розпорядитися в інтересах багатьох. Іншими словами, влада є засобом певних ринкових відносин.

Інструменталісти трактують владу як набір певних інструментів, завдяки яким вона, власне, здійснюється. Зокрема, на думку О. Тоффлера, домінуючим інструментом влади є багатство, сила і знання. У зв'язку з підвищенням у житті людей ролі знань, науки інструменталістські теорії доволі поширені й популярні.

Структуралісти розглядають владу як структуру певних відносин між підлеглими та їхніми керівниками, тобто як співвідношення винагород і покарань.

За визначенням М. Вебера, існує влада трьох типів: традиційна, харизматична та раціональна.

Традиційна влада базується на вірі підлеглих в її законність, а також характеризується наявністю традиційних норм, на які постійно посилається той, хто здійснює владу.

Харизматична влада базується на вірі в те, що її носій має виняткові, майже магічні здібності, завдяки яким і здійснює таку владу.

Раціональна влада передбачає всевладдя раціональної бюрократії та максимально демократичний механізм вибору того, хто здійснює владу.

Влада — не абстракція. Це конкретна сукупність людей і законів, об'єднаних спільною ідеєю. Фактично політичний та економічний успіх будь-кого ґарантується лише тоді, коли метою влади є оволодіння не природними чи іншими багатствами, а свідомістю людей.

Існує кілька різновидів влади: винагороди, примусу або стягнення, нормативна, еталону, знавця, інформаційна.

Влада виконує певні функції, основні з яких — владарювання, управління, організація, контроль. Абсолютно виокремлено

ці функції уявити майже неможливо. Може йтися лише про певне домінування будь-якої з них.

Як суспільне явище **влада має певний структурний зміст**, на основі якого її так само можна класифікувати. **Найважливіші класифікаційні ознаки влади:**

- **сфера функціонування** (політична, економічна, духовна, сімейна та ін.);
- **обсяг прерогативи**, або межі влади (державна, регіональна, місцева, міжнародна);
- **суб'єкт** (людина, соціальна група, клас, партія, народ);
- **формально-структурні ознаки** (єдиновладдя, двовладдя, багатовладдя, олігархія, аристократія);
- **методи здійснення** (насильство, панування, примус, переконання);
- **обсяг** (одноосібна, групова, колективна);
- **режим управління** (деспотичний, тоталітарний, авторитарний, демократичний).

Доволі часто **політична думка розглядає владу в її широкому та вузькому розумінні**.

У широкому розумінні йдеться про комплексну систему влади, основою якої є волевиявлення народу або певної соціальної структури, групи.

У вузькому значенні поняття влади пов'язане з її організаційним аспектом, функціональним навантаженням, що здебільшого має правову форму.

Характерні властивості політичної влади такі:

- здатність, готовність суб'єкта влади виявляти відповідну політичну волю;
- очолювання різних політичних суб'єктів усього навколишнього політичного простору через взаємодію з ними;
- наявність політичних структур, організацій, через які суб'єкти політичного волевиявлення здійснюють політичну діяльність;
- усвідомлення політичного інтересу і конкретних політичних потреб;
- забезпечення соціального панування в суспільстві суб'єкта політичної влади.

Політична влада існує в різних формах. Розрізняють владу партійну, інформаційну, громадських організацій, об'єднань

та ін. Центральним знаряддям (видом) влади є державна влада. Саме навколо неї завжди точиться найгостріша боротьба, відбувається політичний процес, задіяно найбільше суб'єктів політики, політичного процесу.

У різних суспільствах різними є джерела, носії влади.

Носієм влади в демократичних суспільствах є насамперед народ, а політична влада, по суті, покликана звести до спільного знаменника розрізнену волю всіх соціальних суб'єктів. Йдеться про єдину волю суспільства і держави, що якраз і є запорукою формування громадянського суспільства.

У недемократичних суспільствах основним носієм влади є окрема особа, група осіб, політична партія чи об'єднання. Як правило, це авторитарні, тоталітарні суспільства.

Застосовувати владу можна переважно двома способами — маніпулюванням і впливом. Обидва способи передбачають застосування конкретних засобів і дій, які ще називають політичними технологіями.

Нестабільному суспільству потрібна не демократія, а насамперед сильна влада, оскільки широка демократія можлива лише за умови високого рівня загальної та політичної культури громадян. Через її брак, відсутність об'єднувальної ідеї, постійні суперечності між політичними партіями, соціальними кланами, групами країна найчастіше потопає у чварах, суперечках, міжнародних конфліктах.

Будь-яка влада може з часом втрачати ефективність, тобто відбувається так звана **ерозія влади**. Про це свідчать зниження ефективності управлінських дій, підвищення рівня простого адміністрування тощо. Причина ерозії влади полягає в тому, що змінюються мотиви діяльності особи, політичної сили. Наприклад, до отримання влади політик ставив перед собою благородні цілі працювати в ім'я людей, їхніх інтересів, а після її здобуття прагне лише втримувати її і задовольняти власні інтереси. Ерозію влади посилюють також відсутність заходів удосконалення стилю управління, діяльності, критика влади з боку інших тощо.

Ерозія влади — це її розмивання, що складається з егоцентризму і корупції.

Перше зумовлено тим, що з часом влада стає дедалі егоцентричною, позаяк політичні лідери, керівники, управлінці біль-

ше турбуються не про те, щоб влада була корисною, потрібною для різних соціальних груп і верств, а щоб елементарно утримати її, не позбутися, розширити сферу власного впливу.

Друге виглядає в такий спосіб: що вищий рівень влади, то сильніші тенденції до корупції і “погіршення” діяльності органів влади. Як правило, керівники високого рівня, боячись втратити владу, шукають ворогів, намагаються виправдати власні дії тим, що хтось ніби-то зазіхає на їх владу.

Вирізняють такі основні види політичної влади: державну; органів самоврядування; політичних груп, сил, партій, об'єднань, окремих політичних лідерів; засобів масової інформації.

Серед зазначених видів влади особливе місце посідає державна влада, позаяк вона значною мірою автономна, ізольована, здійснюється спеціальним апаратом, має певну монополію, скажімо, у прийнятті законів, нормативних актів.

Отже, влада є складним суспільним феноменом, що виявляється на всіх рівнях і в усіх сферах суспільної життєдіяльності та значною мірою детермінована соціально-психологічними особливостями її носіїв і суб'єктів.

Влада — це можливість і здатність одних впливати на інших, використовуючи для цього засоби насильства, примусу, право або авторитет. Перелічені складові механізму впливу часто взаємодоповнюються і взаємопоеднуються, хоча основний, домінуючий завжди є і його можна визначити.

Влада, боротьба за неї неможливі без політичних криз та конфліктів, без політичної опозиції.

Політична криза — це надзвичайний стан окремої політичної інституції або й комплексної політичної системи, що унеможлиблює їх подальше існування та функціонування і потребує відповідних змін [166, с. 124].

Основними є такі причини політичних криз:

- неоднакове ставлення людей до засобів і результатів праці;
- зниження рівня життя людей, окремих соціальних груп;
- розподіл людей на тих, хто керує, і тих, кими керують;
- недосконалість методів управління;
- відмінності інтересів суспільних груп, незбіжність цінностей;
- релігійна непримиренність, фанатизм тощо.

Розглянемо питання щодо природи та особливостей політичних конфліктів.

Конфлікт — надто поширене явище в людському житті. Немає людей, які абсолютно уникали б конфліктів, не були хоча б якоюсь мірою їх учасниками, а свідками і поготів. Де є людина, там існує й конфлікт. Конфлікт — невіддільний атрибут, елемент розвитку.

Слово “конфлікт” походить від лат. *conflictus* — зіткнення і практично в незмінному вигляді входить в інші мови (*conflict* — англ., *konflikt* — нім., *conflit* — фр.). У російській мові воно вживається ще з XIX ст. У першій третині XX ст. термін “конфлікт” з’явився в Енциклопедичному словнику Російського бібліографічного інституту “ГРАНТ” (1924–1934 рр.) у такому визначенні: “Конфлікт — зіткнення, суперечка, зокрема, розповсюдження точок зору між урядами і народними представниками” [96].

Конфлікт — це зіткнення проблемних або розбіжних інтересів, дій, поглядів окремих особистостей, представників політичних партій і громадських організацій, об’єднань, етнічних, соціальних груп, держав та їх органів.

З наведеного визначення терміна “конфлікт” зрозуміло, що таке поняття не може належати якійсь окремій галузі науки і практики. За даними О. Анцупова і О. Шипілова, конфлікти вивчають як мінімум одинадцять галузей знань — психологія, політологія, соціологія, філософія, історія, педагогіка, мистецтвознавство, правознавство, соціобіологія, математика, військові науки. І кожна з цих та інших наук використовує власні поняття конфлікту — військовий, правовий, регіональний, художній, етнічний, міжнаціональний та ін. [9].

Зрозуміло, що кожна наука наділяє (наповнює) поняття конфлікту і специфічним змістом. Скажімо, економісти часто отожднюють конфлікт з конкуренцією, психологи — з певними “утрудненнями”, “напруженістю”, соціологи — з поняттями “дебати”, “опозиція” [67].

Інтерес до розробки загальної концепції конфлікту першим виник у соціології. Це пов’язано з працями Г. Спенсера, М. Вебера, Л. Гумпловича. Згадані та інші автори розглядали конфлікт як головний стимул соціального розвитку.

Згодом, з появою праць Р. Дарендорфа (Німеччина), Л. Козера (США) сформувалась окрема галузь знань — соціологія конфлікту. К. Томас, Д. Раппопорт, Р. Доз, Л. Томпсон ґрунтовно розробили психологічні аспекти конфлікту, що було значним кроком вперед у його дослідженні.

Нині існує окрема, специфічна наука — конфліктологія. Відомий російський вчений А. Здравомислов зазначає, що **“конфлікт — це найважливіший аспект взаємодії людей у суспільстві, своєрідна клітинка соціального буття. Це — форма відносин між потенційними або актуальними суб’єктами соціальної дії, мотивація яких зумовлена цінностями і нормами, інтересами і потребами, що протистоять одні одним”** [73, с. 94].

Досліджуючи конфлікт, слід пам’ятати, що й нині існують, як зазначалося, різні підходи до визначення суті конфлікту. Скажімо, уявлення про конфлікт як інтрапсихічний феномен, пов’язаний із суперечностями в самій людині, особистості. Так, К. Холл і Г. Ліндсей зазначають, що **“по суті усі теоретики особистості будь-якої віри і утверджень, вважають, що в особі діють протилежні тенденції, які можуть вступати в конфлікт”** [209, с. 105]. Така точка зору не нова, не унікальна. Ще З. Фрейд вважав, що людина постійно перебуває у стані внутрішнього і зовнішнього конфлікту з тими, хто її оточує, і зі світом загалом. Йдеться про так звані внутрішні конфлікти людини, про які, зокрема, багато зазначав К. Хорні, інші вчені. Внутрішні конфлікти найскладніші, позаяк їх уникнення, розв’язання, вихід з них найбільшою мірою пов’язані з особистістю, її психічним станом, волею тощо.

Становлять інтерес погляди на конфлікт представників так званої гуманістичної психології, які стверджують, що **“оскільки людська природа визначається не тим, що робить людина, а тим, як вона усвідомлює своє буття, її природа ніколи не може бути визначена повністю”** [119, с. 7]. Отже, на думку гуманістичних психологів, конфлікт неминучий. Однак той же Р. Мей, наприклад, доводить, що **“скінченна цілісність людської особистості не лише неможлива, а й небажана... Особистість динамічна, а не статична, її стихія — творчість, а не скініння. Наша мета — новий, конструктивний перерозподіл напруження, а не абсолютна гармонія. Повне усунення конфліктів веде до застою, нашим завданням є перетворення деструктивних конфліктів на конструк-**

тивні” [99, с. 30]. Найскоріше такий підхід, як і гармонія відносин між людьми, групами — то майже ідеальний варіант, якого можна хіба що бажати, однак досягти майже неможливо.

Конфлікт — це об’єктивне, закономірне явище, що постійно супроводжує людину, потребує від неї певних сил, вміння переборювати труднощі, невдачі, окремі негаразди, формує життєвий досвід боротьби з такими труднощами. Інша річ — характер, особливості конфліктів, специфіка їх перебігу, наслідки розв’язання тощо. Так, доволі часто конфлікт, ще не завершується, переходить або породжує наступний конфлікт і до того ж це складніший.

До найважливіших складових конфліктів належать сторони, що конфліктують; зона розбіжностей між конфліктуючими сторонами; мотиви конфлікту; дії.

Конфлікти розрізняють за суб’єктами, рівнем конфліктних відносин та об’єктом.

Конфлікти можуть виникати навмисно (з чисею ініціативи) і невимушено, на основі вже існуючих суперечностей. Розрізняють такі види суперечностей:

- що сформувалися в результаті соціально-економічного і матеріально-побутового становища людей;
- зумовлені неприйняттям політики тих, хто реально має владу.

Звісно, не всі суперечності, у тому числі політичні, спричинюють конфлікти. Щоб виник конфлікт, суперечності мають бути кимось усвідомлені, а поведінка відповідно вмотивована.

Окремі дослідники об’єктивне існування конфліктів пояснюють довготривалою нерівноправністю становища, в якому перебувають соціальні групи суспільства.

Конфлікти поділяють також на рольові та соціальні.

Рольовий конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) — це внутрішній конфлікт особистості, пов’язаний з необхідністю людини поперемінно, а то й одночасно виконувати різні ролі. Наприклад, протягом дня чоловік може виконувати ролі батька, сина, керівника, підлеглого, пішохода, водія, коханця та ін. Звісно, такий калейдоскоп соціальних ролей змушує людину мобілізувати власні знання, навички, фізичні та психологічні можливості й вміння.

Соціальні конфлікти пов'язані із зіткненням інтересів людей і можуть призводити до глибоких суперечностей. Такі конфлікти мають не лише дезінтегруючі, руйнівні наслідки, а й сприяють стабілізації, інноваційній діяльності.

Соціальні конфлікти розмежовують за соціальним рівнем конфліктуючих сторін, поділяючи їх на загальносоціальні, або макрорівневі (класові, етнічні, соціально-професійні), міжгрупові (між формальними та неформальними підрозділами в організаціях), міжособові та внутрішньоособистісні, або рольові, та ін.

Людина постійно перебуває в різних конфліктах — внутрішньоособистісних, міжособових, групових, службових, політичних, міжнаціональних, міжнародних та ін. Отже, завжди існує потреба вміти врегульовувати конфлікти, особливо в нестабільних суспільствах. І хоча протилежностями конфлікту є злагода, єднання, згуртованість, мир, конфлікти — норма життя людини, її суб'єктивна, особистісна, а отже, і суспільна реальність.

Психологія конфліктів значною мірою розвивається на базі психології окремої особистості, особистостей, причетних до конкретного конфлікту. Позаяк конфлікти завжди пов'язані із зіткненням інтересів і поглядів людей, то в їх зародженні, розвитку, розв'язанні величезну роль відіграє психологічний чинник [84, с. 17].

Упродовж останніх десятиліть інтенсивно почала розвиватися конфліктологія — самостійна наукова дисципліна, що має комплексний характер і тісно пов'язана з такими галузями наукового знання, як філософія, соціологія, історія, економіка, культурологія, правознавство, педагогіка, політологія, психологія, математика, воєнна наука та ін.

Оскільки конфліктологія вивчає конфлікти і шукає засоби їх врегулювання, вона має багато спільного з політичною психологією хоча б тому, що політичних конфліктів людству, зрозуміло, не бракувало за будь-яких часів.

У процесі розвитку будь-якого суспільства, людства загалом неминучі соціальні конфлікти саме як процеси розвитку відносин, наслідки дій людей і прагнення протилежних цілей.

Конфлікти можуть зумовлюватись **об'єктивними та суб'єктивними причинами.**

Серед суспільних конфліктів виокремлюють насамперед політичні та економічні.

Мабуть, не існує в політології такої проблеми, до якої справді виявляли б інтерес так багато вчених, як до політичних конфліктів. Їх вивчали і вивчають Р. Дарендорф, К. Боулдінг, Л. Козер, Р. Макк, Р. Снайдер, К. Кучер, Г. Зіммель, К. Маркс, Р. Преторіус, Е. Дюркгейм, Дж. Рекс, Т. Парсонс, В. Овчинникова, А. Здравомислов, В. Семенов, А. Романюк, Ю. Запрудський, В. Іванов та інші зарубіжні й вітчизняні вчені. Це свідчить не лише про складність, багатогранність і неоднозначність феномена “політичний конфлікт”, а й про те, що життя людських спільнот уявити без конфліктів просто неможливо.

Політичний конфлікт, як зазначалося, є насамперед формою взаємовідносин окремих особистостей, партій, політичних груп, громадських об’єднань, класів, держав, окремих політиків, громадських діячів з приводу відносин влади, а тому політичні конфлікти можна певним способом типологізувати.

Основними є такі типи політичних конфліктів:

- внутрішньополітичні;
- зовнішньополітичні (міжнародні);
- міждержавні;
- міжетнічні;
- між військово-політичними союзами (коаліціями);
- міжкласові;
- всередині військово-політичних союзів (коаліцій);
- внутрішньопартійні;
- міжрегіональні;
- внутрішньоелітарні;
- міжрелігійні;
- між міжнародними політичними організаціями;
- міжособові.

Окремо, що надзвичайно важливо насамперед для практичних політичних процесів, політичної життєдіяльності, слід аналізувати проблеми, механізми, а найпростіше — методи розв’язання конфліктів.

Найпоширеніші такі методи розв’язання конфліктів:

- “уникнення”;
- відкладення;

- зближення позицій протилежних сторін з допомогою посередника;
- третейські розбирання, або арбітраж;
- переговори конфліктуючих сторін на основі наявного балансу інтересів.

Перш ніж розв'язувати конфлікт, спробувати перемогти в ньому або уникнути конфлікту, **необхідно його проаналізувати**. Для цього потрібно:

- визначити рівень напруженості, яка виникла;
- оцінити реальні сили окремих сторін конфлікту;
- визначити основні причини конфлікту;
- віднайти безпосереднє джерело, привід для конфлікту;
- визначити суть ідеологічних, екологічних, політичних, інших вимог (якщо такі є) конфліктуючих сторін.

Предметом політичного конфлікту завжди була і є влада. Людей оточує складний світ предметів. Влада діє на цей світ предметів, а через вплив на них впливає на людей, на відносини, що склалися між ними.

Влада постійно намагається встановити певні норми суспільного життя і потім постійно здійснює контроль над дотриманням цих норм. Далеко не завжди такі норми відповідають інтересам більшості громадян. Конфлікти характеризують, поділяють, типологізують також за особливостями суспільства і влади.

На думку Ф. Хайєка та інших відомих політологів, фактично можна розглядати дві основні модифікації конфліктів — **конфлікти авторитарної (тоталітарної) і демократичної влади**. У першому випадку маємо, образно кажучи, “рух без світлофорів”, коли влада перебирає на себе практично повну відповідальність за все, що відбувається в суспільстві, позбавляючи людей свободи вчинків, дій і творчості.

Другий тип конфліктів Ф. Хайєк характеризував як такий, що притаманний “суспільству світлофорів”. У ньому “водії” (громадяни. — М. Г.) “самі обирають маршрут, тобто визначають мету і засоби своєї предметної діяльності згідно з власними інтересами” [84, с. 213–218]. Зрозуміло, що коли розглядати особистість, то другий тип конфліктів набагато складніший саме з психологічних позицій.

Саме принципи демократії і лібералізму роблять владу гнучкішою, стійкішою і гуманнішою, хоча, як відомо, демократія багатьма філософами визнавалася так само далеко не ідеальною формою правління, владарювання, устрою, організації життя. Кажуть так: демократія не забезпечує раю, однак і не дає перемогти пеклу, і це найголовніше її призначення.

Політичний конфлікт можна також розрізнити як такий, що стосується всього політичного простору (наприклад, між гілками влади), і як конфлікт всередині владних структур, коли сторони воюють за перерозподіл влади або розширення владних повноважень.

Політичний конфлікт — це надмірне загострення взаємовідносин сторін у політиці або їх зіткнення, пов'язане з відмінностями їх становища в суспільстві.

Джерелами політичних конфліктів є конкуренція, суперництво, антагонізм, ворожість у сферах економіки, політики, політичних інтересів.

Незалежно від характеру всі політичні конфлікти, як зазначалося, тією чи іншою мірою стосуються влади, владних інтересів. Так, чи можна, наприклад, вважати суто економічним конфлікт в Україні з питання приватизації землі? Найбільшою мірою це політичний конфлікт, позаяк власність на землю — це політична власність, політична проблема.

Одним із показників можливого політичного конфлікту, а то й політичної кризи є **політична напруженість**. Для неї властиве поширення серед широких верств населення настроїв невдоволення існуючим становищем у певних сферах життя або існуючим соціальним устроєм загалом. Така ситуація в суспільстві спостерігається напередодні системної кризи, коли активізується діяльність політичних партій, громадських організацій, організуються мітинги, маніфестації, пікети, посилюється міграція тощо. Це можуть бути передумови системної або несистемної, локальної, регіональної та іншої, але кризи.

У суспільстві завжди існують системні та несистемні політичні конфлікти.

Системні конфлікти стосуються базових засад та принципів існування суспільства. Здебільшого ці конфлікти відіграють дезінтегруючу роль.

Несистемні конфлікти основних засад суспільства не торкаються і дезінтегруючої ролі не відіграють, хоча й становлять певні загрози.

Політологи розрізняють три основних типи політичних конфліктів: інтересів, цінностей, ідентифікації.

Конфлікти інтересів, як правило, спостерігаються у високо-розвинених, стабільних країнах, де час від часу перерозподіляються власність, капітали тощо. Вважається, що розв'язувати такі конфлікти найлегше.

Конфлікти цінностей, або ціннісні конфлікти, навпаки, характерні для держав нестабільних, з нестійким державним устроєм. Ці конфлікти розвиваються навколо таких цінностей, як свобода, рівність, автономія, справедливість тощо, для уточнення їх розуміння та реалізації.

Конфлікт ідентифікації настає тоді, коли суб'єкт політично-го процесу намагається ототожнювати себе з відповідною соціальною групою. Такий політичний конфлікт був, зокрема, у Росії під час відомого штурму Білого дому, коли різні соціальні групи намагалися довести, яка з них найдемократичніша, "найнародніша" і справді бажає кращої долі для нової Росії.

Доволі поширені політичні конфлікти між різними гілками влади, партіями, рухами, громадськими об'єднаннями, окремими політичними лідерами, фракціями і групами в парламентах, апаратами уряду і президента, місцевою і центральною владами, різними класами, соціальними групами. Це природно і особливо характерно для нестабільних суспільств, що перебувають у так званому перехідному стані від однієї системи соціально-економічних, політичних відносин до іншої, позаяк саме в них надто помітно виявляються відмінність і навіть різка протилежність інтересів і потреб усіх соціальних та політичних суб'єктів.

Залежно від кількості учасників (сторін) політичні конфлікти можуть бути двосторонніми (двоскладовими) і багатосторонніми (багатоскладовими).

Політичні конфлікти поділяють також на антагоністичні та неантагоністичні, явні та приховані, тобто латентні.

Як і будь-які інші, політичні конфлікти за рівнем розгортання поділяють на внутрішньоособистісні, міжособові, індивідуально-групові, внутрішньогрупові, міжгрупові, організаційні, класові, міжнаціональні, міждержавні.

Внутрішньоособистісними називають **конфлікти** між “хочу!”, “повинен!” і “розумно!” [84, с. 95]. Людина завжди є носієм певної свідомості, поглядів, які не є сталими. Вони змінюються під впливом найрізноманітніших обставин. При цьому нормальний розвиток особистості пов’язаний із розумінням відмінності між реальною та ідеальною метою, у результаті чого й виникає внутрішній конфлікт. Він особливо характерний для політичних діячів високого рівня, які орієнтуються не лише на сьогоденну, реальну мету, а й на так звану велику, або ідеальну, мету, намагаючись якомога швидше утвердитися.

Внутрішньоособистісні конфлікти, як правило, спричинюють міжособові, позаяк людина, не знаходячи відповіді на питання, що її хвилюють, не дістаючи схвалення і підтримки своєї позиції іншими, намагається досягти цього саме за рахунок міжособових конфліктів.

Міжособові конфлікти в політиці так само мають певні особливості. У житті кожної людини таких конфліктів багато. Міжособові конфлікти характеризуються, з одного боку, змістом, тобто тим, що становить предмет різних поглядів конфліктуючих сторін. У політиці найголовніше — політичні погляди, оцінки, ідеали, ідеології. З іншого боку, конфлікт має психологічну основу, пов’язану з особливостями конфліктуючих як особистостей. Це визначає манеру, стиль поведінки конфліктуючих сторін.

Міжособові конфлікти часто переростають у групові, коли конфліктуючі сторони в різний спосіб доповнюються прихильниками, однодумцями. У політиці таке явище поширене найбільше.

Міжорганізаційні конфлікти в політиці виникають як зіткнення окремих партій, громадських організацій, об’єднань, великих груп. Останні мають доленосне значення для цілих націй, народів, позаяк у великі групи люди об’єднуються на основі спільного соціального становища, місця проживання, єдності, схожості інтересів, громадянства чи підданства, національності тощо.

Політичний конфлікт, як і будь-який інший, може бути **інтегруючим** і **дезінтегруючим**, або системним і несистемним. Системні конфлікти стосуються базових засад суспільства, принципів, на яких воно базується й існує, і є дезінтегруючими.

Несистемні конфлікти таких засад не торкаються, а тому є інтегруючими.

У процесі політичного конфлікту його учасники вибирають відповідну **стратегію поведінки**, намагаючись при цьому максимально обстоювати, задовольняти власні інтереси. Типовими стратегіями такої поведінки є **конкуренція, співробітництво, ухиляння, пристосування**. При цьому конкуренція і співробітництво вважаються активними діями, а ухиляння і пристосування — пасивними [190, с. 84–92].

Політологи, зокрема Г. Зіммель, дійшли такого висновку: **що гостріший політичний конфлікт, то згуртованіші конфліктуючі групи, сторони**. Власне, без такої згуртованості взагалі марно сподіватися на перемогу в конфлікті. Логічно й те, що пом'якшення гостроти конфлікту зменшує і його інтегруючу функцію в суспільстві.

Розвиток конфлікту фактично один і той самий: **передконфліктна ситуація, власне конфлікт (інцидент), ескалація конфлікту (коли відбуваються певні його акти), кульмінація (найбільше загострення конфлікту), завершення, наслідки конфлікту**.

Будь-який конфлікт може існувати лише тому, що люди витрачають енергію на підтримку його існування. “Багаття” конфлікту горить тому, що люди підкидають у нього “дрова” — віддають йому час, душевні сили, здоров'я, а іноді й усе життя [84, с. 41]. Іншими словами, найпростіше і найлегше позбутися конфліктів — не розв'язувати їх. Однак це практично неможливо, оскільки в зоні конфліктів найчастіше перебувають надто важливі для людей цінності та інтереси.

Існують два основних варіанти розкриття суті політичних конфліктів — **гласний і негласний**.

У першому випадку суть політичних конфліктів розкривається відкрито — через пресу, радіо, телебачення, мітинги, збори, засідання парламенту тощо. Гласний варіант розкриття конфліктів властивий демократичному суспільству. Гласно розв'язуються конфлікти у процесі обміну думками, дискусій, вивчення громадської думки та ін.

Негласне розкриття суті політичного конфлікту відбувається таємно, коаліційно, на рівні групи й тому, як правило, конфлікт залишається нерозв'язаним, суперечності неусунутими, згоди

між сторонами, що конфліктують, не досягається. Тимчасово зменшується тільки гострота конфлікту.

За всіх особливостей та специфічних умов розв'язання кожного конкретного конфлікту можна виокремити найзагальніші складові технології запобігання політичному конфлікту та його розв'язання.

Розглянемо **способи запобігання політичному конфлікту.**

По-перше, потрібно мати якомога більше інформації про об'єктивні умови, в яких політичний конфлікт може виникнути. Її збирають багатьма методами, включаючи різноманітні соціологічні, експертні опитування, референдуми тощо. При цьому особливого значення набуває вивчення осіб, задіяних у конфлікті, мотивів і аргументів, якими вони керуються в політичній діяльності та поведінці.

По-друге, вирішальне значення для запобігання політичному конфлікту має розробка спеціальної програми дій з метою попередження, недопущення переростання конфліктної ситуації в конфлікт. Розробляє таку програму сторона, не зацікавлена в можливому конфлікті. При цьому продумуються і плануються першочергові та подальші дії, що можуть (прогностично) усунути основні причини, які зумовили конфліктну ситуацію (йдеться про нейтралізацію соціально-економічної бази конфлікту). Багато в чому політична конфліктна ситуація може виникати за наявності політичного лідера як конфліктної особистості.

По-третє, запобігти політичному конфлікту можуть реальні дії щодо його недопущення.

Коли конфліктна ситуація переростає в політичний конфлікт, постає проблема його розв'язання. У цьому разі використовують політичні технології, практично аналогічні тим, які застосовують для попередження конфлікту, але постає складна центральна проблема — як знайти вихід із ситуації, що склалася.

Практика політичної життєдіяльності свідчить, що **політичні конфлікти розв'язуються переважно двома способами — силовим та переговорним.** Звісно, другий спосіб складніший, потребує великої практичної підготовки тих, хто готує, організовує, веде переговорний процес, але саме цей спосіб найперспективніший і плідний.

Розрізняють два основних методи ведення переговорів — позиційний торг і принципові переговори, або переговори по суті.

Переговори як позиційний торг характеризуються спробою розв'язати конфлікт, досягти домовленості шляхом певних поступок сторін. Такі переговори здебільшого малоєфективні й до розв'язання конфлікту фактично не приводять.

Набагато складніші та результативніші **принципові переговори**, або **переговори по суті**. Вони потребують розмежування між учасниками переговорів та предметом переговорів, зосередження на інтересах, а не на позиціях сторін, окреслення кола можливостей перед тим, як вирішувати, що робити. У результаті таких переговорів найчастіше сторонам вдається зберегти особисту позицію, погляди. В ідеальному варіанті підсумок таких переговорів виглядає як “перемога — перемога”.

Практично кожний учасник політичного конфлікту, якщо він заінтересований у його припиненні, повинен замислитись і поставити перед собою три завдання: як запобігти конфлікту; як поводитись під час конфлікту, щоб максимально перешкодити його загостренню; як завершити конфлікт із щонайменшими втратами для себе. Це своєрідні етапи розвитку, перебігу конфлікту, які передбачають і своєрідні дії конфліктуючих сторін.

Отже, треба знати, що таке політичний конфлікт, як він виникає, розвивається, як слід поводитись на стадіях зародження конфлікту (у конфліктній ситуації), щоб запобігти конфлікту, у процесі його розвитку, якщо конфлікт розпочався, та після розв'язання конфлікту.

Існують три способи дій, у результаті яких конфліктуючі сторони можуть спробувати вийти з політичного конфлікту, розв'язати його. Це — насилля, роз'єднання і примирення.

Коротко охарактеризуємо кожний з них.

Насилля. До нього найчастіше вдається сильна сторона конфлікту. Це щось подібне до хлопчачої бійки, коли правоту намагаються довести кулаками. Крім фізичної сили з метою насилля можуть використовуватись адміністративна, службова, моральна сила. З позицій моралі девіз “сильний завжди правий” свідчить про святосвят дурості. Кожний, хто вдається до насилля як засобу розв'язання конфлікту, сподівається завершити боротьбу якомога скоріше і результативніше на свою користь, хоча пере-

мога в конфлікті за рахунок сили доволі часто видається надто неефективною, позірною.

У політичних конфліктах насилля часто здійснюють із використанням зброї, вдаючись до воєнних дій. До якого результату це призводить можна легко переконатись, спостерігаючи, зокрема, за подіями в Чечні.

Роз'єднання. До цього способу вдаються, намагаючись розірвати або й розриваючи відносини з конфліктуючою стороною (на кшталт розірвання шлюбу). До роз'єднання можуть вдаватись обидві сторони конфлікту або й певна кількість його учасників. Такий спосіб розв'язання політичного конфлікту ефективний. Як правило, конфлікт припиняється, однак конфліктуючі сторони використовують такий спосіб рідко. Це пояснюється тим, що конфліктуючі сторони втрачають контакти, без яких їм важко продовжувати політичну діяльність, а швидко поновити такі контакти важко, а то й неможливо.

Примирення. Це ефективний спосіб розв'язання політичного конфлікту, однак він використовується не так вже й часто. До того ж примирення може бути химерним, нестійким, нетривалим.

Примирення найчастіше досягається під час переговорів, але іноді може відбутися “само собою”, коли конфліктуючі сторони втомлюються від боротьби, обопільно втрачають до неї інтерес, а то й слабшають.

Зрештою, політичний конфлікт може припинитися за умови втручання третьої особи (сторони). Її запрошують для цього конфліктуючі сторони (одна або обидві) або ж, маючи власний інтерес, така сторона з'являється сама собою, з власної ініціативи.

Дуже рідко вдається досягти повного розв'язання конфлікту, позаяк це залежить від ступеня задоволення сторін, досягнення ними консенсусу. Це цілком закономірно, оскільки для сучасних суспільств характерна величезна диференціація інтересів, які до того ж змінюються, переплітаються, вступають у суперечність.

Як і конфлікти, надто складним явищем є опозиція.

У кожній країні відповідно до її політичної системи, конкретної суспільно-політичної ситуації є реальна, правляча більшість, яка визначає стратегію суспільного розвитку, формує виконавчу владу, і є меншість, або опозиція.

Опозиція — складне і неоднозначне явище соціального та політичного характеру.

Опозиція (від лат. *opositio* — протиставлення) — **протидія, опір певній політиці, політичній лінії, дії; організація, партія, група, особа, які заперечують панівну думку, уряд, систему, владу, конституцію, політичну систему загалом** [138, с. 232].

Обов'язковою умовою опозиційності, наявності організованої опозиції є свобода думок, позицій, поглядів, діяльність у суспільстві найрізноманітніших громадських об'єднань і організацій, незалежних і вільних засобів масової інформації. Отже, цивілізована опозиція справді можлива лише в демократичному, правовому суспільстві.

Позаяк однополюсна точка зору, позиція в демократичному суспільстві практично неможлива, то багатобарв'я таких точок зору і позицій саме й забезпечується за рахунок існування цивілізованої опозиції, що, у свою чергу, є запорукою балансу влад, різних гілок влади. На це звертали увагу, зокрема, англійський дослідник Д. Белінгбрук (XVIII ст.) та німецький політолог Г. Оберройтер.

У суспільстві постійно постає потреба єдності більшості й опозиції в головному — стратегії суспільного розвитку і водночас об'єктивно може не збігатися їх тактика щодо такого розвитку. Саме останнє є рушійною силою в пошуку ефективних рішень, дій, позаяк завжди існує альтернатива. Інша річ, що така боротьба ідей, точок зору, позицій повинна вестись цивілізовано, у межах законності, прийнятих у суспільстві норм співіснування.

Наявність опозиції, яка до того ж діє відповідно до встановленого статусу, багато в чому упереджує радикальні прояви і вступи навіть тих сил, яких абсолютно не влаштовує дія більшості, легітимної влади. Отже, суспільству загалом не загрожують руйнівні процеси, анархія, диктатура, тоталітаризм.

У демократичних суспільствах опозиція має всі умови для завоювання прихильників навіть поза межами таких великих політичних подій, як вибори, референдуми тощо.

Опозиції поділяють у такий спосіб:

- за їх ставленням до влади — **лояльні та нелояльні;**
- за місцем існування і дії — **парламентські та непарламентські;**
- за способом дії — **системні та ситуаційно-орієнтовані.**

У різних країнах відповідно до їх політичної системи, особливостей наявних конфліктів створюються й існують різні умови для існування опозиції.

У державах авторитарних і особливо тоталітарних опозиція офіційно, як правило, не визнається, з нею ведеться відверта і часто навіть жорстока боротьба. Опозицію в цьому разі вважають ворогом влади і навіть нації, народу.

У державах з президентською формою правління (наприклад, у США) часто роль опозиції виконує конгрес.

У країнах з парламентськими формами правління існують правляча більшість і меншість, яка до управління державою не допускається. Саме така меншість й утворює організовану, цілеспрямовану у своїй діяльності опозицію.

Парламентська опозиція, як правило, найдієздатніша, найміцніша, позаяк вона має можливість істотно впливати на формування законодавчої бази, діяльність уряду, окремих його структур. Крім того, така опозиція має можливості для конструктивної розробки альтернативної політики і програм з метою не лише критики, “підштовхування” до активних дій реальної влади, а й забезпечення балансу влад. Потужні, добре зорганізовані опозиції не лише вміло тиснуть на реальну владу, впливають на підбір і розстановку політичних, державних діячів, а й формують так звані тіньові уряди.

Щоб опозиція діяла ефективно в інтересах і держави, і її громадян, одночасно мають бути наявні такі передумови:

- законодавче закріплення в державі права на свободу слова, об’єднань, збирання, думок;
- врахування права парламентської меншості при прийнятті законів, відповідних нормативних актів;
- дотримання опозицією конституційних і правових вимог, парламентських процедур;
- відповідальність політичних сил (партій, об’єднань, груп), що утворили опозицію, за власну діяльність.

Часто опозицію утворюють кілька або навіть одна політична партія. Тому в разі провалу чи непопулярності їх політичного курсу вони об’єктивно мають поступитися місцем конструктивній опозиції, що бере на себе відповідальність за запропонований нею політичний курс.

Відомий політолог Ж.-М. Денкен вважає, що в політиці, політичному процесі поряд з політичними партіями, опозиціями суттєвого значення набуває діяльність так званих **груп тиску**. Він детально розглянув і запропонував власну модифікацію таких груп, вирізняючи групи **організовані; прибічників; автономні; які здійснюють ефективний тиск**.

Крім того, він окремо вирізняє групи, що захищають матеріальні інтереси, профспілки найманих робітників, підприємницькі організації, комерційні та сільськогосподарські організації, групи, що захищають моральні інтереси людей, церкву (як структуру, що часто відіграє роль групи тиску, спеціалізовані політичні організації, політичні клуби) [93, с. 144–157].

Опозиція, її статус, місце і роль у конкретних політичних процесах так само об'єктивно зумовлені й конкретні. Таке саме можна сказати і стосовно опозиції в Україні, де така опозиція поки що здебільшого оперує словами і гаслами “ганьба”, “геть” та ін.

Опозиція в Україні тривалий час і доволі активно бореться. Боротьба ця ведеться з реальною владою і заради влади. Щоб цілком зрозуміти реальну ситуацію з опозицією в Україні, треба уточнити, якою вона є насправді, механізми (джерела) її існування; чи має вона перспективи, і якщо має, то які.

У демократичних суспільствах опозиція — це сукупність сил, що сконсолідувалися в парламенті для протистояння більшості в розробці, прийнятті та реалізації політичних рішень. Фактично така ситуація склалася від початку проголошення незалежності України і в парламенті України, тобто у Верховній Раді України. Проте й нині в Україні бракує легітимно-юридичних підстав для цивілізованого існування опозиції, не існує процедурних і субстанційних інститутів у державі з тим, щоб опозиція справді виконувала конструктивну, політико-соціальну роль, а саме підштовхувала, спонукала правлячу силу, владу до плідніших дій в інтересах не просто держави, а народу, усіх громадян України. За таких обставин і на п'ятнадцятому році розбудови самостійної держави існує опозиція, яка не має власної програми, конструктивного курсу, але спрощену, примітивну опозиційність, мета якої, якщо не взяти владу сповна, то хоча б урвати від неї шматочок, бажано

якнайбільший. Про стратегічні, конструктивні наміри в діяльності такої опозиції поки що практично не йдеться, що не сприяє розвитку справді демократичних процесів в Україні.

Українську опозицію найчастіше вважають лівою і абсолютно ідентифікують з КПУ, СПУ чи іншими партіями лівої орієнтації. Це не зовсім так. Інша річ, що ліва опозиція нині має найчіткіше ідеологічне забарвлення, є найсистемнішою і найчастіше критикує владу. Головне, що цю опозицію важко назвати конструктивною з тієї причини, що її позиція, вимоги та дії не так спрямовані на позитив, як відчутно ставлять політичну владу під загрозу. Яка ж реальна, легітимна влада шануватиме таку опозицію, поділятиме з нею владу, коли наявне зазіхання не на щось другорядне, а на кардинальну зміну політичного курсу у країні взагалі? Такі дії можна класифікувати і як антиконституційні.

У демократичних суспільствах, як зазначалося, місце опозиції саме в парламенті. Партії в таких суспільствах створюються здебільшого до початку та проведення виборів, а після їх закінчення фактично майже припиняють активну діяльність. Часто їх так і називають — партії виборчого процесу. В Україні ж опозиція в парламенті справді існує, але джерела її існування перебувають далеко за межами вищого законодавчого органу країни. У нас багатобарвна, зініційована різними політичними силами — партіями, об'єднаннями, групами опозиція перенесена з парламенту до структур виконавчої влади, а затим і регіонів. Мало того, **опозиція в Україні набрала якостей корпоративності, сформувалася загалом як кон'юнктурно-ситуаційна, далеко від бажаної реальності та конструктивізму.** Отже, спрацьовує така опозиція на догоду конкретної політичної сили і згідно з конкретною суспільно-політичною ситуацією, вдало змінюючись, мімікруючи, пристосовуючись. Класичний приклад — сюжет з першим віце-спікером українського парламенту Віктором Медведчуком, якого у грудні 2001 р. було звільнено з цієї посади у Верховній Раді України. Йдеться не про конкретну особистість, а про реальний факт. Виникла у частини опозиції потреба продемонструвати силу, трохи підлякати владу, а найбільше керівництво парламенту, провчити не-піддатливого віце-спікера — геть з парламенту! Бог їм суддя, отим опозиціонерам і не лише їм, позаяк виходячи за межі пар-

ламенту, опозиція мозаїчно розсипається по всій Україні фактично у формі дієвих і безконтрольних законом та громадськістю груп тиску на владу. Модифікацію таких груп можна розглядати як підприємницькі (там, де нафта, газ, енергія, сировина); комерційні та сільськогосподарські; групи тиску, що стосуються моральних, конфесійних симпатій та інтересів громадян, позицій держави; регіональні групи тиску; військові; молодіжні — перелік можна продовжувати.

Вказані та інші групи активно використовуються в боротьбі за владу під час загальнонаціональних політичних подій, кампаній, особливо референдумів, виборів тощо. Їх ініціаторами і творцями насамперед є політичні партії, об'єднання, рухи, часто профспілки і навіть окремі громадські діячі, політики.

Опозиція в Україні існує насамперед на рівні еліти, яка успішно рекрутує, що називається, пересічних громадян до таких груп тиску через давно відомі форми — колективні заяви, пікети, демонстрації, страйки. Використовується для цього все — від обіцянок до різноманітних матеріальних заохочень. Основа — спекуляція на соціально-економічних проблемах і негараздах. І робиться це на очах більшості тих же пересічних громадян, які розуміють, що не можна жадати від держави того, чого немає і не може бути об'єктивно, — матеріального, духовного.

Ніхто, і ми так само, однозначно не стверджує, що в Україні влада ідеальна, а опозиція, мовляв, суцільно погана. Але дозволяти опозиції беззастрешно і свавільно трясти себе — не кращий вихід з існуючого становища для легітимної влади. Не кращий такий вихід не лише для держави, а й для кожного її громадянина. У кожному разі слід пам'ятати, що і влада має не лише можливість, а й право обирати, з якою опозицією їй співробітничати. На жаль, замість того, щоб зайняти справді принципову позицію у взаємодії з опозицією, а точніше з окремими її загонами — групами тиску, влада в Україні постійно займається умовляннями, виправдовуваннями і, образно кажучи, латанням дірок найперше в економіці — хто і за кого тисне на владу, тому й підкидає “шматок”, позбавляючи його водночас тих, хто мовчить, а ще краще працює, намагається разом з владою долати труднощі. Така стратегія завчасно хибна і жодного позитиву не додає.

І третій аспект проблеми: чи має така опозиція перспективу. Якщо має, то яку? Не має і мати не може. Вона мала б перспек-

тиву, якби була визнана в державі як невіддільна, об'єктивна складова влади. Тут, однак, багато залежить і власне від влади.

Опозиція мала б перспективу, якби не була однополюсною (лівою, правою, ліво- чи праворадикальною, ліво- чи правочентристською). Якби вона до того ж мала юридичний, легітимний статус тощо. Усе це, зрозуміло, має діяти одночасно і взаємоузгоджено. Опозиція в будь-яких її різновидах має в Україні надто потужні джерела для живлення й існування. Основні з них — соціально-економічні проблеми суспільства, великий прошарок люмпенізованих груп, до яких входять вчені, лікарі, творча інтелігенція. Що ще треба, щоб мати змогу трясти реальну владу? З відомих причин перелічені соціальні групи об'єктивно не здатні бути самостійною політичною силою (вони не мають власності), а тому їх доволі легко робити розмінною монетою і у великий, і в малій політиці. Прикладів десятки. Час від часу біля стін будівлі Уряду чи Верховної Ради України мерзли і мерзнуть то групка вчителів, то лікарів, то ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС або вчених. І мало хто усвідомлює, що то не всі вчителі, не всі вчені чи ліквідатори України і навіть не їх більшість. Але ж факт є факт — пікетують, постають проти влади! Вже цього соціального резонансу достатньо для формування у громадськості певної негативної думки про владу взагалі.

Доля опозиції в Україні складна і важкопрогнозована. Нарівні вищих органів влади опозиція поки що не сприймається як логічна складова влади, а тому й реальних кроків до її легітимації фактично не робиться. На закулісну боротьбу за міністерські портфелі, посади губернаторів, керівників впливових, виграшних і вигідних комерційних, підприємницьких структур, призначення вищими посадовими особами десятків консультантів і радників, підбирання державних службовців, особливо на загальнонаціональному рівні, не зважатимемо, позаяк то скоріше декоративні дії, ніж потрібна реальність. У кожному разі жодної логіки тут немає. Можна лише дивуватися, якби пани Буш, Мейджор, Шредер чи інший відомий державний діяч міжнародного рівня спокійно спостерігали за ситуацією, коли в його команді працює людина, яка на словах підтримує керівника, лідера держави, а водночас бігає на засідання, збори опозиційної сили, яка заперечує офіційний курс, що пок-

ликаний реалізувати цей лідер. В Україні ж це — буденне явище вже багато років, скоріше правило, а не виняток.

Ніхто нічого іншого у “боротьбі” з опозицією не придумав, як надання права і можливості опозиції (меншості) діяти так, щоб колись вона могла перемогти (стати більшістю) або хоча б не втрачала в це віру; відповідним способом допускати опозицію, її представників і лідерів до реальної влади. Але допускати з великою часткою відповідальності, підзвітності за стан суспільних справ.

В Україні існує також так звана, хоча й слабка, але лояльна, доволі таки конструктивна опозиція. Про це завжди слід пам’ятати. Чому б реальній владі не спробувати підтримати її, піти назустріч, розпочати діловий і предметний діалог, підставити плече, допомагаючи у важливих і відповідальних справах. А відтак, можливо, справедлива точка зору, що проблема опозиції — то значною мірою проблема влади. Такому стану справ поряд з іншими діями могло б зарадити проведення зборів на кшталт Всеукраїнського Громадянського форуму, іншої загальнонаціональної акції. Не просто для розмов обміну думками, а для реальних кроків вперед, з одного боку, у консолідації суспільства, а з іншого — для надання опозиції справді цивілізованого статусу і форм. Такі збори повинні завершитися не черговою декларацією про наміри, непотрібним набором відомих гасел і сентенцій, а принциповим рішенням про статус опозиції, “правила гри”, за якими вона має “грати” з державою в особі органів її влади. Інакше й у подальшому матимемо у країні не опозицію, а гру в опозицію, буденну і примітивну опозиційність, неспроможну справді допомагати владі розбудовувати, зміцнювати державу.

Насамкінець наведемо основні положення щодо влади в сучасній Україні.

Найпринциповіші, наріжні засади влади в Україні визначені в Конституції України. Вони такі.

Україна (ст. 5) є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. При цьому народ здійснює владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Конституційний лад в Україні має право змінити лише народ. Це право не може бути виключним для будь-кого, включаючи й державу, її органи, а також окремих посадових осіб.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Державна влада в Україні (ст. 6) здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Органи законодавчої, виконавчої і судової влади здійснюють повноваження у встановлених Конституцією України межах і відповідно до законів України.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України (ст. 75).

Особливе місце в системі владних відносин України посідає інститут Президента. Президент є главою держави. Напряму він не пов'язаний з жодною владно-законодавчою, виконавчою, судовою гілками влади, але відіграє важливу роль у функціонуванні всіх трьох.

Президент керує діяльністю України у сфері зовнішньої політики, репрезентує державу в міжнародних відносинах, має право вести переговори, укласти від імені України міжнародні угоди.

Президент має право законодавчої ініціативи, може, зокрема, при прийнятті законів, скористатися правом вето. Як гарант державного суверенітету Президент України зобов'язаний забезпечувати державну безпеку. Він повинен вирішувати важливі кадрові питання, видає укази і розпорядження, які є обов'язковими для виконання на всій території України.

Якщо Президент України не був усунутий з поста в порядку імпичменту, звання Президента України охороняється законом і зберігається за людиною, що обіймала цю посаду, довічно.

Вперше в новітній історії України посада Президента з'явилася в 1991 р. згідно з рішеннями Верховної Ради України (першою була постанова “Про вибори Президента Української РСР” від 25 червня 1991 р.). Першим Президентом України 1 грудня 1991 р. одночасно з референдумом про підтримку Акта проголошення незалежності України було обрано Леоніда Макаровича Кравчука (“за” було подано 19643481 голосів — 61,59 %).

З 13 грудня 1991 р. запроваджено таку президентську структуру, як **Адміністрація Президента України**. Вона спеціально не передбачена Конституцією як окремий суб'єкт влади, але підпадає під дію п. 28 ст. 106 Конституції України, згідно з якою Президент України має право формувати консультативні, дорад-

чі та інші допоміжні органи і служби в межах коштів, які передбачені на її утримання в Державному бюджеті. Адміністрація покликана здійснювати організаційне, правове, консультативне, інформаційне експертно-аналітичне забезпечення діяльності Президента України. Разом з тим об'єктивно Адміністрація Президента України відіграє велику роль у політичному процесі, розв'язанні практичних суспільно-політичних проблем.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади згідно зі ст. 113 Конституції України є Кабінет Міністрів України, до складу якого входять Прем'єр-міністр України, Перший віцепрем'єр-міністр, три віцепрем'єр-міністри, міністр Кабінету Міністрів України, міністри.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом влади, який очолює систему державних органів, що покликані впроваджувати Конституцію та закони України, акти Президента України, реалізовувати державну внутрішню та зовнішню політику.

Президент України за згодою більше як половини конституційного складу Верховної Ради України призначає Прем'єр-міністра України, а за поданням Прем'єр-міністра України (ст. 114) — персональний склад Кабінету Міністрів України. Отже, Парламент і Президент України спільно відповідальні за призначення керівників Уряду України.

Міністерства, державні комітети (державні служби) та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статутом становлять систему центральних органів виконавчої влади (центральними органами виконавчої влади є Антимонопольний комітет України, Державна митна служба України, Державна податкова адміністрація України, Служба Безпеки України, Національна комісія регулювання електробезпеки України, Фонд державного майна України та ін. — загалом 11 центральних органів виконавчої влади).

Власну структуру і особливості функціонування має **Судова влада (система) України**. Це — Верховний Суд України, Конституційний Суд України, суди обласні, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя, суди міжрайонні (окружні), районні. Крім того, для ефективного здійснення правосуддя Конституція України передбачає створення (ст. 131) Вищої ради юстиції, яка виконує специфічні функції.

У системі розподілу влади в системі правоохоронних органів в Україні є також **Прокуратура**. Органи прокуратури становлять єдину централізовану систему, яку очолює Генеральний прокурор України.

Влада в Україні реалізується не лише відповідними органами і структурами, а й за рахунок функціонування місцевого самоврядування. Конституція України визначає місцеве самоврядування як право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Згідно зі ст. 141 Конституції України до складу сільської, селищної, міської рад входять депутати, яких обирають жителі сел, селищ, міст на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Контрольні питання

1. Влада — невіддільний атрибут політичної системи.
2. Влада політична і неполітична: особливості визначення і функціонування.
3. Ознаки і функції влади.
4. Ресурси влади та їх особливості.
5. Легітимність влади: визначення та процеси утвердження.
6. Питання маніпулювання та ерозії влади.
7. Конфлікт як суспільне явище, невіддільний атрибут політики.
8. Рольові та соціальні конфлікти: причини та особливості прояву.
9. Політичні конфлікти: системні та несистемні.
10. Основні способи запобігання та особливості розв'язання конфліктів.
11. Опозиційність і опозиція: проблеми впливу на політику і політичні процеси.
12. Основні засади та особливості системи влади в сучасній Україні.

ПСИХОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ

6.1. Політична свідомість як психологічний феномен

Розглядати суть політичної свідомості можна лише за умови окреслення та усвідомлення питання взаємозв'язку психіки і свідомості.

Найвищим рівнем розвитку психіки людини є свідомість як результат спільного способу буття людей, їх довготривалої трудової діяльності.

Свідомість має такі характерні особливості та компоненти:

- знання про навколишню дійсність, природу, суспільство. Іншими словами, рівень свідомості залежить безпосередньо від рівня знань і соціального досвіду людини. З інтенсивним розвитком людини потреба у знаннях стає дедалі гострішою, позаяк соціальні ролі та функції особистості щодалі різноманітнішають, ускладнюються;
- виокремлення людиною себе у предметному світі як суб'єкта пізнання. Пізнаючи себе, людина критичніше порівнює себе з іншими людьми. Процес самопізнання сприяє дієвішій самореалізації особистості;
- цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Йдеться про аспект свідомості, пов'язаний із самоконтролем, коригуванням людиною власних дій, їх удосконаленням;
- ставлення людини до об'єктивної дійсності, до інших людей, до себе. Це пов'язано із самооцінюванням, самокритикою, причому особливу роль тут відіграє саме емоційно-вольова сфера людини.

Свідомість людини не лише характеризується активністю, а й тісно пов'язана з нею. У процесі постійного відображення дійсності інформація, що надходить до мозку, не механічно відзеркалюється, а опрацьовується ним свідомо критично, вибір-

ково відповідно до мети, завдання соціального статусу та соціального досвіду людини.

Стан, рівень розвитку, виявлення свідомості у кожної людини різні й залежать від багатьох компонентів — знань, наукового світогляду, ідейних і моральних засад та переконань, ставлення до себе та до інших людей тощо.

Специфічною людською формою духовно-практичного відображення та фіксування відповідних об'єктивних процесів дійсності, світу людського буття на рівні конкретного явища є буденна свідомість. У житті основним принципом функціонування буденної свідомості є так званий здоровий глузд. Буденна свідомість виконує роль необхідного компонента суспільно-історичної практики людей і відповідних їй форм суспільної та індивідуальної свідомості.

По суті буденна свідомість, як і свідомість загалом, має суспільно-індивідуальну природу. Як форма духовно-практичного засвоєння світу вона є суб'єктивним образом об'єктивно існуючого світу. Водночас, позаяк такий образ належить конкретному суб'єкту, він так само відображає своєрідність, унікальність та неповторність його життєвого досвіду і досвіду конкретних соціальних груп суспільства.

Психічне життя, свідомість і діяльність людини завжди тісно взаємопов'язані, зазнають постійного взаємовпливу.

Розглянемо феномен політичної свідомості детальніше.

Згідно з визначенням, наведеним у політологічному словнику, політична свідомість — це опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю і змістом якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів; сукупність поглядів, оцінок, установок, які, відображаючи політико-владні відносини, набирають відносної самостійності [138, с. 267].

До основних сфер політичної свідомості належать:

- політична наука;
- політична ідеологія;
- політична психологія.

Політична наука (політичні теорії, концепції, гіпотези)

Політична наука — це сукупність знань про політику, яку утворює, обґрунтовує розвинена система спеціалізованих наук

і наукових дисциплін, що вивчають політичні явища і процеси.

Політична наука почала формуватися ще в часи існування стародавнього Сходу, Китаю, багатьох інших країн, пізніше — в античному світі, де природно вона не була чітко окресленим феноменом. Поступово політична наука почала виокремлюватися з філософії (хоча й донині найтісніше пов'язана з філософією), юридичних та інших наук. Психологічна ж її компонента, хоча й існувала практично завжди, далася взнаки фактично вже наприкінці XIX — на початку XX ст.

Сотнями років зростала потреба наукового пізнання політики, її раціональної організації з тим, щоб якнайкраще організувати життя людей, спільнот, держав. З Новим часом така потреба стала гострішою, актуальнішою, позаяк ускладнилися життя, соціальні, політичні та духовні процеси, відносини між державами, етносами, людськими спільнотами.

Поступово змінювалися й функції політики, чого потребувала демократизація суспільств, поява дедалі досконаліших засобів масової інформації, підвищення політичної відповідальності влади за долю своїх країн, громадян тощо.

Розподіл політичного знання на науковий і філософський рівні так само відбувався завдяки функціональним засадам, коли за філософією залишилося й залишається вивчення універсальної суті всіх явищ і процесів, що відбуваються в житті людей, знаходження того, що характеризує такі явища, як загальні, загальноісторичні, а за політичною наукою — ґрунтовне вивчення таких явищ і процесів на основі власної (конкретнішої, прикладної) методологічної бази. Отже, політико-філософські дослідження оперують певними ідеальними, універсальними поняттями, узагальненнями, у той час як політична наука як така залишається переважно у сфері конкретних фактів і суспільних явищ.

Фактично становлення політичної науки, як зазначалося, завершилось у 20-ті роки XX ст., а на другу половину століття вже припадає її розквіт. І нині політична наука, тісно поєднуючись з іншими суспільними науками, існує доволі самостійно, не розчиняючись у них. Виникає і активно розвивається багато наукових шкіл у політичній науці, окремих її напрямів, що цілком природно, позаяк за всіх інтеграційних процесів у науці,

суспільному бутті наявна велика диференціація людських груп, урізноманітнення та ускладнення їх інтересів і потреб.

У 60–70-х роках ХХ ст. у багатьох країнах з'явилася назва політичної науки як політології, хоча чіткого, більш-менш однозначного обслуговування її суті і особливостей допоки не існує.

Політична ідеологія

У реальній політичній життєдіяльності політичної психології як явища взагалі (в ідеальному вигляді) об'єктивно так само не існує. Скоріше це симбіоз багатьох ідеологій, ідейних напрямів, поєднання ідейного, духовного, психологічного.

Структуру політичної ідеології за М. Чмаєм та М. Жмігородським, що найобґрунтованіше, становлять чотири елементи [121, с. 70]:

- загальні переконання, які окреслюють прийнятні в межах певної ідеології цінності й становлять наріжний камінь при оцінюванні суспільно-політичних явищ;
- загальні уявлення про світ, закони та принципи, що в ньому діють;
- сукупність суджень, які окреслюють умови реалізації встановлених політичних цінностей;
- конкретні програми політичної діяльності та політичні гасла.

Кожна ідеологія базується на певній системі цінностей. На цій основі ідеології поділяють на такі: що захищають і вдосконалюють існуючі підсистеми (економічну, соціальну, духовну та політичну). Їх називають захищаючими, або консервними; заперечують існуючі економічну, соціальну, духовну та політичну підсистеми. Їх називають радикальними, або революційними; поєднують перші дві групи ідеологій. Їх називають реформістськими.

Класифікацій ідеологій багато. Найпоширеніша класифікація за особливостями системи цінностей, які сповідують їх прихильники. Це — лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм, націоналізм, расизм, соціал-демократизм, комунізм, анархо-синдикалізм, корпоративізм, сталінізм, фашизм, єврокомунізм, націонал-соціалізм, маоїзм, голізм.

Можна погодитися з позицією, що ідеологія — це система прийнятих, визнаних цінностей, в яких визначено докорінні інтереси нації, класу, групи, їх позиції стосовно інших людей, класів, держав, історико-суспільного розвитку інших ідеологій [121, с. 72].

Як зазначалося, одним зі складних і неоднозначних у політичній психології, або психології політики, є **питання свідомості**.

Свідомість (лат. *conscientia* — свідомість від *con* — разом, спільно та *scientia* — знання). У XVIII ст. категорія свідомості трактувалась як “співзнання”, у XIX ст. — як належність до певного “Я”.

Окрім індивідуальної свідомості про яку вже йшлося, вирізняють також суспільну як умовну суму ідей і цінностей, призначених для спільної інтеграції.

Суспільна свідомість, у свою чергу, має як складові політичну, правову, економічну, релігійну свідомість та ін.

Узагальнено політична свідомість — це суб’єктивний образ політичної системи, політичного режиму або певне опосередковане відображення політичної життєдіяльності суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб’єктів [121, с. 46].

Існують такі **рівні політичної свідомості**:

- **політико-психологічний**, або **емпірично-буденний** (відчуття, настрої, наміри, воля, установки, переконання);
- **науково-теоретичний**, або **політико-ідеологічний** (цінності, ідеї, концепції, доктрини, теорії);
- **політико-дієвий** (на рівні доктрин: консервативної, реформістської та ін.).

Політична свідомість є відтворенням реалій буття, тобто вона тісно пов’язана з розвитком продуктивних сил, особливостями політичної системи суспільства та суспільно-політичними відносинами, що існують у цій системі, станом освіти, культури, духовності взагалі.

Як одна з найважливіших характеристик політичної життєдіяльності суспільства політична свідомість має певні умови виникнення, особливості та шляхи формування. Передумова формування такої свідомості полягає в тому, що людина в певний час починає усвідомлювати власну групову належність,

ідентичність і водночас те, що вона нездатна реалізувати власні та групові інтереси без вступу в певні відносини з політичною владою. Політична свідомість притаманна конкретній людині вже тоді, коли вона усвідомлює свій громадянський статус, громадянську позицію, а разом з ними і реальну потребу впливати на владу.

Для формування політичної свідомості вкрай необхідні аналітично-критичне ставлення до навколишнього середовища, дійсності та всебічне їх осмислення, наявність у людини конкретних норм, цінностей, ідеалів, чітке усвідомлення власної мети і мети політичної сили, структури (групи, партії, об'єднання, організації тощо), до якої людина неформально належить, якій симпатизує або яку підтримує.

За змістом **політична свідомість** включає певні політичні ідеї, погляди, теорії, інтереси, настрої, почуття, а за специфікою прояву активно впливає на інші форми суспільної свідомості, часто має доволі високий ступінь відбиття соціально-класових інтересів.

Розрізняють **політичну свідомість масову, групову, індивідуальну, буденну, науково-теоретичну**. Кожна з них має певну специфіку і особливості, однак їх можна класифікувати й так. Перші три форми політичної свідомості пов'язані з її суб'єктами, а дві останні визначаються глибиною відтворення дійсності.

Буденна свідомість формується на основі повсякденного життя людей, досвіду їх діяльності. Для неї характерні нестійкість, суперечливість, фрагментарність, відповідна емоційність, несистематизованість.

Науково-теоретична політична свідомість відрізняється від буденної тим, що базується на цілеспрямованому дослідженні, постійному аналізі політичного процесу. А тому вона систематизованіша, цілісніша, здатна прогнозувати розвиток та зміни.

До **основних типів політичної свідомості** належать державна та недержавна.

Державний, або етатистський, тип політичної свідомості базується на позиції, що найвищими, найважливішими є інтереси держави (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс).

Недержавний, або анархістський, тип політичної свідомості, навпаки, виникає там, де політичну владу вважають злом, а державу — експлуататором, ворогом свободи.

Основні функції політичної свідомості такі:

- **пізнавальна** — система знань про політичну дійсність загалом;
- **оцінювальна** — забезпечення і сприяння орієнтації в політичній життєдіяльності на основі оцінювання політичних подій;
- **регулятивна** — орієнтування стосовно участі в політичній життєдіяльності;
- **інтегруюча** — сприяння об'єднанню окремих соціальних груп, суб'єктів політичного процесу на основі спільних ідей, цінностей, установок;
- **прогностична** — передбачення особливостей розвитку політичного процесу, подій;
- **нормативна** — створення загальноприйнятого образу майбутнього.

Наука та ідеологія істотно різняться. Якщо основна мета науки полягає в пошуку абсолютної істини, то для ідеології основне — захист та обґрунтування інтересів певних соціальних сил, що такі істини сповідають. Звісно, для цього політики і політичні сили використовують результати наукової діяльності.

Наука єдиніша, цілісніша, а ідеологія — урізноманітненіша, диференційованіша, позаяк політичні інтереси різних учасників політичної життєдіяльності надто різняться. Існує безліч теорій, ідей, ідеалів, інтересів, цінностей, програм, символів — усього, з чого, власне, і складається кожна окремо взята, конкретна ідеологія.

Як і більшість форм суспільної свідомості, політична свідомість має два рівні — *ідеологічний* та *психологічний*. Позаяк більший інтерес становить другий рівень, то політичну свідомість можна вважати сукупністю почуттів, усталених настроїв, традицій, ідей і певних теоретичних систем, які відтворюють найістотніші інтереси великих соціальних груп, їх ставлення одна до одної і до політичних інститутів суспільства [86, с. 207].

Політична свідомість є не що інше, як сприйняття людиною частини життєвої реальності, що безпосередньо пов'язана з політикою. Це суб'єктивний образ відповідної політичної системи.

Носіями політичної свідомості є багато суб'єктів: **особистість, група, клас, нація, маса, суспільство**. Свідомість кожного з цих

суб'єктів має певні особливості й потребує окремого наукового розгляду.

Структурно політична свідомість включає такі **аспекти**:

- **політико-психологічний** — настрої, почуття, наміри, ус-тановки, мотиви, переконання, воля та ін.;
- **політико-ідеологічний** — цінності, ідеали, ідеї, доктрини, погляди, концепції, теорії;
- **політико-дієвий** — свідомість консервативна, ліберальна, радикальна, реформістська та ін.

Політична свідомість формується у процесі пізнання суб'єктом певних політико-владних відносин, політичних інтересів, установок, цінностей, а також у процесі політичного виховання, формування політичної культури суб'єкта політики.

Складним психолого-соціальним феноменом є національна самосвідомість як багаторівневе, багатофункціональне явище. При цьому доцільно зауважити, що усвідомлення людиною насамперед себе є основою усвідомлення інших, а відтак національна самосвідомість є передумовою, основою свідомого бачення та розуміння всього, що оточує націю, робить її унікальною, неповторною. Аналогічно, що більше нація знає про сусідів, інші спільності, то більше вона пізнає себе. У цьому зв'язку про націю може йтися, з одного боку, як про спільноту, що має специфічні ознаки та особливості, а з іншого боку, вона певною мірою набирає ознак, властивих іншим націям і народам.

Проблему свідомості потрібно розглядати в тісному зв'язку з проблемою цінностей, ідеологій.

Як зазначалося, для кожного суспільства характерні певні ідеї, цінності, норми, у тому числі й політичні. Усі вони мають соціальне коріння — історичне, економічне, політичне.

Політичні ідеї в основі, суті — не реальність, а уявне, позірне бачення людьми певних явищ, станів, тобто **ідеї завжди відрізняються від реальності**, лише окреслюючи бажання людини, спонукаючи її до дії з метою реалізації ідей, їх перетворення на реальні цінності.

Політичні ідеї, погляди, уявлення, об'єднуючись у певну систему, утворюють політичну ідеологію. Тому структурно політичні ідеології складаються з політичних теорій, ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку, політичних символів, програм тощо.

Політичні ідеології виникли в епоху Просвітництва, позаяк було висунуто ідею прогресу та обґрунтовано можливість створення раціонального суспільного порядку на основі певних, сформульованих людьми ідей та цілей. Це було суттєвим поступом у суспільному розвитку людства взагалі.

Існує кілька тлумачень ідеології як суспільного явища.

Прихильники **розширювального тлумачення ідеології** (зокрема, Т. Парсонс) вважають, що ідеологія — це система цінностей, властива конкретному суспільству, яка орієнтує соціальну діяльність людей у конкретному напрямку.

Директивне тлумачення ідеології було властиве марксистам. Вони намагалися виокремити ідеологію з інших форм політичної свідомості та вбачали в ній різновид наукового знання, притаманний певному соціальному класу, насамперед класу-гегемону — пролетаріату.

Відомі політологи, соціологи, політичні психологи М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Мангейм наголошували на **культурологічному тлумаченні ідеології**.

Роль ідеологій у суспільному житті зумовлюють такі їх основні **функції**:

- **орієнтаційна** — спрямовує діяльність людей;
- **інтегративна** — узгоджує інтереси людей;
- **соціально-представницька** — відображає та захищає інтереси певних соціальних груп населення;
- **амортизаційна** — послаблює соціальне напруження;
- **пропагандистська** — формує відповідний імідж держави, класу, нації та ін.

Серед багатьох ідеологій виокремлюють три основні, найпоширеніші — **лібералізм, соціалізм, консерватизм**.

Кожну з цих ідеологій можна так само певним способом розмежувати, розглядати різні її форми, моделі.

Ліберальну ідеологію поділяють на класичний і сучасний лібералізм.

Існує багато форм соціалізму, зокрема, часто його неправильно ототожнюють з марксизмом, соціал-демократією.

Консерватизм так само можна розглядати за різними модифікаціями — французькою, американською та ін.

Політичні ідеології виконують такі важливі **соціальні функції**: пізнавальну, мобілізаційну, нормативно-регулювальну, контрольну, політичної соціалізації.

Базою свідомості є знання, які усвідомила, засвоїла особа. Разом з тим свідомість — це не тільки знання, а й відповідне ставлення до них і, що важливо, активне їх використання на практиці у процесі самореалізації, соціальних перетворень, які відбуваються в суспільстві. Це потрібно враховувати і при визначенні та дослідженні феномена політичної свідомості.

Оскільки **політична свідомість є вираженням інтересів людей**, кожна група людей, клас формують власний тип ідеології, зумовлений їх місцем у системі суспільного виробництва, закріпленого відносинами власності.

Наявність і взаємодія різних типів політичної свідомості набуває форм ідеологічного протистояння. Їх розглядають не лише в політичній психології, а й у таких науках, як філософія політики, конфліктологія, соціальна психологія, політологія та ін.

Ідеологічне протистояння, хоча й здійснюється на основі та за допомогою специфічних політичних технологій, все ж доволі складне і важко прогнозоване явище.

Політична свідомість, як і свідомість взагалі, має два рівні, які тісно переплітаються і взаємодіють — **буденний (емпіричний) і теоретичний (науковий)**.

Буденний рівень є результатом стихійного процесу духовного засвоєння дійсності, а теоретичний передбачає більш-менш організовану духовну діяльність. До такої діяльності потрібно бути не лише схильним, а й певною мірою підготовленим теоретично і практично. Тут вже йдеться про відповідні політичні технології, або інженерію.

На буденному (емпіричному) рівні політична свідомість постає у формі певних відчуттів, уявлень, переживань, ілюзій тощо. Усвідомлення політики на теоретичному (науковому) рівні передбачає глибоке пізнання сутності політичних явищ, свідоме їх використання в розв'язанні конкретних політичних завдань, коригування політичних рішень і дій.

Як своєрідне відображення дійсності **політична свідомість має певну самостійність**, позаяк знання людини про різні процеси та явища не є простим їх відображенням, а результатом творчого осмислення, опрацювання, усвідомлення, сприйняття для дії.

Підсумуємо те, що стосується феномена політичної ідеології.

Суспільства, як і рухи, партії, об'єднання, групи, окремих громадян, не можна уявити без ідеології, тобто системи певних ідей, що їх об'єднують або роз'єднують.

Політичні ідеології є різновидом ідеологій, сукупністю певних ідей, норм, цінностей, символів, традицій, які об'єднують людей, спонукають їх до спільної політичної дії, боротьби.

За всіх розбіжностей високих ідей, мети різні ідеології об'єктивно змушені співіснувати в суспільстві навіть в умовах відсутності консенсусу, а то й політичної боротьби. У демократичних суспільствах гостро постає питання не лише співіснування, а й встановлення діалогу між політичними опонентами, а відтак і ідеологіями.

Кожна ідеологія хоча й декларує певні позитивні ідеї, мету, все-таки доволі обмежена. Ідеологіям притаманні такі недоліки, як примітивізм, тенденційність, догматизм, надмірна системність [94, с. 73].

Серед політологів, окремих політиків спостерігається певна упередженість стосовно поняття “державна ідеологія”. За позицією окремих політологів такої ідеології не існує. Водночас вона існує як своєрідна рамкова ідеологія державного будівництва.

Ідеології надто живучі, здатні оновлюватися, мімікрувати, пристосовуватися до конкретних суспільно-політичних умов. Виразним свідченням цього є комуністична, соціалістична ідеології. Свого часу М. Бердяєв зазначав, що власне соціалізм не висунув і не запропонував жодних цінностей, окрім цінностей матеріального забезпечення, задоволення потреб [21, с. 25].

Потреба влади є причиною політичної поведінки, а отже, політична свідомість і політична поведінка взаємопов'язані, взаємозалежні, про що конкретніше йтиметься далі.

Щоб стати чинником дії, **потреба повинна трансформуватися в мету (цілі)**. Формою її вираження і є політична ідея.

Система поглядів та ідей, в яких усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності та один до одного, а також міститься мета (програма) соціальної діяльності, становить ідеологію. Ще точніше: **у сучасній політології ідеологію трактують як систему цінностей людей, включених у політичну діяльність.**

6.2. Психологія політичного мислення

Мислення взагалі — це вища абстрактна форма пізнання об'єктивної реальності.

Політичне мислення пов'язане передусім з пізнанням реалій, що разом становлять політичне життя в усій його різноманітності. Іншими словами, **політичне мислення — це опосередковане й узагальнене відображення людиною (політиком) політичних явищ і процесів об'єктивної дійсності в їх історичних, часових зв'язках і відносинах.**

Як і будь-яке інше, політичне мислення щонайтісніше пов'язане з мовою — основним знаряддям формування та способом існування думки (думок).

Мислення, розумова діяльність людини взагалі органічно і нерозривно пов'язані також з реальною соціальною практикою, яка, власне, і є джерелом розумової діяльності.

Політичне мислення уможливорює наукове пізнання всього, що зумовлює політику, її існування, пізнання суті та особливостей політичних явищ і процесів. Воно дає змогу не лише пізнавати, а й передбачати, прогнозувати розвиток політичних подій, сприяє формуванню особистості, її навичок, здібностей, політичної культури.

Політичне мислення політика розвивається і формується під час безпосередньої активної пізнавальної діяльності, під впливом і на основі всього досягнутого людством у процесі його історичного розвитку.

У психології взагалі та в політичній психології конкретно активно дискутуються питання про тип політичного мислення як певний спосіб використання індивідом інформації для отримання відповідного результату. Дехто з учених підтримує погляд американського вченого Ш. Розенберга, який наголошує на існуванні трьох типів політичного мислення: послідовно-ситуаційного, лінійного та систематизованого.

Послідовно-ситуаційне мислення акцентує увагу на тому, що політична реальність — це нібито певна послідовність та узгодженість подій, явищ, ситуацій. Людям (політикам) з таким типом мислення важко абстрагуватися, узагальнювати, відшукувати певні аналогії.

Лінійне політичне мислення властиве тим, хто пов'язує певну політичну подію з якоюсь основою, а інші вважає похідними першою. Таке мислення доволі аналітичне.

Систематизоване політичне мислення притаманне тим, хто вважає, що політика будується на системі певних відносин, явищ, процесів, подій.

Політичному мисленню властиві практично такі самі розумові дії та операції, як і будь-якому іншому, зокрема аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, класифікація, систематизація.

Таке саме стосується і форм мислення, позаяк результати процесу мислення (думки), як відомо, існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять.

Окремо слід згадати індивідуальні особливості політичного мислення. Вони зумовлені характером життя людини-політика, особливостями діяльності, типом нервової діяльності, співвідношенням сигнальних систем.

Коротко охарактеризуємо основні індивідуальні особливості мислення.

Самостійність мислення. Вона притаманна людям (у тому числі тим, хто займається політикою), здатним самостійно ставити перед собою і розв'язувати певні завдання без допомоги ззовні, з боку інших людей. Такі люди доволі активно й ефективно враховують і використовують крім власного досвід інших людей, творчо його опрацьовують, критично підходять до аналізу теорії та практики суспільного життя.

Критичність мислення. Люди з такою особливістю мислення не просто критично оцінюють усе, що знають, бачать, уміють і роблять самі та інші люди, вони не піддаються сліпо впливу думок, поглядів, спонукань інших людей. Як правило, такі люди (політики) добре володіють мистецтвом визначення відмінності між “за” і “проти”, прийняття виважених рішень. Обидві ці особливості мислення, як правило, формуються зі здобуттям людиною не лише знань, а й відповідного життєвого досвіду.

Глибина мислення. Ця особливість мислення властива людям (політикам), які вміють глибоко проникати в сутнісні особливості певних сентенцій, явищ, подій; відокремлювати основне від другорядного, стороннього; визначати причинно-наслідкові зв'язки та особливості розвитку суспільних явищ тощо.

Гнучкість мислення. Така особливість мислення обмежено поширена. Вона властива тим, хто вміє швидко змінювати думки, звільняючись від того, що вже закріпилося в них самих, в їхній свідомості в результаті життєвої практики, або що є недосконалим, хибним, застарілим, неточним. Такі політики швидко опановують різноманітні й особливо прогресивні політичні технології і досконало ними володіють. Або вміють вдало діяти під їх впливом. Уміння вибирати часто нетрадиційні, нестандартні прийоми та засоби вирішення конкретних проблем допомагає таким політикам добре адаптуватися до конкретної суспільної, політичної ситуації, діяти раціонально та ефективно.

Широта мислення. Якщо людина (політик) здатна охоплювати широке коло питань, пов'язувати їх, виокремлювати основне і другорядне й після цього приймати альтернативно-оптимальні рішення, це означає, що вона глибокодумна. Така якість найчастіше характерна для людей високоосвічених, ерудованих, з широким кругозором.

Швидкість мислення. Така якість притаманна людям (політикам), які вміють швидко розібратися у складних ситуаціях, приймаючи найпоміркованіші, правильні, найоптимальніші рішення. Певною мірою швидкість мислення залежить і від психологічного стану людини, рухливості її нервових процесів, однак здебільшого люди набувають такої якості в результаті ґрунтового навчання, тренування власної розумової діяльності.

Творчість мислення. Ця якість особливо потрібна людині, що займається духовною, творчою, політичною діяльністю. Вона пов'язана насамперед з умінням мислити нестандартно, оригінально, досконало володіти знаннями і досвідом діяльності інших людей, приймати нестандартні рішення.

Зазначені індивідуальні особливості політичного мислення розвиваються і вдосконалюються лише у процесі постійної розумової та практичної діяльності людини.

Будь-яка політична дія є результатом почуттєвого сприйняття, відповідного осмислення конкретних ситуацій, явищ, вчинків найрізноманітніших суб'єктів політики.

Аналізуючи політичні події, явища, процеси, політик постійно повинен розглядати їх не лише в сутнісному стані, а й стосовно психології окремих суб'єктів.

Синтезуючи політичні явища, політик ставить за мету визначити логіку їх розвитку, спрогнозувати перебіг подій, усвідомити, кому і якою мірою певні дії потрібні й вигідні.

У політичному мисленні своєрідно виявляються абстрагування та конкретизація, оскільки будь-які дії мають бути перекладені мовою політики з огляду на політичні ідеї, цілі, погляди, позиції, інтереси.

Політичний аналіз передбачає, по-перше, вивчення взаємодії функціонуючих структур у політиці, а по-друге — встановлення зв'язків і особливостей, розвиток і використання яких можуть забезпечити найбільший ефект у політиці.

Своєрідною функцією процесу політичного мислення є політична ідеалізація. Для ідеальних побудов, прогнозів у політиці потрібні раціональні, виважені підстави, засади, на яких такі прогнози базуються. За інших обставин політична ідеалізація є елементарним фантазуванням, прожектерством і реальних успіхів політиці, політичній силі не гарантують.

Вкрай обережно політик повинен використовувати різні аналогії у процесі політичного мислення, позаяк такий шлях пошуку істини, прийняття політичного рішення доволі спрощений. Аналогія не може бути достатнім аргументом при прийнятті політичного рішення, оскільки ідеально схожих політичних процесів практично не існує та й не може існувати.

З огляду на те що в політичній діяльності доволі поширене моделювання як розумове уявлення про щось більш-менш конкретне (програми партій, рухів, державні плани, економічні моделі тощо), політичне моделювання предметне і широко застосовується.

Завершити розгляд проблем політичного мислення доцільно низкою новел.

Певною мірою всі люди однакові. Це найпомітніше спостерігається тоді, коли вони належать до однієї раси, нації, етносу, культури. Однак між людьми є багато й такого, що робить кожного неповторним, особливим. Це — особистісна неповторність, позаяк кожна людина — виключний, унікальний витвір природи і Бога. Будь-які спроби нівелювати людей, звести до певного шаблону, стандарту, залишити без власних відмінностей однозначно призводять до трагедій сотень тисяч громадян. Підтвердженням цього є колишні тоталітарні системи комуністичного

виховання, які заподіяли величезної шкоди насамперед пересічним людям, яких позбавляли особистісних рис, називаючи єдиною спільнотою — “радянським народом”.

Концепцій особистості багато. Однак найчастіше психологи і психіатри використовують цей термін для позначення особливо-го стилю поведінки, що найпомітніше засвідчує особливість.

Індивідуальні відмінності людей найбільшою мірою виявляються в їх темпераменті, манері поведінки, спілкуванні. Ці відмінності істотно впливають на характер, особливості політичної, суспільно корисної діяльності. Саме тому в політиці широко використовують такі явища, як імідж, іміджмейкерство. Вони передбачають створення або довершення своєрідного портрета політика, громадського діяча з метою зробити його яскравішим, вигіднішим, помітнішим. За основу створення кращого іміджу політика беруть найяскравіші його риси, відмінності або створюють їх штучно.

Кожна людина як особистість має певні потенціали розвитку. Найважливішим є духовний потенціал як результат усієї життєдіяльності людини — її праці, пізнання, спілкування. Іншими словами, крім конституційно-психологічних передумов формування індивідуальності, які людина певною мірою успадковує природно, генетично, існує ще суттєвіше — те, що напрацьовується переважно цілеспрямовано впродовж усього життя. Це напрацювання може мати різний зміст, характер, особливості й часто навіть вступати в суперечність з тим, що є в людині генетично, від її природного стану, обдарування, здібностей. Отже, неповторність, своєрідність людини — це поєднання генетичної і розвинутої, набутої неповторності, а духовно-психологічний потенціал не статичний. Звідси виключно унікальна роль освіти, виховання, їх вплив на духовний розвиток і становлення людини як суб’єкта всіх соціальних перетворень.

У процесі політичної діяльності, як і будь-якої іншої, і особливо розумової, людина стикається з різноманітними соціально-психологічними бар’єрами, намагається їх обійти або подолати. Насамперед це соціально-психологічні бар’єри діяльності та спілкування. Так, досягнення, здобуття нових, ґрунтовніших знань потребують твердості, цілеспрямованості, працелюбності, щоб примусити себе засвоїти нову, складнішу інформацію. Отже, самовдосконалення, саморозвиток — це складний, су-

перечливий психологічний процес, де домінуючу роль відіграє не так зовнішній виховний вплив на особистість, як її власна воля, цілеспрямованість і працелюбність.

6.3. Психологія масової свідомості та громадської думки

До певного часу головна увага при розгляді будь-яких проблем політики приділялася вождям, лідерам, політично активним особистостям. Значно пізніше, особливо в часи великих економічних, суспільних зворушень — розвитку промисловості, соціальних протестів, революцій філософи, історики дедалі ґрунтовніше досліджували **проблему ролі мас в історії**. Найпершим глибоко розглянув цю проблему Г. Лебон у працях “Психологія народів і мас”, “Психологія натовпу”, “Психологія соціалізму”. Ці проблеми вивчали також італієць С. Сігеле (“Злочинний натовп”), француз Г. Тард (“Соціальна логіка”) та інші вчені.

Здебільшого в натовпі, масі перші їх дослідники вбачали велику загрозу індивідуальності (Г. Лебон), наявність і розвиток неорганізованої активності, агресивність, безвідповідальність, анархічність. Пізніше (середина ХХ — початок ХХІ ст.) у масі, масових рухах вчені помітили й багато позитивних аспектів політичної участі громадян у суспільних процесах та розвитку демократії.

Як відомо, вирізняють малі, великі соціальні групи і так звану масу.

Крім поділу груп на великі та малі їх поділяють на первинні та вторинні, формальні та неформальні, референтні та ін.

До **первинних груп** належать сім'я, малі сусідські та приятельські групи, яким властиві “тепліші”, ніж в інших групах, контакти, відносини, взаємодія.

Вторинні групи — це формалізовані структурні спільноти, створені на офіційних засадах: колективи підприємств, установ, військові, поліцейські підрозділи тощо. У таких групах відносини не такі “теплі” й меншою мірою емоційні, проте формалізованіші та організованіші, що підтримується певними, у тому числі й писаними зобов'язаннями. Іншими словами, формальні

групи характеризуються відносинами між членами групи, що зумовлюються офіційними нормами: законами, статутами, інструкціями, наказами, штатним розписом.

Неформальні групи — це групи, де відносини, контакти між людьми регулюються взаємними симпатіями, певними нормами, що склалися стихійно, або нормами неофіційних інститутів (дружба).

Референтні групи — це групи, з якими людина ідентифікує себе, вважаючи їх певним еталоном, взірцем поведінки, критерієм діяльності. З такою групою людина порівнює власні вчинки, дії, статус, свідомість, смаки тощо. За великим рахунком референтна група орієнтує людину на конкретний шлях соціалізації, вибір відповідних життєвих альтернатив. Люди завжди намагаються належати, увійти в референтну групу, позаяк саме за її допомогою вони оптимально самореалізуються, самовдосконалюються.

Під малою групою розуміють нечисленну спільноту людей, які перебувають у найбезпосереднішому психологічному контакті [127, с. 284].

Незважаючи на те що малі групи істотно різняться, їх найчастіше класифікують за такими ознаками: часом існування; ступенем тісноти контактів між членами групи; специфікою цілей, які ставить перед собою група; демографічними ознаками (вік членів групи, стать, професія та ін.).

Малими групами є сім'я, невеликий трудовий колектив, студентська, учнівська групи, тимчасові творчі, виробничі та інші колективи. Кожна з таких груп утворюється на основі певних цінностей, інтересів, орієнтацій.

Суспільні відносини в малих групах мають форму безпосередніх особистих контактів. Орієнтовно малі групи налічують до семи осіб.

Малі групи бувають первинні (сім'я, група друзів, сусіди) і вторинні (безпосередніх контактів члени такої групи не мають).

Малі групи можна також класифікувати як формальні та неформальні, де є членство, і референтні (люди приймають норми таких груп, але реально в такі групи не включені).

Розрізняють два види великих соціальних груп: ті, що виникли стихійно, випадково (натовп, публіка, аудиторія), і власне

сталіші соціальні групи (класи, нації, жінки, молодь, професійні групи та ін.).

Специфічними регуляторами поведінки людей у великих соціальних групах на відміну від малих є звичаї, традиції, мораль.

Маса — це велика кількість людей, які певний час безпосередньо контактують (наприклад, пікет, маніфестація, мітинг, демонстрація). До поняття “маса” близькі, хоча й не тотожні, поняття “натовп”, “юрба”, “публіка”. Разом з тим і масу, і натовп утворюють відчужені людські індивіди, що мають особисті інтереси, які найчастіше не збігаються з інтересами інших людей. Отже, це “тимчасова спільнота” людей, об’єднання яких випадкове, стихійне, короткочасне і нестабільне.

“Прагнення до збільшення, — на думку Е. Канетті, — це перша й основна властивість маси. Вона захоплює будь-кого, хто перебуває в межах її досяжності... Природна маса — це відкрита маса: її збільшення нічим не обмежене. Будинків, дверей, замків вона не визнає, все, що зачинене — підозріле для неї. Відкрита маса існує доти, поки збільшується. Її розпад починається щойно вона перестає збільшуватись” [76, с. 185]. Плинність, мінливість, нестійкість — ось основні риси маси.

Чи не найдокладніше характеризує масу Г. Лебон. На його погляд, маса нічого не робить навмисне; не здатна до тривалого бажання; між бажанням і його здійсненням не допускає жодного часового відстрочення; не має поняття про неможливість будь-чого; схильна до крайнощів, не має жодних вагань, хвилювань; збуджується лише через надмірне роздратування; підвладна магії слова; ніколи не прагне Істини; не може обійтися без вождя [97, с. 171–172]. Саме тому політики, громадські діячі популістського, авантюрного характеру постійно апелюють до маси, посилаються на неї, її настрої, спекулюють на таких настроях у власних інтересах.

Попри всі розбіжності в індивідуальній психології маса, натовп все-таки тимчасово утворюють певну спільність, яка має щось на зразок “колективної душі”.

Маса, натовп небезпечні для окремого громадянина тим, що людина в них втрачає власні риси і властивості, індивідуальність, неповторність, почуття відповідальності за все, що робить. Тут діє психологія непереборної сили, здатної на те, на що окре-

ма особа ніколи не наважиться. Масі притаманні тваринні, на-самперед біологічні інстинкти, а тому часто вона скоює дії, які важко піддаються свідомому осмисленню і поцінуванню. За визначенням Е. Канетті та З. Фрейда, у масі, натовпі навіть інтелігентна людина стає варваром.

Вважаючи масу, натовп деструктивною, руйнівною силою, Г. Лебон зауважував, що натовп поділяється на два типи: гетерогенний (різномірний) — невиразний, вуличний (зібрання людей у суді, театрі, на вулиці) та гомогенний (однорідний) — секти, класи, касти. На думку Г. Лебона, велику владу над натовпом мають божевільні, галюцинати, епілептики, яких він часто обирає або тимчасово визнає вождями. Однак таких вождів натовп так само швидко позбувається, змінює. Саме яскраво виражені бездарність, екзальтованість, психічна невваженість, а не розумна та освічена людина найчастіше є ідеалом натовпу. Освіченість, талант лідерів натовпу скоріше заважає, ніж допомагає. А от вміння психологічно впливати на інших йому вкрай потрібне.

Маса, натовп вірять словам і закликам лідерів, вождів і підкоряються їм, ситуативно, підсвідомо виконують їх накази і тому здатні на нелюдські, далекі від етичних, гуманних дії та вчинки.

Психологію маси, натовпу активно використовують у політичній боротьбі різноманітні опозиційні, деструктивні сили. Приклади цього є в будь-яких країнах, у тому числі посткомуністичних, у тому числі в Україні. Найнебезпечніше при цьому те, що кожний член маси, натовпу цілковито впевнений у безкарності своїх дій. Ним керує енергія деструктивізму, свавілля, агресії, що становить елементарну загрозу як для інших людей, так і для суспільства загалом.

Маса має специфічні психологічні особливості. Отже, йдеться про психологію масової свідомості.

Масова свідомість — один з видів суспільної свідомості, найреальніша форма її практичного існування та втілення. Це особливий, специфічний вид свідомості суспільства, властивий величезній кількості людей (“масі”, “масам”) [140, с. 166].

В “ідеалі” масова свідомість мала б дорівнювати сумі свідомостей окремих індивідів, соціальних груп. Однак об’єктивно це неможливо і не буває, а тому йдеться про масову свідомість як

збіг (поєднання або перехрещення) основних, найбільш значущих компонентів певної кількості різноманітних (великих і малих) груп суспільства.

Масова свідомість має специфічні ознаки. Це якості, що відповідають певній масі людей у конкретний час. Іншими словами, у масовій свідомості сконцентровані знання, уявлення, цінності, норми, які поділяє певна сукупність індивідів. Вони формуються у процесі спілкування, спільного сприйняття соціально-політичної інформації, визначення ставлення до неї.

Поняття “маси”, як зазначалося, надто мінливе, ситуативне, а тому й суб’єкт масової свідомості не є сталим, цілісним і цілеспрямованим утворенням. Отже, масову свідомість слід розглядати в контексті максимально визначеної “маси”, часу, ситуації, позаяк типологізувати її надто складно, а часом неможливо.

За всієї суперечливості та неузгодженості стосовно типологізації масової свідомості все-таки можна вирізнити такі основні її типи: **ліберально-технократичний, ліберально-реформістський, лібертаристський, традиціоналістський, неоконсервативний, радикал-лібертаристський, радикал-ескапістський, правопопулярістський, радикал-демократичний, радикал-бунтарський, радикал-романтичний і радикал-соціалістичний.**

Феномен маси надто важливий, коли йдеться, як зауважувалося, про втрату в ній індивідом власної індивідуальності. У масі людина забуває про власну відповідальність, необхідність зважати на погляди інших. Вона сліпо підкоряється загальним інстинктам, діє під їх впливом.

Людина, яка є частиною натовпу, практично втрачає індивідуальність, думає та діє під впливом своєрідної колективної психології, інстинктів, втрачаючи індивідуальну відповідальність. Це відбувається, очевидно, тому, що маса має певне, часто штучне відображення сили, агресивності, здатності щось радикально змінити. Тому людина в натовпі часто виявляє далеко не найкращі свої риси, демонструє поведінку, яка за інших обставин, ситуації їй абсолютно невластива. “Натовпом, — зауважує А. Кравченко, — керують пристрасті скоріше погані, ніж добрі. Можна висловитися по-іншому: натовп — простір почуттів, пристрастей, емоцій, самотність — простір розуму і зібраності” [154, с. 184].

На думку окремих фахівців, сучасна людина — це здебільшого й є людина-маса. Вона має надто мало індивідуального, особливого, а ще точніше — не має певних можливостей для прояву цього особливого. Тому вона видається своєрідною одновимірною людиною.

Маса — явище не випадкове. Існують певні об'єктивні причини, механізми її появи, утворення та існування відповідний час.

Можливе стихійне і свідоме утворення маси. Особливо небезпечна ситуація, коли масу утворюють штучно, вдаючись до різних маніпуляцій, політичного популізму, фразеології тощо. Це неважко зробити, позаяк масова свідомість громадян все ж малорухома, доволі негнучка, важко піддається переорієнтації, зміні. Так, у 1999 р. під час різних опитувань громадської думки респондентам було поставлено таке запитання: “Від яких особливостей масової свідомості слід позбавитись українцям насамперед?” Найбільше було таких відповідей: від апатії та байдужості до майбутнього своєї країни — 46 %; від побоювання змін — 26 %. Найімовірніше звинувачення в байдужості до майбутнього своєї країни корелюються з тим, що, за даними іншого опитування, 32 % респондентів зазначили: вони не почувалися громадянами незалежної держави Україна, а 15 % не змогли відповісти на це запитання.

Екстремалізація масової політичної свідомості може виявлятися як у формі цілеспрямованої політичної діяльності організованих груп населення, так і у вигляді так званої протестної поведінки. Окремі автори, розглядаючи феномен масової свідомості, вважають, що центральною проблемою тут є співвідношення політичної та національної самосвідомості. На їх думку, у структурі політичної самосвідомості важливе значення має саме соціально-психологічний компонент, який домінує у процесі трансформації політичної самосвідомості в національну.

Стосовно маси (натовпу) може йтися про масову, у тому числі масову політичну самосвідомість як своєрідне суб'єктивне відображення масовим суб'єктом політичного буття, політичних відносин і всіх пов'язаних з ними явищ [155, с. 28].

Психологія маси, натовпу в різні часи ефективно використовувалась і використовується з метою підтвердити беззастережну віру та поклоніння полководцям, вождям, монархам, виконання жажливих акцій, спрямованих на знищення сотень

тисяч іновірців, людей інших поглядів, віри, раси, як то було за часів сталінізму, фашизму тощо.

Психологія маси, або масова психологія, має певні особливості, і її не слід плутати, скажімо, з психологією народу або нації.

По-перше, масова поведінка не несе жодного відбитку індивідуальності на відміну від специфіки в характері будь-якого народу.

По-друге, масова психологія не так суб'єктивна, як ситуативна. Вона має здатність розчиняти в собі все індивідуальне, особистісне.

По-третє, масова психологія надто підвладна таким закономірностям і механізмам, які впливають скоріше на почуття, емоції і безсвідомі реакції людини, ніж на її розум і свідомість [127, с. 273].

Маса схильна до раптових, неусвідомлених дій найчастіше за рахунок підвищеної емоційності, нестриманості, аферичності.

Психологія народу тим і відрізняється від психології маси, що народ має характерне обличчя, лише йому притаманні індивідуальність, неповторність і унікальність, тоді як масова психологія, або психологія маси, — утворення неперсоніфіковане.

Позаяк психологія маси має багато форм прояву (соціокультурні, політичні, релігійні, національні, спортивні та інші рухи, масові виступи, переміщення людей внаслідок землетрусів, повеней, ураганів, масові соціальні катаклізми — голод, війни, міграції, великі аварії), то й політична психологія маси так само має багато форм (мітинги, пікети, марші, маніфестації).

Політична психологія маси має величезне значення в політичній боротьбі. Відомо, наприклад, як уважно вивчав і враховував у революційній боротьбі психологію маси В. Ленін і його соратники. Саме це дало змогу більшовикам підняти на боротьбу за владу сотні тисяч людей. При цьому В. Ленін уміло маніпулював масовою психологією в інтересах більшовиків, створеної ними партії і не зробив похибки, побачивши в масах русійну революційну силу. Інша річ, і це підтвердили події після жовтня 1917 р., що масова психологія далеко не завжди

може бути творчою, спрямованою на позитивні зрушення в суспільстві. Ще Г. Плеханов, М. Бердяєв, І. Бунін та багато інших прогресивних діячів Росії вказували на загрозу масової психології як деструктивної сили. І. Бунін, зокрема, зауважував, що революціям, у яких задіяні маси людей, властиві жаждоба гри, лицедійство, позерство, балаганщина. У людині під час революцій, зауважував він, пробуджується мавпа.

Не є чимось однозначним, сталим громадська думка.

Громадська думка — це один з проявів масової суспільно-політичної свідомості. Вона відображає ставлення народу або певної його частини до влади, тобто це своєрідна сукупна, надособистісна позиція, точка зору конкретної спільноти стосовно певних явищ, подій, суспільно-політичних ситуацій [138, с. 75].

Люди по-різному розуміють сутність певних політичних явищ, подій, відповідно ідентифікуючи їх. Показовим прикладом цього можуть бути, скажімо, відповіді громадян на запитання “Що для вас означає поняття “демократія?”, які розподілилися так: наявність свобод, основних прав — 38 %; справедливий розподіл матеріальних благ, рівність, справедлива оплата праці — 12 %; правова держава, повага до прав людини, закону, рівність перед законом — 8 %; участь громадян в управлінні державою — 7 %; наявність партій, проведення виборів — 3 %; суспільна злагода, толерантність, спокій, життя без страху — 2 % (інші відповіді — 11 %); 26 % респондентів не відповіли на запитання, що так само показово стосовно рівня освіченості, політичної культури громадян взагалі.

Громадська думка, особливо стосовно вагомих і особливо принципових політичних питань, часто малорухома, консервативна. І щоб вона змінилася, іноді потребується багато часу і зусиль. Візьмемо для ілюстрації цього положення таку важливу і доленосну проблему, як соціально-економічні орієнтації населення України. З часу проголошення незалежності нашої держави і початку реформування економіки на ринкових засадах минуло майже п’ятнадцять років. Однак вивчення громадської думки і нині засвідчує, що фактично лише близько третини опитаних громадян згодні з тим, щоб Україна йшла обраним шляхом. За даними соціологічних опитувань, проведених у 1999 р.,

лише 21 % респондентів вважали, що Україна справді має стати країною з ринковою економікою, 39 % — що найкраще для України обрати соціал-демократичний шлях (коли поряд з розвитком приватної власності, підприємництва забезпечуються широкі соціальні гарантії для всіх), а 31 % визнали за потрібне повернутися до побудови соціалізму (як було до перебудови). На кінець 2003 р. ці показники суттєво не змінилися.

Консерватизм громадської думки з огляду на важливі суспільно-політичні процеси у країні та за її межами зумовлений тим, що громадяни пов'язують ці процеси безпосередньо із задоволенням або незадоволенням власних інтересів, потреб, сподівань. За даними опитування, проведеного в Україні того ж 1999 р., на запитання “Чи виправдалися за роки незалежності надії, які ви мали в 1991 р. у момент проголошення незалежності України?” ствердно відповіли лише 9 % опитаних, а 65 % відповіли, що їхні надії не справдилися.

Розглянуті метаморфози громадської думки, її нестабільність значною мірою пояснюються різними інтересами і мотивами, завдяки яким люди цікавляться і займаються політикою, вона становить для них інтерес.

Інтерес громадян до політики здебільшого посилюється тоді, коли вона реально може вплинути на їхнє життя. Найвищий такий інтерес у нестабільних суспільствах, під час криз, радикальних суспільно-політичних змін і навіть окремих подій. За даними всеукраїнського представницького опитування, проведеного в березні 1999 р. напередодні тодішніх президентських виборів, лише 16 % респондентів відповіли, що вони не цікавляться політикою, 23 % — незначно нею цікавляться, а понад половину — 62 % — зазначили, що політика для них становить інтерес, при цьому “дуже значний” — 2 %, “значний” — 12 %. Останні цифри іноді коментують як надто низький рівень політичної активності громадян, хоча практично це не так: 12 % громадян, для яких політика становить “значний інтерес” — природно характерна цифра для більшості демократично розвинених суспільств. Політика не може бути предметом більшості.

6.4. Національна ідея як об'єднуючий чинник української реформації і проблеми національної психології

Грунтовно аналізувати окреслену проблему можна лише тоді, коли усвідомлюється, що таке нація, враховуються основні її характеристики, риси національної психології людей, громадян конкретної країни.

Визначень поняття “нація” багато. Серед них найприйнятнішими видаються такі.

На думку британського дослідника Г'ю Сетон-Ватсона, “нація є спільнотою людей, члени якої пов'язані між собою почуттям солідарності, загальною культурою та національною свідомістю” [111, с. 539].

Проте доволі узагальнене визначення “нації”. Як приклад дещо деталізованішого визначення можна навести точку зору Е. Сміта. На його думку, нація — це певний колектив людей, що має власну назву, історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів. Таке визначення поняття “нація” ширше, деталізованіше, точніше.

Своєрідно визначав поняття нації, її роль і значення в житті суспільства, держави відомий російський філософ, економіст та історик П. Струве. По-перше, він не вважав державу апаратом насилля і утиску. По-друге, держава для нього завжди була організацією порядку, яка стоїть поза і над будь-яким класом, творчою культурною силою, основу якої становить національність. Звідси логічно П. Струве вважав, що нація завжди є культурною індивідуальністю, культурною спільністю в минулому, сьогоденні та майбутньому. Він першим заперечив проти визначення характеристики націоналізму як національного егоїзму, самообмеження, завищених претензій на монополізм у суспільно-політичній життєдіяльності. Націоналізм П. Струве визначав виключно як почуття любові до свого народу, як вірність його національному духові. Виходячи з цього він і обґрунтовував національну ідею Росії як ідею примирення влади і народу. Саме ця ідея, а не класова боротьба й повинна була забезпечити прогресивний поступальний соціально-економічний розвиток

Росії. Ідея примирення, на думку П. Струве, повинна втілюватися шляхом компромісу, який протистоїть відчуженню і примусу людини. Неважко помітити, що в такому підході до визначення і розуміння суті феномена “нація” домінують духовно-моральні засади, що для сучасного процесу державотворення стосовно України, подібних держав має виключно важливе значення.

Становить інтерес стосовно визначення поняття “нація” позиція українського дослідника — філософа дисидента-шестидесятника В. Лісового, який стверджує, що для буття нації важлива не тільки, а часом і не так наявність окремих особливостей у культурі чи політичній історії, як те, у чому самі люди вбачають власну особливість, відмінність від інших націй, народів. Саме це самоусвідомлення має важливим складником певні ціннісні орієнтації і волю, тобто передбачає діяльне утвердження людиною себе як колективної “особистості” [94, с. 594]. Тут логічно перейти до необхідності того, щоб нація мала власну національну свідомість як “усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етичної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності” [88, с. 87]. За іншим визначенням національна свідомість — це “різновид свідомості соціальної спільноти, групи, що базується на уявленнях про соціальні вартості та норми, визначальні для зарахування особистості до певної нації, тобто до спільноти національної” [70, с. 63].

З усіх визначень поняття “національна самосвідомість” найґрунтовнішим, об’ємнішим, на наш погляд, є таке: “**національна самосвідомість — це усвідомлення та ствердження представниками національної спільноти унікальності об’єктивних та суб’єктивних особливостей життєдіяльності нації як основи її єдності та реалізації спільних потреб й інтересів її представниками**” [107, с. 69].

Узагальнюючи більшість визначень поняття “нація”, у тому числі й наведені у словниках, сформулюємо його так: **нація** (від лат. *natio* — плем’я, народ) — це стійка спільність людей, яка історично склалася на основі єдності походження (спільність “крові”), культури, спільного проживання, діяльності та комунікацій (економічних, політичних та ін.).

У структурі нації вирізняють етнічні та соціальні компоненти.

Етнічні компоненти — це походження, мова, культура.

Соціальні компоненти — це спільна економічна життєдіяльність, розвинені комунікації і групова ідентифікація.

У політичній життєдіяльності велике значення має психологія окремої особистості, нації, народу, суспільства (масова психологія).

Психологія народу — одна з найскладніших проблем не лише суспільної науки, а й суспільного буття. Її досліджували В. Вундт, Г. Тард, Г. Лебон, М. Лацарус, Г. Штейнталь, М. Бердяєв, В. Бехтерев, М. Михайловський та багато інших зарубіжних і вітчизняних вчених. Відомий російський психолог кінця XIX — початку XX ст. Д. Овсяніков-Куликівський, наприклад, вважав, що в національній психіці на перше місце висувуються особливості інтелектуального порядку і що відмінності між націями треба шукати саме у психології мислення і розумової творчості.

Деяко подібні позиції щодо психології народу мали російські революціонери — демократи О. Герцен, В. Белінський, М. Добролюбов, М. Чернишевський, маючи на увазі те, що народи різняться інтелектуальними, емоційними, вольовими рисами громадської психології.

Вочевидь, правильним є також твердження В. Бехтерева стосовно багатогранності психічного складу окремого народу, особливостей його емоційного стану, різного світосприйняття тощо, що повною мірою стосується, зокрема, і українського народу.

Кожний народ своєрідний, неоднозначний у реакціях, діях, вчинках, проявах. Про неоднозначність, суперечливість російського характеру свідчили, зокрема, Ф. Достоєвський, В. Соловйов, М. Бердяєв, М. Лосський, І. Ільїн та багато інших відомих вчених і громадських діячів.

“Національні риси психіки, — зауважує сучасний вчений Б. Паригін, — виявляються в особливостях будови характеру, темпераменту, традиціях, звичаях і смаках людей. Структуру психічної будови можна розглядати і у плані визначення різної ролі та різних рівнів певних компонентів суспільної свідомості народу” [127, с. 270].

Ще глибша проблема — “нація і національна ідея”. Розглянемо її в контексті національно-культурної розбудови в сучасній Україні, у контексті проблем державотворення.

Призначення України, що народилася під знаком Венери, — вища космічна творчість. Україна ніколи не була обділена талантами, обдарованими людьми, які зажили слави власному народові, уславили Україну як у рідній стороні, так і за її межами. То ж чому сьогодні, маючи чудовий історичний шанс здобути нарешті власну державність, утворити її, ми багато чого не спромоглися зробити, а дещо з державотворчого позитиву навіть втратили?

Існує таке явище, як **український фактор**. Це — ступінь усвідомлення нацією, народом власної значущості, сили ваги, потреби в тому, щоб з нами — українством — рахувались інші. Про це не лише писали десятки вітчизняних видатних вчених, громадських, політичних діячів, зокрема Т. Шевченко, І. Франко, В. Липинський, Г. Сковорода, П. Юркевич, Д. Бертянський, Т. Зіньківський, Д. Чижевський. У різних історичних ситуаціях цей фактор і виявляється по-різному. Наприкінці 80-х — на початку 90-х років він переконливо заявив про себе, набирав сили і навіть демократія відроджувалася в Україні саме як національна, етнічна, українська. Однак у ті перші роки державотворення український фактор мав також помітне романтичне забарвлення, відзначався не лише романтизмом, а й ідеалізацією майбутнього процесу державотворення, а надто внаслідок легалізації та утворення численних всеукраїнських організацій, таких як Народний Рух, Меморіал, Українська республіканська партія, Товариство української мови та ін. Однак природний процес визначення української нації поступово позбавився не лише романтизму, а й реальної потреби з’ясувати, що, власне, нас має в Україні всіх об’єднувати, якою має бути консолідуєча сила, яку називають національною ідеєю.

Що ж таке українська національна ідея, у чому її унікальність, неповторність і чого нам бракує у її використанні як консолідуєчого фактора державотворення, формування української нації саме як політичної? І до сьогодні це питання залишається складним і дискусійним. Наша точка зору з цього приводу така.

Українську національну ідею можна розглядати як категорію історичну, філософську, політичну, етнічну тощо. Так, відомий український етнодержавознавець Ю. Римащенко проблему національної ідеї розглядає у трьох аспектах: як детермінанту національного поступу; реалізацію природного права народу на гідне існування; основу національного розвитку [160, с. 15–19]. Безумовно, важливі всі три складові, які слід враховувати саме в їх тісному поєднанні.

Філософські ідеї, що обґрунтовують національну ідею, вочевидь беруть початок з Кирило-Мефодіївського братства. Вже тоді в їх основі були слов'янське братство та конструктивний націоналізм. Згодом багатьма, навіть справжніми патріотами України ці ідеї сприймалися і трактувалися значною мірою ізолювано, як крайнощі, а тривалий час зовсім відкидалися марксистами-матеріалістами. Однак вони, хоча й не розвивалися як слід, допомагають формувати національну ідею сьогодні. При цьому зауважимо, що сформованої як цілісна ідея державотворення національної ідеї як такої, на жаль, не існує. Кожне її трактування має певні хиби, спірні моменти. Не можна, зокрема, визнати цілком вдалим визначення суті національної ідеї, запропоноване і Президентом України Л. Кучмою. **“Національна ідея, — зазначав він, — це форма державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі. Без свідомості народ, як і людина, нежиттєздатний. Але акт усвідомлення себе — самоідентифікація — починається з дотримання принципу неподільної історії, визнання всіх її сторінок”** [197]. Важко, однак, зрозуміти, що таке **“державне самоусвідомлення”** або **“принцип неподільності історії”**. Ці та інші сентенції лише опосередковано стосуються проблеми **“національна ідея”**.

Національна ідея не є чимось надуманим, привнесеним у життя нації. Вона зароджується з моменту зародження нації виходячи з її історичних потреб і тому не є й не може бути чимось статичним, незмінним; зі зміною реальних потреб нації, її мети, завдань змінюється й національна ідея. Отже, зрозуміло, що національна ідея нині жодною мірою не може декларуватися, повторюватися, сприяти демократичним перетворенням в Україні в незмінному розумінні її суті нашими великими попередниками, навіть такими непересічними, як М. Костомаров,

Т. Шевченко, Л. Українка, В. Липинський, М. Грушевський, Д. Донцов та ін.

Мало того, сліпе відтворення, повторення національної ідеї не просто не відповідає часу, ситуації, а абсолютно не сприймається новими поколіннями, які живуть, діють, спілкуються з іншими націями й народами в зовсім інших умовах, аніж їхні великі пращури. То ж чи варто ображатися, коли нас звинувачують у “шароварщині”, сліпому наслідуванні традицій, ритуалів і звичаїв. У культурі маємо непоодинокі спроби спрощено повернути народ до традицій сивої давнини, що елементарно не сприймається, особливо молодим поколінням.

Отже, можна цілком пристати до думки, що **національна ідея базується на трьох принципах** [194, с. 3]:

- **історичному** (одвічні права на власну територію, на якій виник та існує український етнос);
- **етнічному** (виникнення і розвиток українського етносу і його переродження в націю);
- **духовному** (наявність культурних, соціальних та інших ознак, притаманних лише конкретній нації).

На думку багатьох вчених, українська національна ідея — це певний комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини-державотворця і співгромадянина, яка, спираючись на минуле і пишаючись ним, а не докоряючи йому, повинна мобілізувати творчі сили на здобутки сучасні й майбутні, творіння українського народу як єдиної політико-етнічної спільноти, цілісної одиниці світового співтовариства. Таке визначення поняття української національної ідеї, яке запропонував, зокрема, український вчений С. Вовканич, найвагоміше і має право на існування в першій його частині. Друга ж його частина є проекцією національної ідеї на суспільне життя, суспільно-політичну діяльність особистості, окремо взятого громадянина і нації, народу загалом.

Зважаючи на довготривалу неможливість українства розвиватися самостійно, втручання в цей процес інших країн, особливо Росії, нині маємо своєрідну “розмиту національну свідомість”. Небезпідставно окремі фахівці вважають, що за десятиріччя комуністичним ідеологам вдалося привчити українців, і не лише їх, до думки, що українська національна ідея ціл-

ком “замішана” на спотвореному націоналізмі, тобто на виключно негативному розумінні суті націоналізму як такого.

У ситуації, що склалася в Україні, коли багато людей втратили не лише національні, а й духовні, культурні орієнтири, коли середовище виявилось для них маловідомим, незрозумілим, кожний громадянин, а відтак і всі нації, народи шукають певні культурні моделі, ідеологічні схеми, за допомогою яких можна було б покращити його, зробити зручнішим для життя. У такій ситуації **просто повернення до власної історії, її пізнання, оволодіння досягненнями не лише національної, а й світової культури не сприяє необхідній і об’єктивній ідентифікації українця.** Реальною потребою для цього є національна ідея, за наявності якої процес ідентифікації, самоусвідомлення власного ества та його покликання активізується, унаочнюється, стає очікуваною реальністю.

Національна ідея в жодному разі не має на меті утворення, досягнення умовної, штучної єдності, якої дехто прагне. **Нація, де кожний громадянин почуватиметься вільним, самостійним, — не гурт випадкових людей, а єдність особистостей, духовно близьких, споріднених ідеями і прагненнями людей.**

В Україні досі ніхто не усвідомлює повною мірою недавню трагедію, що сталася внаслідок розпаду СРСР. Загинув не просто СРСР. Загинула радянська монотипістична культура, що десятиліттями формувала штучний, далекий від реального образ світу. Це призвело до масової дезорієнтації людей, втрати ними відповідної національної ідентифікації як на груповому, так і на індивідуальному рівні. Для українського етносу, нації це надто складна, майже трагічна ситуація, адже **століттями осердям національної ідеї українця було насамперед бажання мати власну національну державу.** І нині це бажання треба не так відродити, як сформувати у свідомості кожного громадянина. Оптимізму додає хіба що думка Л. Гумільова стосовно того, що **українська нація — не просто давня нація складної й трагічної долі, вона водночас молода пасіонарна нація, яка має великий сукупний інтелект і здатна відіграти важливу роль у прогресивному розвитку людства.**

Українська нація завдяки кращим своїм носіям повинна не просто стверджувати власну давність, сутнісні риси і особливості, вивищуватися над іншими, а консолідуватися, об’єднуватися з

іншими націями, які проживають на території України, задля єдиної мети — побудови власної, справді демократичної, правої, суверенної держави. І це тому, що основним вектором національної ідеї завжди було формування, становлення демократичного, громадянського суспільства, а шлях для досягнення цієї мети — сприяння формуванню суспільної злагоди.

Загальні обриси української національної ідеї сьогодні закріпила Конституція України. Однак без національної єдності, самосвідомості громадян, їхньої спрямованості та ініціативи в розбудові української державності найбільшою мірою матеріалізувати національну ідею надто проблематично.

Національна ідея тому й є національною, що повинна відбивати загальний інтерес, потреби всієї нації, а в такій багатонаціональній державі, як Україна, йдеться про інтереси всіх етносів, які мають вільно розвиватися й самореалізовуватися. Кожному етносу притаманна власна національна ідея, і в ідеалі, не полишаючи її, він має змогу жити й діяти узгоджено з усіма етносами, які існують у суспільстві. Власне, будь-який етнос об'єктивно змушений зважати на інтереси інших, а понад усе з тим інтегрованим, яким якраз і є українська національна ідея.

При цьому зазначимо, що національна ідея жодною мірою не може бути окремою думкою, поглядом, який поділяють усі. Це система поглядів, ідей щодо комплексу питань, які стосуються існування суспільства, нації, народу, який живе у країні. Отже, за змістом національна ідея, особливо українська, — явище багатоскладове, поліетнічне, яке не можна розуміти суто в етнонаціональному плані.

І все ж таки національна ідея повинна бути єдиною, визнаною, усвідомленою всім народом, окремими етносами завдяки і через власну культуру.

Однак попри те, що впродовж кількох століть сутність української національної ідеї змінювалась, є підстави стверджувати: вона все ж таки мала й нині має певний стрижень, об'єднувальну базу. Це завжди було пов'язано з намаганнями української нації мати власну державу. Та ось парадокс: формальне проголошення держави власне й відбулося в новій Україні в 1991 р. з прийняттям Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України. Звернімо увагу на те, що вже в цьому доленосному документі було записано: “продовжу-

ючи тисячолітню традицію державотворення в Україні” та зазначено, що проголошується “незалежність України та створення самостійної української держави — України” [112, с. 603]. Отже, прийняття цього Акта стало початком творення національної ідеї, до того ж її основою якраз і було споконвічне прагнення мати власну національну державу. Прийняття Декларації прав національностей, закону про національні меншини, постанов Верховної Ради України про державний Прапор, Герб, Гімн України та інших актів було важливим кроком до якісного наповнення суті національної ідеї, але вони більшою мірою закріплювали хоча й обов’язкові, проте формальні ознаки української державності. Попереду було й залишається не просто формальне творення самостійної, демократичної держави, а формування політичної нації, що є довготривалим і складним процесом.

Допоки “сама нація ще не усвідомила себе нацією, не піднялася з колін, не згуртувалася, щоб розбудувати державу” [112, с. 25]. З таким твердженням першого всенародно обраного Президента України Л. Кравчука аж ніяк не можна не погодитися, як і з численними думками інших політиків, вчених стосовно того, що нині національна ідея набрала переважно економічного характеру: станемо економічно сильнішими, заможнішими — матимемо і національну державу — такими є більшість тверджень. Однак це думка-пастка, бо не можна національну ідею фетишизувати, штучно матеріалізувати, прискорюючи її втілення в життя і свідомість громадян. Поки налагодимо економіку, станемо заможнішими, втратимо інтелектуальну базу, національну еліту.

Отже, відправними у формуванні національної ідеї, адекватної викликам часу, нації, були й залишаються наука і знання. Щоб бути багатим, заможним, зовсім не треба бути свідомим, мати чітку громадянську свідомість. У світі тисячі багатих людей, які ніколи не замислювалися й не замисляться над тим, хто вони, якого роду й племені. Здебільшого це люди, які ніколи не почувалися маленькою часткою нації, народу та етносу. Безумовно, треба стати багатими, сильними, але не від кількості багатих залежить багатство держави. Справжнє багатство національної держави (а цим Україна вирізняється з високорозвинутих країн) — у духовній єдності, згуртованості навколо єдиної ідеї.

Єдність — не суцільний “одобрямс”, не сліпе наслідування інших. Єдність — це вміння свідомо узгоджувати власні дії з діями інших, навіть за об’єктивно існуючих відмінностей.

Прогресивний розвиток і конструктивна сила української національної ідеї значною мірою залежать від розуміння сутності нашої нації, її національного потенціалу.

Нині українство має, як далеко не кожна нація, чітко виражені відмінності — етнічні, культурні, історичні, духовні, є доволі численним, соціальним утворенням, щоб продуктивно діяти, самостверджуватися, обстоювати власні національні інтереси, мати певні групові почуття, лояльність і неупередженість до інших великих спільнот, а також забезпечувати всім людям фактично рівні громадянські права, згуртовувати їх у спільній праці навколо єдиної мети. Тут якраз і йдеться про створення міцної, сильної, квітучої та демократичної країни, що й проголошено Конституцією України. “Політична нація, — зауважує відомий український етнополітолог О. Картунов, — то не просто населення якоїсь країни і не просте співгромадянство, а справді спільнота, об’єднана (часто, але не завжди) спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави та її законів, спільною волею, спільними інтересами, спільними надіями на майбутнє тощо” [80, с. 135].

Ґрунтовно досліджуючи феномен української національної ідеї, вітчизняний політолог І. Кресіна небезпідставно стверджує й те, що “національна ідея уособлює стихійний, навіть інстинктивний процес боротьби українства за забезпечення етнічної самобутності, яку воно вело багато століть” [88, с. 244]. Однак слід зважати на те, що з часом таку самобутність дедалі важче зберегти, а надто відроджувати, до того ж якщо фактичної зовнішньої загрози державному суверенітету (як нині в Україні) не існує. Розглядаючи національну ідею як явище рухливе, певною мірою мінливе, І. Кресіна наводить таке її філософське визначення: “Національна ідея на відміну від політичної мрії — політичний проект майбутнього нації, імператив її свідомості й чину, смисложиттєвий чинник національного розвитку” [88, с. 327]. Доволі влучне визначення.

Разом з тим слід пам’ятати, що українська нація надто своєрідна, багато в чому несхожа на інші нації. За психологічним складом українці — народ західного, європейського типу,

тоді як росіяни, колишні наші “старші брати” — східного, азійського типу.

Доцільно зауважити також, що **тривала відсутність власної державності, боротьба за неї спричинилися до появи в українців комплексу національної меншовартості**. Це позначилося й на їх національній ідеї, специфіка якої, на думку сучасного вченого В. Кизима, полягає в тому, що це ідея “не так “незалежності для”, як “незалежності від”, тобто це ідея не творчості, а свободи, яка доволі часто розуміється як стихія вольності й руйнування” [81, с. 120]. Така ситуація добре зрозуміла, як і те, що політична культура поневоленої нації взагалі має ознаки конформізму, коли певною мірою забуваються власні культура, мова, традиції, звичаї й навіть символи. То чи варто дивуватися, що така велика частка “російського” елемента не лише в побуті, а й у свідомості людей, так само, як і польського, угорського та іншого, позаяк панування або навіть спроба його здійснити в Україні будь-якою іншою державою безслідно не зникають. Вони розшматовують свідомість нації, народу і психологічно, і духовно, і територіально.

Українцями, як і німцями, французами або будь-ким іншим, не народжуються. Національність не є біологічно спадковою. “Двоє людей, — зазначає сучасний політолог-дослідник Е. Геллер, — належать до однієї нації, якщо і тільки якщо їх об’єднує єдина культура, яка, у свою чергу, **розуміється** (підкреслено автором. — М. Г.) як система ідей, умовних позначень, зв’язків, способів поведінки і спілкування” [48, с. 124]. Згрупована національна ідея і є системою ідей, що складається з певних ціннісних орієнтацій, норм моралі та поведінки. Національна ідея не може існувати без глибокого усвідомлення необхідності жити і діяти саме в такий спосіб, а не в будь-який інший. Вона не може бути штучною, формальною і до того ж автоматично не сприймається і не може сприйматись особою.

Розглядаючи національну ідею, слід пам’ятати, що **найскладнішим у цьому контексті є питання відносин нації і держави**.

Точок зору стосовно того, що перше виникає, нація чи держава, що важливіше для суспільно-історичного розвитку — безліч починаючи з твердження І. Бочковського (“Національна справа”, 1918 р.) про те, що нація і держава, мовляв, ненавидять одна одну.

Не вдаючись у глибокий розгляд означеної проблеми, нагадаємо лише одне принципове положення.

Існують держави, які виникли задовго до появи націй, але є й нації, які існували набагато раніше, ніж з'явилися держави. Отже, нація може існувати без держави і навпаки. Забувати про це означає ідеалізувати або націю, або державу.

Нація може бути як більшістю в державі, так і об'єктивною меншістю, що залежить не від кількісних показників.

Нація може існувати не лише у своїй державі. Навіть розділена, розпорошена по інших державах вона не перестає, однак, бути нацією. Якщо держава, скажімо, не може існувати без території (виняток становить хіба що Палестина), то нація цілком може існувати без неї (радянські німці, євреї до створення держави, цигани та ін.).

Суб'єктами права в державі є і нація, і держава. Перелік невіршених питань, суперечностей, неузгодженостей можна продовжувати.

За функціями, однак, держава “багатша” і “сильніша” хоча б тому, що має більші порівняно з нацією права та механізми їх обстоювання. Саме тому вона має, наприклад, право представляти все суспільство всередині країни і водночас поза її межами, чинити суд, видавати закони та інші нормативні акти, дбати про безпеку країни. Усе це фактично не має можливості обстоювати нація, що, зрештою, і є важливим джерелом суперечностей між нацією і державою.

Проте іноді нація може на певний час стати панівною, культурною, як це відбувалося свого часу, зокрема, у державах фашистського типу. У країнах же тоталітарного характеру і режимів, навпаки, культ партії, її ідеології відсуває нації і національні інтереси на другий план, принижує їх роль і реально становиче.

Непоодинокі випадки, коли в багатонаціональних державах нації не лише конфліктують, а й ведуть відкриту гостру боротьбу між собою. Більш-менш гармонійні відносини між націями, як, наприклад, у Швейцарії, існують доволі рідко, особливо у слаборозвинених країнах з низьким рівнем демократії.

Часто-густо в багатонаціональних державах нації борються переважно не на теренах того, якою повинна бути держава, а яка нація повинна мати більше влади, повноважень, прав.

Феномен відносин української нації і держави доволі своєрідний. Український народ, нація століттями не мали власної державності, хоча їх спроби утворити таку державність були неодноразовими і часто кривавими. Державницький інстинкт українства тривалий час тримався на національній мові, культурі, традиціях, волелюбстві, а то й на звичайній романтиці. Кращі риси української нації не змогли знищити ані сила, ані підступні дії інших народів, особливо у XVII–XVIII ст., за часів московського царату і пізніше, навіть у XX ст. Державницький інстинкт завжди був притаманний українству і тепер маємо, зрештою, його практичне втілення. Хоча це — складний і суперечливий процес.

Складні та неоднозначні також питання національної психології в контексті національної ідеї та практичної реалізації національного потенціалу народу.

Спочатку поміркуємо про національну психологію.

З виникненням націй формується національна психологія як складова гуманітарного знання, що вивчає психологічні особливості народів саме на етапі виникнення націй.

Зрозуміти, усвідомити сутнісні характеристики національної психології можна лише тоді, коли добре відомі особливості формування конкретної нації. Річ у тім, що спільного походження, мови, побуту чи культури недостатньо для того, щоб перетворити народ на націю. Для цього потрібні самосвідомість, глибоке розуміння спільної культурної, політичної мети, щось подібне до спільної релігійної віри. Більшість дослідників цієї проблеми (зокрема, І. Кресіна) справедливо зазначають, що домінуючим націотворчим чинником беззаперечно є національна ідея [88, с. 238].

Як бачимо, нація, як і національні почуття, не є чимось природним, даним від народження. Так само як любов до свого міста чи села, до Батьківщини загалом ще не є ознакою національної свідомості. Нація з'являється тоді, коли у людини, народу формується і викристалізовується національна свідомість.

Національну психологію не слід плутати з етнічною, психологією націй, народів, етносів, що сформувалася значно раніше, ще за часів античності. Національна психологія як самостійна галузь знань має складнішу структуру, оперує такими категоріями, як “національний характер”, “національна свідомість”,

“національна самосвідомість” (які не властиві етнічній психології).

Основним елементом у структурі національної психології є **національний характер** як своєрідне, специфічне поєднання загальнолюдських рис, конкретних історичних та соціально-економічних умов буття нації. Він виявляється в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах [180, с. 260].

Риси національного характеру формуються під впливом соціально-економічних, історичних і географічних чинників. Ці риси змінюються повільно, позаяк багато з них доволі консервативні, а то й такі, що штучно приписуються певній нації, використовуються для протиставлення її іншим націям, характеризуються необ’єктивно. Скажімо, працелюбність, хоробрість, волелюбність подаються характернішими рисами одного народу, ніж іншого. Іноді окремі нації приписують риси, які фактично є загальнолюдськими і тому гіперболізувати та виокремлювати їх на догоду будь-кому так само не виправдано, а то й неприпустимо.

Тепер щодо національного потенціалу українців, який часто в Україні не розуміється і недооцінюється. Він надто великий і потужний. На думку сучасного дослідника Ю. Саєнка, цей потенціал має такі складові [191, с. 74]:

- національно-вольовий; дух народу — всепроникна, трансцендентна, трансперсональна енергія потягу до життя: вміння ставити завдання, віднаходити методи та механізми їх розв’язання, доводити намічене до конкретного результату тощо;
- морально-етичний; дух народу — етико-естетична енергетика, спрямованість якої виражена за віссю “добро — зло”;
- інтелектуальний — сума знань та досвіду щодо технологій політичної, соціальної, економічної, інженерно-технічної та екологічної життєдіяльності народу;
- матеріально-трудова — ресурси трудові, техніко-технологічні, природні.

Не випадково матеріально-трудова потенціал, ресурси названо останніми, позаяк, як свідчить реальна життєва практика, нині справжнього прогресу досягли країни, які, навіть не

маючи таких ресурсів, забезпечили розквіт інтелекту своєї нації, народу завдяки розвитку освіти, науки, поставили за мету дати вищу освіту і професійну підготовку більшості продуктивного населення.

У ситуації, що склалася в Україні, повинно йтися не про націю взагалі, а про політичну націю, про те, що в основу національної ідеї покладено національний інтерес. А відтак внутрішня і зовнішня політика України повинна базуватися на національних і національно-державних інтересах, виходити саме з них.

У широкому розумінні українська нація — це відкрита поліетнічна спільнота. Вона історично склалася на території України, усвідомлює себе українським народом, а її члени вважають себе громадянами України. Саме тому й існують підстави вважати українську націю політичною. А якщо це так, то така нація повинна нести подвійну соціальну відповідальність: з одного боку, за згуртування всього народу на теренах розбудови державності, з іншого — за реалізацію національного інтересу, що передбачає зміцнення економічної могутності держави, розвиток національної культури, мови, підтримку на належному рівні національної свідомості громадян, формування національного буття спільноти. У такій постановці питання повинно йтися про націю-державу як суб'єкт міжнародних права і відносин [101, с. 91].

Багато вчених вважають, що національна ідея має бути чітко визначена, державницька. Однак у такому разі, особливо в нестабільних державах, постає проблема державної монополії на національну ідею. Держава, не маючи або й усуваючи певних політичних конкурентів, у ситуації, що нагадує українську, часто нав'язує власне розуміння суті національних інтересів, національної ідеї. І це тоді, коли такі інтереси визначаються виключно об'єктивними процесами, що відбуваються в державі. Вони не можуть трактуватися по-іншому, особливо при зміні великих державних, політичних осіб або й загальнонаціональних владних структур.

Для нестабільних суспільств характерна надмірна ідеалізація суті національних процесів. При цьому не слід поринати в ринковий фундаменталізм, вважати, що ринок, ринкові реформи є панацеєю від усіх бід, забувати про шкідливість втрати

вкрай необхідних регуляторних можливостей впливу на суспільство, його функціонування. Це, зокрема, спостерігається і в сучасній Україні.

Крім того, необхідно пам'ятати, що національні процеси не повинні суперечити інтернаціональним, інтеграційним, так званим глобальним. Вони обов'язково за пріоритетності національних мають узгоджуватися.

Політична нація є спільнотою, яка певним способом сформувала принципи, правила, процедури та ритуали розподілу влади, а проблема формування політичної нації є насамперед проблемою організації розподілу влади та владних повноважень між людьми на всіх рівнях суспільної життєдіяльності [193, с. 329]. Водночас за майже п'ятнадцять років незалежності в політичному плані саме проблема влади, її розподілу була й залишається в Україні не вирішеною й часто призводить до надто гострої боротьби саме в найвищих ешелонах влади.

У нас, українців, є всі підстави відтворитися та утвердитися не лише як політична нація, а й як ідеальна політична нація, позаяк для цього потрібно — і для цього існують усі можливості — стати спільнотою, яка має певні характерні риси, що чітко вирізняють її серед інших; вільна від будь-якого зовнішнього контролю і доволі сильна, щоб забезпечувати власну свободу [101, с. 91].

Можливо, декому таке видається парадоксом, але в Україні власне влада і держава, якої так прагнули мільйони українців, по-справжньому ніколи не пошановувалися. Передусім це зумовлено складними процесами відносин держави і нації.

Видатний український етнополітолог В. Старосольський, зокрема, зазначає, чому нація не лише історично ввійшла у відносини з державою, але по суті повинна “займати становище” супроти держави і навпаки. На його думку, “націю і державу вирізняє “універсальність” інтересів, в яких перша є центром, а друга — засобом для їх задоволення... Як найширший центр інтересів нація повинна для їх заспокоєння заволодіти наймогутнішим історично даним суспільним механізмом, себто державою” [183, с. 104].

При цьому зазначимо, держава так само існує заради реалізації певної базової мети. Власне для цього вона й утворюється, а саме задля втілення в життя ідей, мети домінуючої нації. Для

таких держав, як Україна, це — втілення національної ідеї. Саме держава в умовах України повинна сприяти національному згуртуванню і відповідній інституціоналізації нації, не замінюючи її і не спростовуючи. **“Нація, — як справедливо зауважив Л. Тихомиров, — є основою, при слабкості якої слабка й держава; держава, що послаблює націю, тим самим доводить свою неспроможність”** [187, с. 33].

Хоча як це не парадоксально, але в Україні й українці ніколи, як зауважувалося, владу особливо не пошановували і не тому, що не було авторитетних можновладців. Народ розумів, що влада його не захистить. Можливо, через це й донині українці живуть без відповідної поваги і до духовної, і до земної влади, зрідка просто засвідчуючи, що шанують і ту, і ту. Необхідно й сьогодні виховувати, особливо у молодих людей, повагу до власної влади, підвищувати її авторитет, спонукати до праці в інтересах народу, а не ганьбити її, доводячи її некомпетентність і нікчемність. У протинному разі нинішня влада не вистойть, як не вистояли колись УНР і ЗУНР.

Принагідно зауважимо, що в Україні доволі довго — і сьогодні також — домінує психологія нужденних. Заможних в Україні ніколи не поважали, як не поважали й владу, і роботодавців, і громадські організації. Власне, це — феномен пострадянської доби, який і нині існує в моделях життя: “Хапай і біжи!”, “Живи цією миттю”, “Здохла у Івана корова, нехай ще й хата згорить!” та ін. Саме з огляду на це потрібно забезпечити динамічний розвиток гуманітарної сфери, тобто основні капіталовкладення і сили слід спрямовувати на розвиток людини, а саме в науку, освіту, культуру, нові технології. Без цього неможливо сформувати й виховати громадянина, особистість, відповідальну не лише за себе, а й за державу, в якій живе. Можна пристати до думки вчених, які стверджують, що в Україні потрібен власний повноцінний гуманітарно-інформаційний сектор економіки, що забезпечить оновлення гуманітарної політики взагалі.

Як зазначалося, в Україні еліти, інтелектуалів ніколи не брало. На початку 90-х український інтелектуал, як неодноразово наголошував український політолог В. Полохало, з одного боку, опинився в ситуації без звичних та обов’язкових “правил гри”, до того ж його соціальний і матеріальний статус різко знизився. З іншого боку, перед ним відкрилися великі можливості

для індивідуального успіху, самореалізації, а для декого — і збагачення. Якщо стисло окреслити основні ціннісні установки українських інтелектуалів, — то це асоціальний індивідуалізм. Саме це обмежує їхній вплив (та вони й не прагнуть впливати) на формування громадянського суспільства. Доволі слухна думка, що характеризує практично всю українську еліту. І все ж на нинішньому складному, надто суперечливому та переломному етапі державотворення **національна ідея в Україні об'єктивно повинна мати державницький характер**, позаяк насамперед держава повинна захищати та забезпечувати максимальну реалізацію інтересів усіх етносів, особливо національних меншин. Її завдання — це допустити розбрату, шовінізму, потурання інтересів найменшої соціальної групи в суспільстві. Іншими словами, держава повинна закріпити у своїх основних документах, насамперед у Конституції, законах, основні положення національної ідеї, отримані в результаті загальнонаціональних референдумів, опитувань громадської думки, відкритих демократичних дискусій тощо. Громадськість небезпідставно вже впродовж майже п'ятнадцяти років очікує від органів влади держави — Президента, Уряду, Верховної Ради — обґрунтованої стратегії розвитку суспільства, чіткого визначення курсу щодо бажаного майбутнього. Водночас цілі та перспективи розвитку України залишаються нечіткі. У зведеному плані бракує науково обґрунтованої програми соціально-політичного розвитку з визначенням пріоритетних, сьогоденних та перспективних проблем і питань. Коли державотворчі процеси розвиваються за методом “спроб і помилок”, бажаного результату досягти надто складно.

Ще раз наголосимо, що **національна ідея значною мірою зумовлена саме національним інтересом**. Нині для більшості українців це — національне виживання. І хоча певною мірою національний інтерес сприяє консолідації нації, проте завдання формування національної державності він остаточно не розв'язує, позаяк моделі життя українських громадян максимально індивідуалізовані. **Ми не політична, а етнічна нація, і доки не сформуємось як нація політична, не матимемо й держави як такої в її найкращому сенсі**. До того ж політичні партії і об'єднання, окремі відомі політики, громадські діячі в Україні використовували й нині використовують політику виключно як

засіб боротьби за владу, а не державотворення, становлення власної державності.

У ґрунтовному дослідженні “Дух нашої старовини” український вчений Д. Донцов стверджував, що причини наших невдач криються в нешляхетності правлячої касті. На його думку, найвища каста, впадаючи в користоловство й зажерливість, доводить державу до безславного кінця. Подібні факти можна знайти не лише за часів Б. Хмельницького, І. Мазепи чи М. Грушевського. Фактично двічі українці мали шанс створити національну державу, проте так і не створили, хоча не бракувало тоді ні духовних сил, ні організованості воєнної чи таких об’єднувальних і авторитетних осіб, як Богдан Хмельницький та інші. Нешляхетність правлячої касті — ось причина того, що вже у XXI ст. **українство намагається утвердити власну державність**. Правляча каста в Україні понад усе любила й нині любить не власний народ, країну, а себе, і дбає насамперед про себе, постійно висловлюючи і позірно демонструючи нібито велику любов до власного народу. Така ситуація надто загрозлива, адже політику робили й роблять не класи і маси, як стверджували К. Маркс, Ф. Енгельс і В. Ленін, а невеликі соціальні групи, еліти. Саме вони контролюють і впливають на розподіл матеріальних і фінансових ресурсів суспільства. Отже, практична реалізація національної ідеї багато в чому залежить від того, як її сприймає правляча еліта, до якої в Україні, на думку окремих політологів, зокрема Д. Видріна, можна зарахувати щонайбільше 100 осіб.

Ще у “Слові про закон і благодать” Іларіона (XI ст.) — першого Київського митрополита російського походження, найближчого сподвижника Ярослава Мудрого, наголошувалося, що поділ суспільства на тих, хто керує і ким керують, — справа рук божих. То кого ж тоді запитувати про долю України?

Болісно, поступово, але український народ все ж виробляє вкрай необхідний імунітет стосовно всіляких “вождів”, “батьків нації”, однак це не означає, що можна взагалі не поважати власних лідерів, особливо загальнонаціональних, яких до того ж здебільшого висуває на політичний олімп уся нація. Насамперед це стосується особи Президента України. Ми маємо всенародно обраного Президента, і як би до нього не ставилася окрема людина, громадянин, необхідно сприймати його як

Президента всіх громадян нашої країни. Висока політична культура народу, нації в тому й виявляється, щоб ставитися до власних державних лідерів поза особистісними політичними переконаннями та ідеологічними уподобаннями. Це важливо ще й тому, що не в кожній країні — і Україна не виняток — існує своєрідний центр як конструктивний потенціал, спроможний об'єднати більшість громадян хоча б навколо визначальних ідей і цінностей. Найчастіше центризм значною мірою умовний, недовготривалий, хоча й надто бажаний. Влада й політики загальнонаціонального рівня такі, яких народ обирає сам.

Здобуття свободи, незалежності — надто велика відповідальність за те, який вибір буде зроблено, яким шляхом піде народ, нація, яку систему відносин будуватимуть. Незрівняно висока відповідальність при цьому покладається на представників національної еліти, політики та громадських діячів загальнонаціонального рівня, тобто на тих, кому громадяни делегують власні повноваження як виборці, учасники різних референдумів, опитувань громадської думки. Та якщо відверто, дуже поширеними масовими явищами в українській політиці є політична корупція, мімікрія, шахрайство, ошукування, недотримання обіцянок, а то й зрадництво людської довіри. За таких обставин постає потреба не лише апелювати до загальної та політичної культури, а й шукати механізми (можливо, і в сучасному праві) контролю дій політиків. Громадянам вже набридло спостерігати дешеві політичні спектаклі й вчинки окремих національних політиків, які доволі часто спостерігаються навіть у парламенті України.

Головна продуктивна сила людського розвитку — інтелектуальний капітал. При цьому складовою української національної ідеї має стати культ знань [89]. Мало того, за наявності в Україні великої кількості талановитих людей, власної національної еліти реальною, на думку першого всенародно обраного Президента України Л. Кравчука, є потреба в інтелектуалізації суспільства. За його визначенням, “це сукупність рівнів освіченості та культури, загальнолюдської свідомості, професіоналізму, здатності продукувати конструктивні ідеї, вміння своїм прикладом спонукати до дії інших індивідів” [216].

Щоб Україна як національна держава вистояла, посіла гідне місце серед рівних їй держав, національна ідея повинна дістати

відповідне підґрунтя за рахунок передусім розвитку науки й освіти, чіткого визначення геополітики, захисту власного національного інформаційного простору.

Навряд чи хтось вважає нині розвиток фундаментальної та прикладної науки в Україні задовільним. Не у кращому стані й гуманітарні науки. Тут вкрай загрозливою, зокрема, є ситуація з підготовкою та захистом дисертацій з гуманітарних наук. Вимоги ВАК щодо кількості публікацій при підготовці кандидатських і докторських дисертацій з дисциплін гуманітарного циклу, скорочення обсягу фахових видань з філософії, історії, політології, психології, соціології тощо, зменшення кількості спеціалізованих рад, їх концентрація в окремо “вибраних” вищих навчальних закладах і установах спричинює ситуацію, коли інтерес і бажання здобувати вчені ступені та звання з гуманітарних дисциплін зникають, під сумнів ставиться навіть потреба в них.

Однією з найгостріших у контексті перелічених проблем є проблема стабільного існування, захисту будь-якою державою власного інформаційного простору. Це — базова складова геополітики держави, особливо в умовах нестабільності.

Через відсутність чіткого геополітичного курсу ми можемо знову опинитися під “крилом” наступного “старшого” брата або підкоримося сильнішим. Проблема захисту національного інформаційного простору стає дедалі болючішою. Про це свідчить стан не лише ЗМІ, а й освіти. В освітній простір України часто безсоромно і безконтрольно пориваються США, Росія, Німеччина, інші країни. З розвитком нових систем комунікацій, особливо Internet, це робити доволі легко, зокрема, через декларування так званої гуманітарної освітньої допомоги. Більшість відомих зарубіжних освітніх фондів розпочинали діяльність в Україні саме з ревізії, придбання не лише освітніх та інших технологій, а й талантів, фахівців-спеціалістів світового рівня. Зрозуміло, за кордоном очікують насамперед українських учених, технологів, обдарованих осіб. Щоб запобігти цьому, треба терміново визначити як надпріоритетні програми розвитку освіти і науки, інформатизації та комп’ютеризації, тобто програми інтелектуального розвитку, що сприятимуть збереженню та збагаченню національного інтелекту, тому, щоб не відстати від світу. Та поки що українська еліта справді втрачає віру у власну місію, а

зневіра діє на неї, а відтак, і на суспільство, як пліснява [191, с. 19].

Реалізувати національну ідею неможливо без формування у кожного громадянина активної життєвої позиції, тобто готовності, бажання й уміння брати активну участь у діяльності суспільства та держави, уміло користуючись при цьому правами й свободами і водночас сумлінно виконуючи обов'язки. Проте нині більшою мірою дискутується про втрату ідеалів, їх радикальну зміну і майже, особливо на державному рівні, не формуються ідеали, притаманні демократичному, громадянському суспільству. Практично не реалізується в Україні нова державна молодіжна політика, основи якої закладено в Декларації про загальні засади державної молодіжної політики в Україні (затверджено відповідним Законом України від 15 грудня 1992 р.). Цей закон проголосив молодіжну політику пріоритетною в державі, задекларував права молоді на навчання, працю, культурне забезпечення та соціальний захист, а нині молодь в Україні фактично самовиживає. Звідси високий рівень безробіття, антисуспільних проявів, міграції тощо.

Національна ідея передбачає обов'язкове виховання почуття національної незалежності за допомогою символіки, ритуалів, національних традицій і святинь, системи освіти, засобів масової інформації тощо. І вкрай необхідно для використання наданого нам унікального шансу створити національну державу. В українців на відміну від багатьох народів колишнього СРСР є можливість досягти ситуації — бодай у покоління наших дітей, — коли всі ми зможемо ідентифікуватися на основі спільності культури, історії, релігії, мови і не просто вважати-мемо, а насправді почуватимемося великою й непересічною вільною і сильною нацією.

Які ж основні складові української національної ідеї повинні бути визначені, закріплені та реалізовані першими на загальнодержавному рівні?

По-перше, яку державу ми хочемо мати й будемо. Простого проголошення самостійної демократичної держави, запису в Конституції України, що “Україна є суверенна і незалежна, демократична соціальна правова держава”, надто мало. Адже без чіткого визначення суті, характеру політичної системи держави, формування механізму практичної реалізації влади, її

врівноваження шляхом противаг тощо постійно поставатиме риторичне питання: “Яку ж державу ми будемо?”

По-друге, шляхи подальшого розвитку не лише української нації, а й усіх націй, українського народу загалом. Йдеться про формування громадянської свідомості людей, їхньої особистої відповідальності за стан справ у суспільстві у складних умовах політичного плюралізму, за наявності певних елементів шовінізму, ідеалізації минулого досвіду, традицій і навіть окремих елементів культури.

По-третє, формування таких аспектів української національної ідеї, які б дали змогу в багатонаціональній державі максимально обстояти і соціально захистити кожного, хто цього об’єктивно потребує. У складних соціально-економічних умовах перехідного періоду нестабільності, а то й політичних спекуляцій досягти цього вкрай важко. У цьому разі державницький аспект національної ідеї, а не просто “воля мас” так само повинен відіграти значну роль.

По-четверте, геополітична стратегія розвитку України. З огляду на те що світ інтегрується, ускладнюється, що життя людей дедалі складніше, необхідно усвідомити, що основу геополітичної стратегії держави, країни становить насамперед її національний інтерес. До того ж слід також розуміти сутність співвідношення національного і загальнолюдського, і те, що в цьому разі без крайнощів не обійтись.

По-п’яте, усвідомлення єдності й необхідності зміцнення та захисту власного, зокрема інформаційного, національного простору.

Упродовж століть українці як етнос були соціально і політично розпорошені, входили до складу різних країн, а відтак не мали найважливішого чинника піднесення етнічної свідомості, власної держави. Етнічній (і національній) консолідації, формуванню етнічної (національної) свідомості українців тривалий час надто перешкождала також відсутність власних національних соціально-політичних інституцій, шкіл, культурних і громадських закладів тощо. Багато дослідників проблеми нації, українців як народу, зокрема В. Наулко, звертають увагу не те, що незавершеність процесів етнічної консолідації відбилась у великій кількості назв українського народу і його локальних груп, а

складна етнонаціональна структура часто сприяла навіть невизначеності етнічної самосвідомості або її трансформації. Останнє виявилось у численних етнічних і кайнонімах (назвах груп людей, спільностей, колективів).

Подолання, особливо сьогодні, негативних явищ, які загалом пов'язані з національним нігілізмом і денаціоналізацією, сприяє і в подальшому ще значніше сприятиме піднесенню етнічної і національної самосвідомості українців та інших етносів, що проживають в Україні.

При цьому гостро постає проблема державно-політичної консолідації багатьох етнічних груп, які є в Україні. Вона безпосередньо залежить від того, як кожна з них вирішить проблему власної ідентифікації, тобто причетності до української держави. Зі свого боку держава повинна зробити все, аби і представники інших етносів, народів не почувалися в Україні чужинцями. Тут першою є проблема не так чіткої ідентифікації з українською державою, як толерантних, дружніх відносин з представниками інших народів.

Для піднесення національної самосвідомості українського народу, усіх етнічних груп, їх всебічного розвитку в Україні зроблено вже багато. Так, у липні 1990 р. було прийнято Декларацію про державний суверенітет, де зазначалося, що Україна забезпечує національно-культурне відродження українського народу та всіх етнічних груп. Цим документом право національно-культурного розвитку гарантується всім етносам, які проживають у країні, забезпечується рівність перед законом усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності. Політичне, соціально-духовне значення цього документу важко переоцінити.

Законом України “Про національні меншини в Україні” усім громадянам гарантуються рівні політичні, соціальні, економічні права і свободи, розвиток національної самосвідомості та самовизначення. Зокрема, у ньому записано: “Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав і свобод громадян за національною ознакою забороняється й карається законом”.

До зазначеного додамо, що кілька років поспіль велику кількість спеціальних програм, спрямованих на розвиток науки, культури та освіти всіх народів, що проживають в Україні, ре-

алізує Державний комітет України у справах національностей та міграції.

Відтак українська держава робить багато для того, щоб створити сприятливі умови для всебічного розвитку і зближення всіх етносів, що проживають як в Україні, так і за її межами.

Загальновідомо, що при всій важливій ролі широкого національного загалу, як кажуть, народних мас у найзначніших трансформаційних, перебудовчих процесах **велику політику все ж формують професіонали, політичні та громадські діячі високого гатунку, еліта**. І самі вони формуються, виховуються в безпосередній незалежності від рівня розвитку гуманітарної сфери — науки, освіти, культури, що нині перебуває в Україні не просто у кризовому стані — її фактично впродовж останніх років полишено на потім, за принципом: відбудуємо економіку — потім перейдемо до гуманітарної, соціальної сфери. Це — хибна позиція і хибний шлях. Саме розвиток гуманітарної сфери, у центрі якого має бути активна турбота про формування національної самосвідомості громадян, їх духовних засад, є основою поступального демократичного розвитку українського загалу, а не економічний розвиток, як на тому наголошують тисячі політиків, громадських діячів, науковців. **Як зазначалося, будь-яке прогресивне перетворення починається насамперед у свідомості людини** і лише потім реалізується в її практичній (наголосимо — усвідомленій) діяльності. У жодному разі гуманітарний розвиток не можна відсовувати вбік, на потім, на колись, коли станемо багатшими, міцнішими щодо матеріальних засад і можливостей власного існування та розвитку.

Підсилити останню тезу доцільно ще й у такий спосіб. Запечуючи спрощену, догматизовану ідеологізацію суспільства, спроби зробити так, щоб усі люди думали однаково, у вітчизняній історії вже були. І результати цих спроб так само добре відомі. Ми підійшли нині до того, що намагалися зробити багаторазово наші пращури-попередники — сформувати вільну особистість, але з національно орієнтованою свідомістю, людину, яка б не була космополітом, для якої небайдуже було б загальнолюдське, світове, однак засобом національної самоідентифікації залишалися власна мова, традиції — рідна культура в усій її неоднозначності, розмаїтті та багатстві.

У кінцевому підсумку йдеться про політичну культуру України, яку, на думку сучасного вченого Б. Цимбалістого, “може характеризувати те, якою мірою члени спільноти мають спільне почуття національної ідентичності (вертикальна ідентифікація), так само її може характеризувати й те, наскільки одиниці ідентифікуються з іншими членами тієї самої спільноти, зокрема, якою мірою вони мають взаємну довіру до співгромадян (горизонтальна ідентифікація)” [213, с. 79]. Вчений називає три головні проблеми, що справляли важливий і водночас негативний вплив на формування політичної культури українців, а саме [213, с. 78]:

- багатовікову бездержавність;
- розчленування української території і включення її поодиноких частин у різні держави з власними культурами;
- кількаразову денационалізацію основної верстви України.

Багато вчених вважають невіддільною складовою політичної культури, національної самосвідомості громадян їх історичну самосвідомість. “Історична самосвідомість, — на думку вітчизняного дослідника О. Антонюка, — включає як знання про події, традиції, ідеї, теорії — усе те, за допомогою чого народ усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам’ять), так і його ставлення до цього історичного багатства... Таким чином, в історичній самосвідомості, можна сказати, віддзеркалена актуалізована історична пам’ять, якою керується український народ на шляху державотворення” [8, с. 81].

Проблема національної самоідентифікації українства постає нині як об’єктивна реальність і потреба з тієї причини, що на трьох українців, які проживають на території власної держави, припадає один той, хто проживає за її межами. Так, у країнах Америки, Західної та Східної Європи, Австралії налічується понад 5 млн українців. Близько 7 млн проживають у незалежних країнах СНД і Балтії. Загалом понад 12 млн українців перебувають за межами власної Вітчизни.

Багато відомих українських вчених-суспільствознавців збігаються на тому, що **українська національна ідея в її класичному вигляді (здобуття державницької незалежності) не є сталою, статичною.** Вона, природно, розвивається у двох основних напрямках. Перший — внутрішні проблеми і питання, складний процес національного відродження та становлення України як

держави власне українського народу. Таку державу ще називають державою титульного народу. Другий напрям розвитку національної ідеї пов'язаний із зовнішніми орієнтаціями і вибором України. То вже європейський вимір, входження України у світове співтовариство. Проте і за таких обставин необхідно усвідомлювати велику об'єднувальну місію національної ідеї. “Українська національна ідея, — з піднесенням зауважує С. Вовканич, — свята і вимагає від нас усіх, хто живе на Богом даній землі, відповідного ставлення до неї. Нині вона змінилася, як змінюємося й ми. Але в одному є незмінною і беззаперечною. У нас немає “ні другої України, ні другого Дніпра”. Без поваги до себе нас ніколи ніхто і ніде не поважатиме” [36].

Беззаперечно й те, що традиційна українська ідея потребує значно більшого наповнення соціально-економічним змістом. Іншими словами, її не можна зводити до духовних, ідейних гасел, якихось зовнішніх, у тому числі й державних, атрибутів. Саме успіхи в економіці, соціальній політиці є суттєвими гарантантами національної ідеї, незворотності цивілізованого шляху державотворення.

Якщо йти за викладеною логікою міркувань далі, неважко усвідомити сутність національної ідеї надто широко, як це робить, зокрема, М. Жулинський, який вважає, що національна ідея — це “система ціннісних орієнтацій, що полягає в урахуванні інтересів усіх верств суспільства, усіх народів, що населяють Україну, а отже, передбачає охоплення всіх сфер економічного, інтелектуального і духовного життя суспільства. По суті йдеться про відповідну ідеологію, за допомогою якої можна формувати нові структури свідомості, нову ментальність нації в її національно-культурній єдності та духовній суверенності” [71]. На думку того ж М. Жулинського, головною опорою в цьому процесі формування нової — державницької, україноцентристської — свідомості є мова, культура, історична пам'ять, національні базові цінності.

Національна ідея в Україні має реалізовуватися комплексно, в усіх сферах суспільної життєдіяльності, але насамперед у політичній, релігійній, мовній та духовній. При цьому необхідно враховувати як загальні риси, проблеми таких суспільств, як українське, так і специфічні, унікальні, притаманні лише українському суспільству.

Суспільство перехідного періоду має властиві лише йому особливості, серед яких домінують ті, що стосуються не економіки, а духовної сфери, точніше — духовних орієнтирів, норм і цінностей. З огляду на це соціальну нестабільність у такому суспільстві не можна розглядати відокремлено, позаяк на її основі розвиваються процеси, вигідні конкретним соціальним групам, політичним силам. Уможливлються, зокрема, численні порушення законів, норм і положень, прийнятих у суспільстві, тимчасово підвищуються рівень злочинності, кількість правопорушень. Усе зазначене разом характеризує суспільство як нестабільне, нестійке, суспільство перехідного періоду.

Мабуть, найскладніше і найнебезпечніше те, що неможливо спрогнозувати, передбачити результати розв'язання більшості суперечностей і невизначеностей, характерних для суспільства перехідного періоду. У цьому зв'язку на найбільшу увагу заслуговують **два принципових моменти.**

Перший стосується того, що перехід суспільства до нової якості не спричинює водночас, автоматично, одномоментно загибель старого суспільства. Минуле часто виявляється доволі життєздатним і чіпляється за нове, мімікрує, не хоче зникати, і, зрештою, не може враз зникнути. Суть перехідного періоду, який переживає кілька років і Україна, полягає в тому, що одна форма культури, як зазначав П. Сорокін, зникає, а з'являється інша, але не абсолютно заперечуючи попередню, а успадковуючи від неї найпрогресивніше і додаючи до неї власне, нове, прогресивніше. “Головне питання нашого часу, — зауважував П. Сорокін, — не протистояння демократії і тоталітаризму, свободі і деспотизму, капіталізму і комунізму, пацифізму і мілітаризму, інтернаціоналізму і націоналізму, а також не одне з побічних поширених питань, які щоденно проголошуються державними діячами і політиками, професорами і міністрами, журналістами і просто вуличними ораторами. Усі ці теми не що інше, як маленькі побічні питання — всього лише побічні продукти головного питання, а саме: почуттєва форма культури і способу життя проти інших форм” [178, с. 433].

Те, що старе суспільство безслідно не зникає — беззаперечна істина. Нове ж може перемогти не просто в боротьбі зі старим, а лише тоді, коли воно на практиці виявиться прогресивнішим і

результативнішим насамперед стосовно конкретної людини і на угоду їй.

Другий момент вдало, на наш погляд, визначив український політолог В. Журавський: “По-перше, здійснюється перехід від стану одного із залежних регіонів наддержави до стану самостійної держави; по-друге, розпадається стара авторитарно-бюрократична система і робляться спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, основними характеристиками якої мають стати змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство, права і свободи особистості” [72, с. 40].

Існують усі підстави свідчити про специфічну, суто українську модель посттоталітарного розвитку. Вона істотно відрізняється від російської, прибалтійської, кавказької чи моделей інших країн. І саме в цей період на перший план в Україні виходить не правлячий клас, як було десятки років поспіль, а політичний лідер як центральна фігура політичного процесу. Влада такого лідера базується на вірі народу в те, що він має особливі й навіть магічні здібності, покликаний виконати якусь наперед визначену місію.

В Україні президентське правління поступово, але дедалі помітніше утверджується порівняно з іншими гілками влади. І це закономірно, позаяк Україна завжди належала до лідерського типу суспільства. А це свідчить про те, що в Україні не розвинений соціальний порядок (свідомо опрацьовані й усіма визнані договірні норми, цілі та зв'язки). Традиції і звичаїв недостатньо, до того ж вони мають застарілі форми. Лідерством компенсується й дефіцит соціального порядку, і відсутність певних правових норм. Тому не дивно, що нині в Україні соціально-політичні обставини складаються саме так, що стиль керівництва політичних діячів значно більшою мірою відповідає авторитарному, ніж харизматичному. По суті, йдеться не про відсутність харизматичного лідера як такого, а про те, що він поки що не затребуваний часом.

Така ситуація потребує докладнішого пояснення.

1. У світі, як легко помітити, послаблюється роль великих політичних партій, зміщуються виборчі бази різних політичних організацій і сил. Тому відбувається ерозія соціальної бази, вона стає дедалі розмитішою. Саме в цих умовах закономірно зменшується кількість осіб, які ідентифікуються з конкретною полі-

тичною силою, у тому числі з партією. Частішають ситуації, коли виборці вибирають уже не між різними політичними силами, партіями та їх програмами, а між політичними кандидатами чи лідерами, яким симпатизують і довіряють. Це перша об'єктивна обставина.

2. З року в рік щодалі значнішу роль у політичному процесі відіграють інформаційні засоби, політичні комунікації. Це, у свою чергу, дає змогу політичному лідерові безпосередньо звертатися до народу, ефективно впливати на нього, використовуючи передусім особисті якості.

Глобальною проблемою, яка постала перед кожним громадянином України з часу проголошення незалежності, є кардинальний вибір подальшого власного і державного поступу, розвитку. Цей вибір належить зробити між двома моделями життя: пасивною, екстернальною (коли за людину поза межами її свідомості хтось робить вибір і приймає рішення) і активною, інтернальною (коли людина самостійно свідомо вирішує, як жити, діяти, вчиняти).

Потреба в інтернальній моделі життя — доленосна для України. Без переходу до неї більшості свідомих громадян утвердження української державності, становлення національної свідомості та самосвідомості, побудова громадянського суспільства малореальні, в усякому разі надто тривалі й складні. Біда в тому, що ці процеси не мають потрібного ідеологічного (політична воля, національна ідея), теоретичного (чітких, довготривалих програм розвитку суспільства), енергетично-вольового (психологічного), кадрового та ресурсно-фінансового забезпечення. І це закономірно. Відкинувши як нереальні, недієві раніше існуючі моделі життєдіяльності, Україна не має і ще довго не матиме нових, які базуються на принципово іншій філософії, психології життєдіяльності.

Хоч би як багато ми посилалися на позитивні взірці становлення демократичних суспільств поза межами України, **створити власне демократичне суспільство реально можна лише за умови максимального врахування і використання власного національного потенціалу.** А саме — неповторного духу українського народу, його високого інтелектуального потенціалу, таких природжених і розвинених чеснот, як волелюбність, жадоба життя, альтруїзм, гуманістичні поривання. Якщо додати ще й

національні природні, трудові та технічні ресурси, матимемо власний національний потенціал як поєднання духовного, соціального і матеріального.

Насамперед тут бракує волі, бажання, спрямованості конкретної особистості, потім — нації, народу загалом. А ці якості базуються на психології нації. То ж годі сподіватися на швидкий прогресивний поступ до громадянського суспільства, коли в сучасній Україні, за даними соціологів і психологів, лише третина населення — інтерналі (вважають, що доля людини залежить безпосередньо від неї), третина — екстернали (в усьому посилаються на зовнішні обставини), а решта — амбіваленти (мало усвідомлюють, від чого взагалі залежать їхнє життя і доля).

Потребуються люди з високою свідомістю, активною життєвою позицією. Вони з'являються не одразу, а лише в результаті довготривалих психологічних змін, радикального зламу свідомості.

Реальне державотворення, як зазначалося, неможливе без реальної і предметної реалізації національної ідеї у процесі розбудови держави. Позаяк останнє — то конкретний діяльнісний процес, його не можна досягти без відповідної програми державотворення та єдності суспільства бодай у головному — стратегії його розбудови.

Зважаючи на те що єдність, раціональний центризм, як стверджує практика не лише України, а й інших держав, неможливі на суто партійній основі, її треба шукати і творити не інакше як завдяки всім складовим громадянського суспільства, за рахунок розвитку народного представництва, народної дипломатії та самоврядування. І хоча поки в Україні демократичні сили надто слабкі й розпорошені, часто неспроможні піднятися над особистісними корпоративними інтересами і усвідомити сутність і потреби реалізації загальнонаціонального інтересу, пошук шляхів утворення демократичного центру повинен бути інтенсивніший і послідовніший.

Центризм не є штучним водоподілом між двома протилежними таборами — лівими і правими — це повинна бути сила, що відшукує і використовує у процесі реалізації національної ідеї схоже, спільне і єдине, що об'єднує націю. Саме центризм допомагає зберегти суспільство від надмірного радикалізму гострих конфліктних ситуацій, екстремізму.

Для України нині конче потрібна єдність, бодай у стратегічних питаннях державотворення. Однак ідеалізувати таку єдність, а понад усе терміни її утворення — підстав справді надто мало. **Процес єднання українства складний і, на жаль, довготривалий.** Йдеться не лише про десятки попередніх років нашої історії, повних усього — політичного, морального, фізичного, терорів, голодоморів, сплюндрованих соціалістично-комуністичних цінностей, тотальної брехні, зловживань з боку насамперед тих, хто мав реальну владу, тощо. Усе це водночас і безслідно не зникає, передусім зі свідомості сотень тисяч співгромадян, наших дідів і батьків.

Майже п'ятнадцять років тому, коли Україна стала на принципово новий шлях національного розвитку, здавалося, що вона його здолає швидко і успішно. З усіх причин центральна полягає в тому, що нова держава формувалася не з односторонніх, суцільно порядних і національно зорієнтованих і налаштованих, законслухняних громадян. Далася взнаки і надмірна спекуляція на таких важливих ознаках національності, як мова, культура, звичаї, традиції. Надто помітний був у перші роки становлення нової України і акцент на суто національному аспекті громадянства. Замість того щоб акцентуватися на тому, що українець — це насамперед громадянин України, а вже потім суб'єкт певної національності — акценти розставлялися у зворотному порядку. Можливо, тому не вдалося розробити і прийняти ще демократичнішу Конституцію, де б справді держава покликана була обстоювати права громадянина і не претендувала на пріоритет власних прав, суспільно-політичних змін і навіть окремих подій. За даними всеукраїнського представницького опитування, проведеного в березні 1999 р. напередодні президентських виборів, лише 16 % респондентів відповіли, що для них політика не становить інтерес, для 23 % деякою мірою становить інтерес, а понад половину — 62 % зазначили, що для них політика становить інтерес, при цьому “доволі значний” — 2 %, “значний” — 12 %. На ці та інші аспекти національної ідентифікації, національної, громадянської свідомості неодмінно слід зважати, коли йдеться про складні процеси практичної реалізації національної ідеї в Україні сьогодні.

Контрольні питання

1. Політична свідомість як психологічний феномен.
2. Особливості політичного мислення.
3. Маса і масова свідомість: взаємозв'язок і взаємозалежність.
4. Громадська думка: суть, особливості формування та прояву.
5. Влада: визначення вітчизняними та зарубіжними спеціалістами.
6. Особливості типів та джерел влади.
7. Поняття “національна психологія”.
8. Психологія і національний характер. Риси національного характеру.
9. Національна ідея: суть, особливості формування та реалізації.
10. Психолого-політичні особливості суспільства перехідного періоду.
11. Політична культура громадян, суспільства в контексті українського державотворення.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ, УЧАСТІ ТА ПОВЕДІНКИ

7.1. Психологічні особливості політичної орієнтації суб'єктів політичного процесу

Кожне суспільство характеризується властивими лише йому системою та ієрархією цінностей, які не лише зумовлюють життя окремої людини, а й спроможні трансформувати розрізнене населення в народ з усіма відповідною мірою розвиненими ознаками цивілізованості.

Цінності — це життєво значущі предмети, природні утворення і продукти людської діяльності. **Розрізняють два види цінностей: пов'язані з вітальними потребами (насамперед забезпечення біологічного, фізичного життя) та вищими, духовними потребами.**

Зрозуміло, що перші значно легше забезпечити, ніж другі, позаяк останні тісно пов'язані з рівнем інтелекту, ступенем всебічного розвитку людини.

Цінності так само поділяють на такі, що офіційно санкціонуються і культивуються за рахунок і за допомогою такої системи засобів, які є в розпорядженні держави, існують незалежно від офіційно пропагованих, тобто на рівні буденної свідомості.

Нинішній стан ціннісного світу, зокрема, українського загалу, надто неоднозначний, складний і багато в чому суперечливий. Він характеризується, з одного боку, кризою старої ідеології, крахом застарілих цінностей, масовою відмовою від радянських символів, а з іншого — перегрупуванням носіїв цієї ідеології. Замість монолітної, гомогенної культури, яка домінувала раніше, виникає багато співіснуючих культурно-ціннісних світів, різних ціннісних систем. Отже, в українському соціумі немає нині ціннісного консенсусу, а навпаки, ціннісне поле надто розмаїте, розмите, тут спостерігається складна “гра” корпоративних, групових інтересів.

У таких умовах дослідження проблеми формування та прояву ціннісних орієнтацій громадян, особливо в нестабільних, перехідних суспільствах, видається надзвичайно актуальним як у науковому, так і у практичному, прикладному аспекті.

Вибір кожною окремою людиною позиції і відповідної лінії поведінки в суспільно-політичній життєдіяльності залежить від загальної та політичної орієнтації. У свою чергу, **політична орієнтація — це уявлення людини про відповідну її потребам мету політичної діяльності, а також про засоби досягнення такої мети.**

Коли розглядаються проблеми політичної орієнтації, йдеться про те, що люди по-різному ставляться до політики загалом. Одні зацікавлені в ній і беруть активну участь у її практичній реалізації. Інші індиферентні до політики, тобто доволі нейтральні. Треті взагалі байдужі до політики, вона не становить для них інтересу, вони вважають, що без політики цілком можна і слід прожити.

Інтерес, безпосереднє ставлення людини до політики зумовлюються багатьма чинниками (вік, стать, соціальний, сімейний стан, кланові, національні традиції, інформованість, рівень освіти, культури, інтелекту та ін.). Загалом можна погодитися з такою типологією політичних ролей, які відіграють люди залежно від ставлення до політики:

- пересічні громадяни (об'єкт політики, політичних процесів);
- пересічні члени суспільства, що побічно включені в політичну практику як члени профспілок, окремих організацій, виробничих колективів тощо;
- громадяни, які входять до виборного органу, а також є активними членами певної політичної організації, об'єднання;
- громадський, політичний діяч, що активно здійснює практичну політичну діяльність;
- професійний політик (для якого політична діяльність домінує в житті);
- політичний лідер (загальнодержавний, загальнонаціональний) як остання, найвища інстанція.

Беручи тією чи іншою мірою участь у політиці, людина переважно керується двома **мотивами: альтруїстичним** (удосконали-

ти суспільне життя усіх, зробити його кращим) та **егоїстичним** (домогтися влади, популярності, розбагатіти тощо). Більшість політиків демонструють перше і намагаються приховати друге, особливо на початку політичної діяльності, позаяк вважають, що це знижує рівень їх авторитету.

Мотиви детермінують, визначають мету і програму політичної діяльності людини. І мета, і програма так само можуть бути помітно альтруїстичними або знову ж таки егоїстичними.

Мотивувальним чинником політичної діяльності є потреба або потреби людини, особистості у самовираженні, самореалізації, визнанні, свободі, самозабезпеченні, владі, звеличенні та ін. Як правило, потреби тісно взаємопов'язані, взаємозалежні. Щоб зрозуміти справжню мету політичної діяльності будь-якого суб'єкта політики, передбачити її результат, потрібно уважно проаналізувати характер і особливості потреб, які спонукали його до такої діяльності. Політична орієнтація, як зазначалося, є складним соціально-психологічним утворенням. З одного боку, маємо певні словесно оформлені ідеї та цінності, а з іншого — несвідомі або не повною мірою усвідомлювані мотиви і переваги, які людина переживає на емоційному рівні.

Політична орієнтація зумовлює політичний вибір. Робити вибір важко, позаяк він залежить не лише від сформованості особи, рівня її соціалізації, політичної культури, а й від особливостей суспільних відносин, рівня демократизації суспільства.

Вибір може бути груповий та індивідуальний. Перший часто роблять автоматично, під впливом групи, особливо на етапі ранньої соціалізації особи та в разі її низької політичної культури. Другий властивий людині з високим рівнем соціально-психологічного, духовного розвитку, громадсько-політичної активності.

Груповий вибір, як і групові політичні орієнтації, їх швидка зміна найчастіше спостерігаються в нестабільних суспільствах, на перехідних етапах їх розвитку та існування.

Вибір орієнтації далеко не завжди визначений і остаточний. Це динамічний процес, який часто супроводжується сумнівами або пов'язаний з цілковитою дезорієнтацією.

Загалом вирізняють чотири основних підходи до детермінації політичного вибору: ситуаційний, соціологічний, маніпулятивний та індивідуально-психологічний.

Ситуаційний підхід базується на тому, що будь-яка політична орієнтація є не що інше, як реакція на конкретно-історичну ситуацію.

Соціологічний підхід спрямований на аналіз залежності між індивідуальним і груповим політичним вибором відповідно до тих соціально-політичних обставин, ситуації, що склалися в суспільстві, в яких перебувають конкретні соціальні групи або окремі люди, особистості.

Маніпулятивний підхід, як правило, обґрунтовують тим, що люди нібито роблять відповідний вибір у результаті їх своєрідного психолого-політичного “опрацювання” ззовні, у результаті впливу на них, а то й просто звичайних маніпуляцій. При цьому активно використовують різні політичні, психологічні комунікації і технології як засіб своєрідного психологічного політичного впливу.

В умовах інтенсивного розвитку, удосконалення засобів масової інформації, підвищення ролі засобів зв’язку з громадськістю в політичній життєдіяльності людей маніпулятивний підхід відіграє значну роль у виборі та формуванні громадської думки взагалі, особливо в нестабільних суспільствах з недостатньо розвиненими демократичними засадами.

Індивідуально-психологічний підхід базується на тому, що в основу вибору покладено особистісні психологічні якості, риси. Саме вони — вроджені чи набуті — впливають насамперед на вибір людини, суспільно-політичну позицію особи загалом. Вперше цю думку висловив основоположник неофрейдизму Т. Адорно, який обстоював ідею “авторитарної особистості”. Так, на основі ґрунтовних досліджень він дійшов висновку, що авторитарну особу вирізняють серед інших не лише відповідні соціально-політичні чи етнонаціональні орієнтації та установки, а й характерологічні особистісні риси та якості. Такій особистості, що цілком логічно, він протиставляв демократичну, або ліберальну, особистість.

Частково проблему індивідуально-психологічного підходу в політичному виборі розробив так само відомий представник неофрейдизму Е. Фромм, а також інші соціальні психологи, політологи, спеціалісти інших галузей знань.

Вибір політичної орієнтації — не одномоментна дія. Фактично такий вибір людина робить постійно, дещо змінюючи його,

коригуючи. Крім того, такий вибір може бути стабільно-еволюційним або дискретним, коли індивід втрачає здатність вибору або різко змінює його під впливом певних соціально-економічних суспільних умов чи особистих психологічних змін.

У процесі вибору індивід певною мірою ідентифікується з окремою особою або групою осіб. Політичні переваги, як правило, складаються в результаті макрогрупової, або “середовищної”, ідентифікації. Наприклад, людина може ідентифікуватися з великими власниками, бізнесменами, управлінцями, середнім класом тощо. Такі ідентифікації спостерігаються внаслідок відповідної психологічної близькості до тієї групи, якій людина симпатизує, до якої ставиться прихильно.

Характерними проявами згаданих групових психологічних ідентифікацій є ідентифікації на національній основі, оскільки перш ніж визнати себе представником будь-якої соціальної групи, людина почувається представником певної національності — українцем, росіянином, поляком та ін. Звідси й виявляється, що, скажімо, національна чи націонал-державна орієнтація відображає відповідну систему політичних уподобань і переваг. Головним рушієм такої орієнтації є прагнення націй, етносів до незалежності, загроза незалежності (реальна чи уявна), міжнаціональні конфлікти, культурна експансія, імміграційні процеси націй та ін.

Політичний вибір, як і будь-який інший, здійснюється, як зазначалося, на основі певних цінностей. Іноді люди роблять такий вибір під впливом, скажімо, цінностей певної релігії, соціальної групи.

Вибір може бути й суто прагматичний, в основу якого покладено вузькоособистісні цілі та інтереси, а для багатьох людей — і вузькоєгоїстичні.

Для того щоб сповна усвідомити це явище, слід пам’ятати, що суспільство — це не штучний, спонтанний набір особистостей. Кожне суспільство можна відповідним способом характеризувати згідно з тим, які основні групи особистостей воно має.

Відомий український соціолог Є. Головаха вважає, що **сучасне українське суспільство постає у трьох основних типах особистостей.**

Перший тип — особистість, розчинена в суспільстві, яка не виокремилась із системи традиційних суспільних зв’язків і природно засвоїла колективістську ідеологію.

Другий тип — особистість, відчужена від суспільства, як базисний тип, що відповідає періоду поступового занепаду тоталітарної ідеології і характеризується подвійною системою цінностей.

Третій тип (переважаючий, “перехідний”) — це людина з виразною амбівалентністю ставлення до перспективи подальшого демократичного перетворення суспільства, тобто це особа, що постійно вагається, перебуває в ситуації вибору між певними альтернативами, сумнівається у своїх рішеннях, прихильностях тощо.

Така точка зору доволі об’єктивна і точна.

7.2. Політична участь і поведінка: особливості та основні типи

Політичні процеси абсолютно неможливі без відповідної участі в них різних суб’єктів політичного процесу. Іншими словами, саме люди, особистості, групи, організації, партії тощо є головними акторами, героями суспільного, політичного дійства. Таку участь у суспільних процесах називають політичною. **Політична участь** — це втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в існуючі всередині неї політичні відносини і структуру влади. **Конкретніше політична участь розглядається як участь громадян у певних справах держави [175, с. 135].**

Розглянемо найпоширеніші концепції, що пояснюють причини політичної участі.

Згідно з теорією **раціонального вибору** більшість людей схильні до раціональної поведінки (не слід ототожнювати з логічною поведінкою). Прихильники такого погляду вважають, що людина намагається в усьому, у тому числі й у політиці, досягти максимального результату за рахунок оптимальних, часто найменших затрат і зусиль.

Адепти теорії так званої **мічиганської моделі** на противагу теорії раціонального вибору вважають, що в політичній діяльності домінує партійна ідентифікація людини, яка є результатом або похідною політичної соціалізації.

Представники так званої **психологічної школи** вважають, що домінуючими в політичній участі й діяльності є мотиви та уста-

новки людини. У цьому зв'язку важливо дослідити взаємозв'язок, взаємовплив установок особи та її поведінки, конкретних дій.

На думку прихильників **інституціонального підходу** до визначення особливостей політичної участі, політична участь залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян (виборців) впливати на уряд, владу [145, с. 188].

Вирізняють політичну участь активну і пасивну, індивідуальну і колективну, добровільну і примусову, традиційну і новаторську, легітимну і нелегітимну.

Рівень політичної участі, її масштаби є показниками ступеня демократичного розвитку суспільства, рівня загальної та політичної культури його громадян, найрізноманітніших суб'єктів політики.

Побіжно доцільно зробити ремарку. Доволі часто в політології **неоднозначно трактуються соціальні засади політичної поведінки і психологічні її характеристики.** Зокрема, суперечки ведуться відносно того, що є пріоритетним, домінуючим. Якщо соціальні засади політичних акторів справді мають величезне значення, то унікальність, своєрідність їх політичній діяльності, особливо лідера, надають психологія, психологічні особливості та характеристики. Саме вони є характерними ознаками, які відрізняють одного учасника політичного процесу від інших, що, зрештою, надає відмінних особливостей, рис самому політичному процесу.

Політична участь реалізується через відповідну політичну поведінку, діяльність. Тому необхідно визначити насамперед психологічні особливості взаємозв'язку особи і політики.

Соціальні, політичні науки розглядають особу як соціальний індивід, своєрідний первинний, неподільний елемент політичної системи, як окрему людину, особистість, що має відповідні політичні права і свободи та персонально відповідальна за акти власної поведінки в політичній сфері [136, с. 293].

Психіка і поведінка людини є продуктами біологічних і соціальних процесів. Ми поділяємо думку, що в переважній більшості сучасних суспільств люди вибирають ті мотиви і цінності, мету і засоби, лінію поведінки, якими вони керуються саме в конкретній суспільно-політичній життєдіяльності [65, с. 258].

Це означає також, що відповідні суспільно-політичні умови, суспільні відносини, стиль життя, у свою чергу, формують цінності, мотиви, потреби особистості.

Особа є водночас об'єктом і суб'єктом політики. З одного боку, навіть всупереч бажанню тією чи іншою мірою людина перебуває під впливом політики, політичних процесів, а з іншого боку, як носій певних політичних якостей людина залучається до конкретного політичного процесу як представник держави, нації, народу, соціальної групи. І не автоматично, а як носій їх інтересів, намірів, сподівань.

Кожній людині властиве індивідуальне ставлення до політики. Її участь у політичних процесах залежить від особистісних характеристик, а також від конкретних матеріальних, соціально-культурних, політико-правових умов. Так, малоосвічена, з низькою загальною та політичною культурою людина найчастіше становить простий об'єкт політичного впливу, маніпулювання з боку інших. У суспільствах з високорозвиненими демократичними засадами і нормами безпосередню участь у політичних процесах бере значно більше людей, ніж у суспільствах з низьким рівнем демократії. Це спостерігається скрізь і фактично є об'єктивним процесом.

Реальним учасником політичної життєдіяльності людину робить її політична соціалізація як своєрідний процес політичного дозрівання особи, знаходження власного політичного “Я” за рахунок як засвоєння політичного досвіду, практики попередників, так і саморозвитку, самореалізації. Це — двоєдиний і неподільний процес.

Політична соціалізація — явище складне і неоднозначне. Тут основними поняттями є **соціалізація** взагалі, **ресоціалізація** і власне **політична соціалізація**.

Проаналізуємо ці поняття детальніше.

Соціалізація — це процес включення індивіда в суспільство через засвоєння ним досвіду власного та інших поколінь, закріпленого в культурі. Позаяк людина, її оточення, власне суспільство постійно змінюються, процес соціалізації є безперервним, постійним. При цьому можна акцентувати увагу на тому, що ступінь інтенсивності соціалізації різний. Так, об'єктивно найдинамічніше, найпомітніше процес соціалізації виявляється у

людини в підлітковому, молодіжному віці, коли відбувається її фізичний та психологічний розвиток.

В інші вікові періоди найчастіше дається взнаки **процес ресоціалізації**, тобто перенавчання тому, що було вивчено і засвоєно в дитинстві та в юнацькі роки і що справді становить відповідні засади особистості. Це природно, позаяк з розвитком суспільства, людей набутий життєвий досвід часто втрачає актуальність, його треба поновлювати, відмовляючись багато від чого, що раніше людина знала, вміла, використовувала для практичного життя.

Політична соціалізація — це процес засвоєння законів, поступове формування необхідних соціальних навичок, усвідомлення власних прав і способів їх реалізації, розуміння складових відносин між людьми і соціальними інститутами.

Розглядаючи політичну соціалізацію як своєрідний механізм, необхідно враховувати такі основні політичні чинники соціалізації: характер і тип державного влаштування, політичний режим, інститути, партії і організації.

Вирізняють два основних періоди політичної соціалізації людини. Перший охоплює дитячі та юнацькі роки, другий — активне доросле життя і діяльність.

З огляду на те що політична соціалізація зумовлена конкретною-історичними умовами суспільства, характером політичної життєдіяльності, найоптимальнішим є таке визначення цього поняття. **Політична соціалізація** — це засвоєння особою певного соціального і політичного досвіду, нагромадженого суспільством і сконцентрованого в культурних традиціях, цінностях, нормах статусної і рольової поведінки.

Не розглядаючи детально механізм та особливості політичної соціалізації, зауважимо лише, що її результатом є вміння людини орієнтуватися в суспільно-політичному просторі; брати участь у розв'язанні соціально-політичних та інших проблем, пов'язаних з управлінням різними справами суспільства і держави.

Раніше основний акцент у процесі соціалізації особистості робився на засвоєнні людиною інформації, певних норм і цінностей, а пізніше — на самостійному аналітичному підході до засвоєння інформації, її опрацюванні, вмінні використовувати у практичній діяльності. При цьому особливе значення має те, якою мірою соціалізація особи сприяє її поведінковій діяльності

у процесі виборів, референдумів, іншого визначення громадської думки, при прийнятті рішень, що стосуються політики.

Механізм, канали політичної соціалізації в кожного суспільства свої. Це пов'язано з передаванням особі певних традицій, залучення до домінуючої політичної культури. При цьому існують і так звані універсальні, суспільно значущі інститути політичної соціалізації, до яких зараховують сім'ю, систему освіти, засоби масової інформації, державні, партійні, громадські організації, окремі політичні події і акції.

Роль, значення, спрямованість та ефективність дій різних інститутів політичної соціалізації особи залежать від багатьох обставин: особливостей політичної системи в конкретній країні, її стабільності, правового поля, рівня демократизації, стану розвитку громадянського суспільства та ін.

У процесі політичної соціалізації людина опановує певні соціальні, політичні ролі, випробовує їх у процесі діяльності.

Ефективність політичної соціалізації, її глибина (предметність) залежать від віку людини, здобутих знань, практичного життєвого досвіду, сприйняття політичного життя, об'єктивної, критичної оцінки дійсності тощо.

Політична соціалізація як процес включення особи в політичне життя має такі елементи:

- політичні інтереси;
- політичні потреби;
- політичні знання;
- політичні ствердження;
- політичні емоції;
- політичну волю;
- політичну активність;
- політичну діяльність.

Вирізняють політичну соціалізацію особистості первинну і вторинну.

Первинна політична соціалізація пов'язана переважно зі здобуттям знань, у тому числі й у галузі суспільних, політичних наук, засвоєнням певних норм, цінностей.

Вторинна політична соціалізація спостерігається тоді, коли людина здатна до самостійного продукування різних норм і цінностей, тобто утворювати власну індивідуальну політичну культуру (субкультуру).

Політична соціалізація, як і соціалізація особистості взагалі, неможлива не лише без відповідних суспільних, соціальних умов, а й насамперед без свободи особистості.

Свобода людини — багатопланове явище. Йдеться про свободу економічну, політичну, духовну, гносеологічну, кожна з яких має відповідний характер і особливості.

Свобода економічна — це не просто свобода від експлуатації, а свобода і можливість вибору щодо прийняття економічних рішень: ким, де, в якому статусі, за яких умов тощо людина бажає й може працювати. Йдеться про суб'єктивний момент економічної свободи.

Свобода політична — це відповідний політичний комфорт, який створює умови для користування максимумом громадянських, політичних прав і свобод, для активної участі окремо взятого громадянина в управлінні державними і суспільними справами. Політична свобода можлива лише за відповідного рівня демократії.

Свобода духовна — це свобода вибору ідей, ідеалів, ідеології, світогляду. Часто таку свободу називають свободою совісті. Духовно вільною може бути лише людина певного рівня знань, культури, у тому числі й культури політичної. Залежність тут, як правило, пряма і однозначна. Перша значніше залежить від другої.

Свобода гносеологічна — це здатність людини діяти так широко і масштабно, як вона спроможна пізнавати навколишній світ — світ природи і соціального миру.

Свободу особистості потрібно розглядати в тісному поєднанні з її відповідальністю, без такої єдності прогресивний суспільний розвиток людського загалу нереальний.

Існують такі форми політичної участі людини в політичній життєдіяльності суспільства:

- узгодження власного життя, діяльності з органами влади відповідно до основних конституційно-правових норм;
- участь у виборчих кампаніях, референдумах, формуванні представницьких органів різних рівнів — від місцевих до центральних;
- участь у демонстраціях, мітингах, пікетуваннях, інших масових політичних акціях;

- участь у діяльності політичних партій, громадських об'єднань, інших організованих форм політичного процесу;
- безпосередня політична діяльність у формах і на посадах, пов'язаних з виконанням функцій представника влади, депутатського корпусу тощо;
- політична діяльність, яка фактично є для людини основним заняттям, джерелом її існування. Це — державні діячі, лідери політичних партій, об'єднань, теоретики-ідеологи та ін.

Своєрідність і особливості політичного процесу завжди зумовлюються відповідною політичною поведінкою, діяльністю його учасників, суб'єктів. У свою чергу, політична діяльність визначається власне природою політики — встановленням відповідних політичних відносин між суб'єктами політики, які мають не лише однакові, а й протилежні запити та інтереси, судження і напрями активності.

У сукупності політична поведінка різних суб'єктів є взаємодією, яку називають політичними відносинами.

Політичні відносини мають відповідні особливості та характеристики. Вони виникають та існують за активної участі свідомості й виявляються у відповідних вчинках, процесах. При цьому **розрізняють дві форми існування політичних відносин: політичну діяльність і політичну організацію.** Якщо в політичній діяльності відбивається динамізм політичних відносин, їх залежність від зусиль конкретних учасників політичного процесу, то політична організація відображає відповідну структурованість політичних відносин, їх сформованість на основі відповідних норм і правил. Останній аспект політики часто ще називають інституціональним.

Політична участь не тільки забезпечує реалізацію інтересів і запитів громадянина у процесі політичної діяльності, а й одночас, як зазначалося, є дієвим засобом політичної соціалізації, формування політичної культури, громадянської позиції особи.

У процесі політичної діяльності політик, громадський діяч неодмінно вступають у певні контакти, відносини з державою, владою, іншими політиками, засвоюють ідеологію, беруть участь у політиці безпосередньо як дійові особи. Ці відносини багато в чому визначаються тим, якою мірою політик, громадсь-

кий діяч знають їх сутність, особливості функціонування, прийоми та технології політичної діяльності. Скажімо, необхідно добре усвідомити, що таке держава, коли і як вона виникає, які виконує функції. Це саме стосується й політичних режимів, позаяк політику доводиться жити і діяти не взагалі, а в умовах існування конкретного політичного режиму, політичних партій, громадських об'єднань, інших суб'єктів політики.

Політична життєдіяльність — це сукупність політичних дій, явищ, процесів, можливих лише за наявності відповідних складових. Схарактеризуємо найважливіші з них.

Політичний процес завжди спостерігається в широкому спектрі найрізноманітніших політичних поглядів, думок, уявлень, оцінок, дій.

Політичні погляди — це суб'єктивно-об'єктивоване відображення політичного, суспільного буття у свідомості людей, предметне ставлення до нього. Такі погляди мають багато форм проявів: боротьба протилежних поглядів; політична пасивність і активність; підтримка і заперечення певних політичних дій, актів, вчинків тощо.

Політичні погляди існують на рівні не лише окремої особистості, а й соціальної групи, політичної партії та громадської організації. Вони **постають як систематизовані** (доктрини, програми, платформи, заяви, звернення тощо), а також **на буденному рівні** (окремі судження, думки, оцінки, що базуються не лише на наукових засадах, а й на хибних, містифікованих, нереальних, утопічних).

Найпоширенішим елементом будь-якої політичної діяльності є політичний аргумент.

Політичний аргумент — це певна інформація, факт, явище, їх сукупність, які використовуються для підтвердження істинності будь-яких суджень, точок зору, концепцій, доктрин або теорій.

Як правило, політичні аргументи використовують для визначення мети, завдань, форм, шляхів та методів досягнення результатів політичної діяльності в боротьбі насамперед за владу, її утримання і використання.

Політичні аргументи можуть бути коректні, некоректні, вагомі та несуттєві залежно від політичних, суспільних умов, в яких політичні аргументи використовуються.

У політичній діяльності часто виникає і дається взнаки таке явище, як **баланс політичних інтересів і сил**. Це — система показників, що характеризують позитивні та негативні якості взаємодіючих суб'єктів політики, політичної діяльності, збіжності або незбіжності їх цілей та інтересів.

Баланс політичних інтересів і сил — необхідна умова стабільності та результативності політичних процесів, особливо при розв'язанні загальнонаціональних, загальнодержавних питань і проблем.

Політичний процес важко уявити без **політичної дисципліни**. Це — **правило, обов'язкове для членів певної організації, партії, групи, об'єднання**.

Стан, характер політичної дисципліни — явище конкретно-історичне, що залежить від багатьох складових, однак насамперед від політичного ладу, його природи, політичної культури суспільства, єдності, демократичних засад суб'єкта політики.

Політичні процеси часто супроводжуються **політичними демаршами**.

Як психологічний засіб впливу на політику, розвиток політичних подій **політичний демарш — це виступ будь-яких суб'єктів політики (громадян, партій, об'єднань, державних органів тощо) на підтримку або, навпаки, засудження певних дій, рішень, явищ, вчинків, від яких залежить доля політичного процесу, його розвиток**.

Надто поширеним явищем у політиці взагалі є **гегемонізм**. Він базується на бажанні досягти світового панування, влади над іншими людьми, народами, країнами.

Гегемонізм заперечує рівність, рівноправність на світовій арені, стверджує “природне” право одного народу владарювати над іншими, претендує на право і “особливу” відповідальність за долі інших народів і країн.

Гегемонізм особливо дається взнаки після розпаду СРСР, створення практично однополюсного світу (гегемонія США), посилюється у процесі подальшої глобалізації.

Країни, що прагнуть до гегемонії в будь-якому регіоні планети, намагаються забезпечити владарювання в економіці, військовій, духовній сферах. Переваги над іншими країнами вони намагаються довести, принижуючи інших, нав'язуючи їм власні

уявлення, цінності, стереотипи, посягаючи на суверенні права інших народів і країн.

Перепоною для політики гегемонізму може бути лише широке, рівноправне, демократичне міжнародне співробітництво, формування системи колективного захисту і безпеки.

Політичний гегемонізм близько межує з **політичним тиском** як поширеним методом політичного впливу, боротьби.

Форм політичного тиску багато. Основними з них є такі:

- **парламентські** (виступи, заяви, протести, депутатські запити, висловлювання недовіри);
- **непарламентські** (мітинги, пікети, загрози, виступи в засобах масової інформації, голодування тощо).

Найзначнішим засобом політичного тиску є погроза, а то й **застосування військової сили**.

Здатність людини здійснювати якийсь вид діяльності, у тому числі й політичної, зумовлюється великою кількістю чинників, вирішальним з яких є її **психофізичний стан**.

До основних індивідуальних, специфічних психофізіологічних властивостей людини належать нервово-емоційна стійкість, врівноваженість нервових процесів, розумова та фізична працездатність і витривалість.

У політичній життєдіяльності доволі часто відбуваються факти, події, явища, що виглядають нелогічними, які важко пояснити. Такі явища називають **політичним абсурдом**. Найчастіше політичні абсурди пов'язані з безпосередньою практичною діяльністю конкретних політиків, політичних і громадських діячів, наділених владою, або таких, що безпосередньо стосуються влади і впливають на неї. Психологічні проблеми, особливості політичних абсурдів досліджені мало, особливо щодо того, якою мірою даються взнаки наслідки політичних абсурдів, за які розплачуються не відомі політики чи громадські діячі (найчастіше вони — джерело політичних абсурдів), а пересічні громадяни.

Максимально унеможливити появу політичних абсурдів у житті спільноти можна завдяки застосуванню багатьох складових, основними з яких є демократизм і максимальна прозорість усіх політичних та суспільних процесів; рівень загальної політичної культури суспільства і безпосередніх суб'єктів політичного процесу; рівень висвітлення політичних подій і явищ у

засобах масової інформації; ступінь правового розвитку суспільства.

Децю схожий на політичний абсурд **політичний авантюризм**. Це — діяльність, поведінка, що характеризується кроками, акціями певних осіб на межі розумного, позначені невиправданим ризиком, розрахунком на випадкове везіння, вдачу, сумнівну вигоду. Фактично політичні авантюристи не лише ігнорують реальну політичну ситуацію, а й вдаються до антигуманних дій і технологій, розраховуючи, як правило, на випадковий, тимчасовий, раптовий успіх, що в кінцевому підсумку негативно позначається на долях людей, груп, об'єднань, політичних партій, націй, держав, та головне — можуть спричинити не лише негативні явища і ситуації, а й взагалі сприяти суспільній дестабілізації і навіть породити явища та конфлікти як локального, так і світового масштабу.

Хоча політичний авантюризм іноді, особливо на загальнодержавному рівні, може зумовити певні, найчастіше тимчасові успіхи, особливо у здобутті людиною політичної, службової кар'єри, загалом він є неприпустимим і негативним явищем у житті.

Нині до політики в широкому розумінні залучена переважна більшість пересічних громадян України, що засвідчує їх небайдуже ставлення до того, що відбувається в державі. Так, останнім часом в Україні спостерігається доволі висока активність громадян у виборчих кампаніях, опитуваннях громадської думки, інших суспільно-політичних акціях, що є ознакою демократичного розвитку суспільства.

Становлення України як суверенної, соборної, демократичної держави — процес складний, довготривалий і неоднозначний. Кардинальні зміни відбуваються в усіх без винятку сферах життя суспільства, але найпомітніші з них ті, що стосуються свідомості громадян, їхньої життєвої позиції, участі в державотворчих процесах.

Такі позитивні кроки багато в чому зумовлені розвитком соціально-політичних процесів, формуванням нової генерації політичних, державних, господарських діячів, підвищенням соціальної активності співвітчизників. Іншими словами, нині потрібні люди не лише небайдужі до того, що відбувається в державі, а й активні учасники конструктивних економічних,

політичних, духовних процесів, люди, які певною мірою володіють політичними технологіями.

Вирізняють два основних типи політичної поведінки: закритий і відкритий [121, с. 126–133].

Для закритого типу політичної поведінки характерна політична бездіяльність, або так звана нульова політична активність. Її причина полягає в тому, що окремі люди реально не можуть займатися політичною діяльністю, не мають для цього відповідних можливостей.

Зрештою, перешкоджати політичній діяльності можуть і апатія (відсутність інтересу до політичної діяльності), аномія, тобто такий стан психіки людини, коли вона відчуває, що фактично політична життєдіяльність проходить повз неї. Участь у політичній діяльності залежить також від матеріальних, соціально-культурних і політико-правових умов, що існують у суспільстві. Політична бездіяльність — складне і неоднозначне явище, значною мірою зумовлене особистісними рисами і характеристиками людини.

Другому типу політичної поведінки — відкритому — властива здебільшого вмотивована, цілеспрямована, раціональна, відповідно психологічно і емоційно зумовлена політична діяльність.

Важливого значення в контексті політичної психології набувають психологічні складові політичної поведінки людей, а отже, і політиків. Загалом психологи вирізняють три форми виявлення активності людини: інстинктивну, навичкову та розумову. Відповідно до цієї класифікації розглядають і різновиди політичної поведінки. Фактично в політиці спостерігаються всі прояви людських **інстинктів**: самозбереження, жорстокість, агресія, насилля, солідарність та ін.

Коли розглядають **політичні навички**, то йдеться про певні вміння, звички, стереотипи. Однак потрібно враховувати, що навички не завжди сприяють позитивній діяльності політика. Старі навички, наприклад, гальмують діяльність політика в нових умовах. Втім, будь-яка політична система вкрай зацікавлена, щоб населення, пересічні громадяни, а не лише професійні політики мали певні політичні навички.

Основною ознакою **розумової поведінки є цілеспрямованість.** Її забезпечують за рахунок різних програм, ідеологічних схем, концепцій, акцій, кампаній тощо.

Механізм політичної поведінки неоднозначний і складний. Незалежно від власного бажання кожний політик тією чи іншою мірою виконує багато функцій, основними з яких (згідно з їх суспільним, політичним значенням) є такі:

- об'єднання суспільства, громадян навколо певних цінностей, інтересів, мети і завдань. Особливо виразно ця функція виявляється в діяльності політиків — лідерів політичних партій, об'єднань;
- пошук і прийняття оптимальних політичних рішень. Реалізація такої функції потребує певних аналітичних навичок, уміння порівнювати, вибирати найефективніші рішення. Це значною мірою залежить від певного політичного чуття, вміння передбачати, прогнозувати, а то й ризикувати заради досягнення очікуваного результату;
- захист громадян від проявів беззаконня, самоуправства, бюрократії, підтримання громадського порядку. Ця функція як жодна інша експлуатується політиками, громадськими діячами найчастіше, стаючи знаряддям дешевого популізму;
- зміцнення політичних зв'язків з масами. Без цього політик швидко відчужується від прихильників;
- ініціювання, оновлення та генерування оптимізму і соціальної енергії мас, мобілізація їх на реалізацію певних цілей і завдань. Ця функція широко використовується політиками-популістами, трибунами, майстрами проголошення гучних промов, людьми, що добре володіють словом і пером.

Політичний процес охоплює загалом такі види діяльності, як політична участь і політичне функціонування.

Політична участь насамперед має на меті формування у процесі політичної діяльності певних позицій, вимог, настроїв, а **політичне функціонування** — це професійна політична діяльність, мета якої — розробляти правові норми, управляти різними політичними інститутами.

Складним феноменом політичної участі є масова стихійна поведінка. Ще у другій половині XIX ст. сформувалися практично дві соціально-психологічні школи, які досліджували і продовжують досліджувати цей складний феномен. Німецька шко-

ла “психології народів” (Г. Штейнталь, М. Лазурус, В. Вундт та ін.) та франко-італійська “психології мас” (Г. Лебон, Г. Тард, Ш. Сігеле, В. Парето та ін.). У Росії свого часу феномен масовидних явищ ґрунтовно досліджували М. Михайловський (суб’єктивна соціологія), А. Чижевський (геліопсихологія), В. Бехтерев (колективна рефлексологія).

Фактично під масовою стихійною поведінкою розуміють різні форми поведінки натовпу (великих груп людей), **циркуляцію слухів, паніки та інших масових явищ**. Така поведінка зумовлена відповідною масовою свідомістю, яка до того ж є похідною економічного базису, суспільства, має системний характер, виявляється на трьох основних рівнях — індивідуальному (окрема людина), груповому (малі та великі групи) і цілісному (загальносуспільному).

Крім того, **масова свідомість** має такі особливості, як високий динамізм, суперечливість і спонтанність, залежність від великої кількості чинників. Вона зумовлює характер і особливості таких якостей, як **масова думка, настрої, поведінка**.

Масова свідомість доволі характерна такому різновиду соціального організму, як натовп. При цьому важливо, що саме в натовпі завдяки анонімності непомітною і нереалізованою є індивідуальність людини, її особливості, неповторність. Саме за таких умов поведінка окремої людини, натовпу загалом є мінливою, непрогнозованою, ризикованою і навіть загрозливою. Така поведінка практично не буває свідомою, позаяк натовп механічно утворюється і механічно діє, керуючись емоціями, психологічними спонуканнями, провокаціями. Часто натовп діє під впливом крайньої поведінки окремих осіб, груп людей, одного або кількох лідерів, піддаючись також на найрізноманітніші провокації.

Психологи розрізняють кілька типів натовпу.

Оказіональний натовп (від англ. *occasion* — випадок) — це велика кількість людей (зіваки), що зібралися з причини буденного інтересу, наприклад, до вуличної події.

Конвенційний натовп (від англ. *convention* — умовність). Такий натовп утворюється з приводу передбачуваної, очікуваної події (мітинг, збори, концерт на вулиці, футбольний матч тощо). Інтерес людей у такому натовпі цілеспрямованіший, ніж за попередніх обставин.

Експресивний натовп (від англ. *expression* — вираз) — це такий, який час від часу демонструє певну емоцію (радість, захоплення, незгоду, протест та ін.).

Екстатичний натовп (англ. *ecstasy*) — екстремальна система експресивного натовпу, коли, наприклад, люди дійшли екстазу і рвуть на собі одяг, б'ють себе тощо.

Діючий натовп (англ. *active*). Це найскладніше і найзагрозливіше явище, позаяк такий натовп під впливом емоцій, закликів, вчинків окремих людей активно діє. Зокрема, це може бути натовп повстанців, бунтівників, людей, охоплених панікою, тощо.

Політик як такий не існує поза політичною діяльністю. **Політична діяльність** — складова людської діяльності, специфічна особливість якої полягає у спрямованості на реалізацію політичних інтересів суб'єктів політики і насамперед на завоювання, утримання та реалізацію влади.

До структури політичної діяльності входять її об'єкти і суб'єкти. Об'єктами є політична влада, політико-владні структури, суб'єктами — політичні партії, рухи, об'єднання, політики, громадські, державні діячі та ін.

З огляду на велику кількість складових існують різні рівні політичної активності особи:

- член суспільства, що має мінімальні політичні погляди, мінімальну активність;
- член суспільства, що бере активну участь у політичній життєдіяльності;
- член політичної, громадської організації;
- громадський політичний діяч;
- професійний політик;
- політичний лідер.

На характер, особливості політичної діяльності впливають об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. До **об'єктивних** належать запити, потреби, інтереси, до **суб'єктивних** — політична культура, політична свідомість суб'єктів політичного процесу.

Вирізняють **політичну діяльність теоретичну і практичну**. Перша — законотворча, ідеологічна, соціологічна, науково-організаційна, методична діяльність, друга — діяльність урядова, депутатська, робота в органах місцевого самоврядування,

політичних партіях, суспільно-політичних рухах, об'єднаннях, участь у референдумах, виборах, мітингах, опитуваннях громадської думки, маршах протесту тощо.

Політичну діяльність здійснюють на громадських або професійних засадах.

Політичною діяльністю **на громадських засадах** вважають таку, коли той, хто здійснює її, не отримує матеріальної чи іншої винагороди, до того ж виконує її поза основною професійною діяльністю.

До політичної діяльності **на професійних засадах** зараховують депутатську діяльність, роботу на посадах і в робочих апаратах політичних партій, громадсько-політичних об'єднань тощо. Така діяльність найчастіше пов'язана з матеріальною винагородою.

Істотне значення для вмотивованої та продуктивної діяльності політика будь-якого рівня має його соціально-психологічна готовність до цього. У структурі такої готовності психологи розрізняють кілька взаємозумовлених та взаємопов'язаних компонентів: **мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний.**

Крім того, політична діяльність, особливо її ефективність, тісно пов'язана з тим, як взаємоузгоджені “Я-реальне” і “Я-ідеальне”. У першому випадку йдеться про те, яким реально є політик, а у другому — яким він себе уявляє, яким його бачать інші. Відомо, що багатьом людям властиве надмірне завищення власних якостей, перебільшення можливостей.

Політична діяльність, як і будь-яка інша, передбачає цілеспрямовану і певним способом мотивовану активність людини в конкретний період. При цьому для політичної діяльності велике значення має психологічна готовність людини до такої діяльності, тобто сукупність усього необхідного для ефективного розв'язання певного завдання, проблеми. **Психологічна готовність є своєрідним стартовим моментом у діяльності.**

Для політика багато обставин можуть стати стартовими в конкретній діяльності, дії. Це, зокрема, глибоке знання та розуміння суті, необхідності того, заради чого політик діє, спонук до такої дії з боку інших людей, суто душевний порив та ін. У будь-якому разі **політик починає діяти тоді, коли має психологічну установку на досягнення бажаного і очікуваного**

результату. Для прогресивного розвитку суспільства важливо, щоб політик мав установку не на діяльність взагалі, а саме на інноваційну діяльність, тобто таку, що матиме наперед найвагоміші, найзначніші результати.

За багатьма характеристиками і особливостями **політична діяльність так само індивідуальна, як і будь-яка інша діяльність людини.** Йдеться про індивідуальний стиль політичної діяльності не як комплекс окремих якостей, а як цілезумовлену систему взаємопов'язаних дій, за допомогою яких досягається певний результат [156, с. 131].

Політична діяльність за багатьох обставин є надто індивідуалізованою, залежною від індивідуальних особливостей людини. **Індивідуальний стиль діяльності,** у тому числі політичної, зумовлюється і забезпечується насамперед властивостями нервової системи людини.

Не слід плутати поняття “індивідуальна політична діяльність” і “індивідуалізована політична діяльність”.

Індивідуалізована політична діяльність — явище рідкісне. Практично завжди політик має однодумців, політичну силу у формі об'єднання, організації, партії. Зрештою, політична діяльність може здійснюватися за допомогою і неорганізованих сил — маси, натовпу. Політик спілкується з ними, використовує їх тоді, коли це відповідає насамперед його власним інтересам або інтересам формального об'єднання (організації, партії та ін.), до якого він належить.

Кожна людина є представником певної держави, нації, класу, соціального прошарку. Саме у статусі носія специфічних якостей конкретної спільноти вона й включається в певний вид суспільних відносин. Це відбувається також завдяки певній політичній поведінці.

Поняття “політична діяльність”, як і поняття “політика” загалом, трактується неоднозначно, широко. Як у жодній іншій науці тут наявні відносини між різними суб'єктами політики, діяльність яких зводиться до одного — завоювання та використання влади в певних політичних інтересах.

Політична діяльність — це сукупність дій суспільних груп (класів, соціальних прошарків, націй тощо) щодо реалізації політичних інтересів з приводу завоювання, використання та утримання влади [123, с. 103].

Мотиви детермінують, визначають мету і програму політичної діяльності. І мета, і програма можуть бути як альтруїстичними, так і егоїстичними.

У політичній діяльності вирізняють кілька типів політичної поведінки людини: конформізм, політичну індіферентність, політичний активізм.

Конформізм пов'язаний з орієнтацією на чужу думку, погляд, підтримку будь-якої позиції. Така поведінка є відповідним пристосуванням, політичною лояльністю, позицією “як усі, так і я”. Людей з подібною політичною позицією активно використовують політики-маніпулятори, авантюристи і всі, хто у своїй діяльності вдається до дешевого популізму.

Політична індіферентність — байдуже ставлення до політики, відчуженість від неї. Люди цього типу вважають, що їх участь у політиці безперспективна, не потрібна.

Політичний активізм притаманний тим, кого реальний стан не лише в політиці, а й у суспільстві загалом абсолютно не влаштовує. Люди з таким типом політичної поведінки активно залучаються до політичної, суспільної життєдіяльності, глибоко переконані, що саме завдяки їх особистій участі стан справ у суспільстві зміниться на краще. Саме з таких громадян формуються справжні політичні лідери: традиційні (“як робили до нас, так робимо і ми”); легальні, або бюрократичні (лідерство посади, а не реальних дій); харизматичні (лідерство, як кажуть, від Бога, як історична необхідність).

Залежно від характеру поведінки політики, учасники політичного процесу поділяються на лідерів, активістів, послідовників, лідерів громадської думки.

Лідери, як правило, очолюють політичний рух завдяки підготовленості, авторитету, соціальному статусу тощо.

Активісти є посередниками між лідерами і тими, хто йде за ними, підтримує їх. Фактично вони впливають на пересічних учасників політичних дій і процесів, дещо змінюють стратегію і тактику політичного дійства, а головне — активно допомагають лідерам у їх діяльності.

Послідовники мають різний ступінь політичної, соціальної активності, загалом підтримують ідеї лідерів, але з певних причин недостатньою мірою чітко усвідомлюють навіть власні інтенси в політичній боротьбі й тому не такі активні, як активісти.

Лідери громадської думки не так організаторською, організаційною діяльністю, як інтелектуальною (особливо в засобах масової інформації) підсилюють емоційне, психологічне напруження навколо політичних проблем, до яких привернуто увагу багатьох людей.

Отже, лідерство — феномен надто неоднозначний.

По-перше, лідером можна стати далеко не завжди за рахунок відповідних якостей, рис, обдарованості, таланту тощо. Так, на думку відомого українського політолога Д. Видріна, лідером можна стати або випадково-інтуїтивно вгадавши інтереси широких верств, збігаючись за духовним укладом з їх потребами, або цілеспрямовано, визначивши, дослідивши ці інтереси [38, с. 40]. Зрозуміло, що останній шлях складніший, потребує від політика великої роботи, у тому числі й над собою.

Лідером можна стати і бути, сповідуючи, експлуатуючи далеко не позитив, не гуманні засади розвитку людської спільноти. Ось конкретний приклад. Аналізуючи революційні події в Росії, П. Струве довів здавалося б парадоксальний факт: вожак, політичний лідер доволі часто паразитує на ідеї руйнування, вдало враховуючи, що маса легше сприймає ідеї руйнування, ніж творення. За його визначенням, вожаками революції “виявилася велика кількість слабих, бездарних, безликих, морально низьких людей, які висунулися у вожді не тому, що їх виносила власна велика особистість, а саме тому, що за своєї безликості вони без кінця ублажали натовп і улещували” [183, с. 19].

Подібні приклади знаходимо і в історії останніх десятиліть в Україні.

Найпоширеніша така типологія політичного лідерства:

• за стилем лідерства (діяльності)	авторитарне
демократичне
• за ступенем легітимності	формальне
неформальне
• за класифікацією М. Вебера	патріархальне
бюрократичне
харизматичне

Основними є такі **рис**и політичного лідера:

- здатність виражати і відповідно обстоювати погляди певної групи;

- наявність власної політичної програми;
- висока ерудованість, освітня підготовка;
- політична воля;
- політична культура;
- здатність до поєднання теорії і практики, політичного прогнозу;
- вміння організовувати діяльність інших людей;
- популярність;
- висока моральність, такт;
- доступність, комунікабельність, ораторські здібності.

Детальніше розглянемо такі риси політичного лідера, як політична воля, зрілість, вірність політичному обов'язку, принципиовість, політичний авторитет і амбіції.

Справжній політик, політичний лідер завжди має відповідну політичну волю як здібність, прояв наполегливого прагнення досягти у своїй діяльності відповідної політичної мети. **Політична воля — важливий компонент індивідуальної свідомості, якостей політика.** Вона визначається рівнем його освіти, загальної та політичної культури, професійної підготовленості до суспільно корисної, громадсько-політичної діяльності.

До важливих якостей політика, політичного лідера належить і **політична зрілість.** Це — так само одна з найсуттєвіших духовних, моральних якостей не лише людини, а й соціальної групи, класу, партії, громадської організації чи об'єднання, що підтверджує глибоку відданість певним ідеям, цінностям, високий рівень компетентності та політичної культури. Вона виявляється як висока громадянськість, активна громадська позиція, високорозвинене почуття громадського обов'язку. Це також яскравий показник того, що людина вміє глибоко і об'єктивно аналізувати суть подій та фактів суспільної життєдіяльності, має високий рівень самосвідомості, розуміє власне місце, роль і призначення в житті.

Однією з визначальних рис політика, політичного лідера є **вірність політичного обов'язку.** Це — вимога, що має стати внутрішньою рушійною силою, соціально зумовленою нормою поведінки політика, лідера.

Реально завжди постає потреба в тому, щоб людина робила вчинки, діяла не взагалі, а за покликом серця, внутрішніми утвердженнями, моральними уявленнями, а не лише за нестабіль-

ними потребами. У такій ситуації і політичний, і будь-який інший обов'язок постає як загальнолюдська цінність, здійснюється на основі високого рівня відповідальності, совісті та самосвідомості.

У політиці, особливо в нестабільних, перехідних суспільствах, таких, що формуються, суттєве значення має **політична принциповість** політиків. Це риса не так вже й поширена. Частіше спостерігається **політична безпринциповість**, що характеризується відмовою від виконання фундаментальних установок, принципів, які становлять базу певних рішень, концепцій, програм.

Політична безпринциповість спричинює порушення логіки в політиці та політичній діяльності, спрощений популізм. Як правило, його причиною є спроба політика, громадянського діяча досягти легких і тимчасових результатів, що найчастіше призводить до політичного банкрутства.

З політичною елітою, політичним лідерством безпосередньо пов'язане таке поняття, як “політичний авторитет”.

Політичний авторитет — це одна з якісних характеристик громадського, політичного, державного діяча, колективу, громадської, політичної організації, а також система ідей, поглядів, що значно впливають на політичну життєдіяльність.

Політичний авторитет — явище рухоме, нестійке, залежне від багатьох чинників і проблем. Так, його стабільність залежить переважно від того, якою мірою людина, що має авторитет, глибоко усвідомлює високу відповідальність за довіру до себе з боку мас; насправді є взірцем честі, моралі, працелюбності, професійного підходу до справи тощо.

Політична діяльність, політичне лідерство неможливі без **політичних амбіцій**. Позаяк амбіції взагалі пов'язані з чистолюбством, самолюбством, певним хизуванням, перебільшенням власних реальних можливостей і потенцій, політичні амбіції базуються на певних суто особистісних уявленнях і оцінках політичних явищ, надмірному самолюбстві, зазнайстві тощо. Найчастіше **високі та необґрунтовані політичні амбіції** стають **результатом нереальних, безвідповідальних політичних дій, рішень**. Такі політичні амбіції — шлях до популізму, політиканства, безпринциповості, а врешті-решт — до втрати політиком реального і навіть високого авторитету.

Людам властиві індивідуальні риси, якості, тобто індивідуальні відмінності. Такі відмінності вивчає диференціальна психологія, а виявляються вони у процесі навчання, прояву емоцій, реакцій, мотивацій та інших аспектів поведінки.

Індивідуальні відмінності формуються завдяки тривалій і складній взаємодії спадковості індивіда з його середовищем. Іншими словами, з одного боку, генетично людина успадковує окремі ознаки, а з іншого — середовище, яке діє на людину ще до народження, примушує її відповідно реагувати на подразники різного походження. Такі процеси часто взаємопов'язані, але не жорстко детерміновані. Наприклад, можна успадкувати від батьків певний талант, однак втратити його з різних причин — через хворобу, бездіяльність тощо. Або можна не мати вродженого нахилу до політичної, суспільно корисної діяльності, але впродовж тривалої та копіткої роботи над собою досягти певних успіхів на цій ниві. Вроджені задатки і здібності є певною мірою успадкованими якостями, однак без подальшого розвитку, удосконалення мало чого варті.

Велике значення здібності мають і у процесі політичної діяльності (як і будь-якої іншої). Під здібностями розуміють індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої; особливості, що сприяють, забезпечують успішне виконання одного або кількох видів діяльності; не лише наявні знання, навички, вміння, а й те, що сприяє найкращому їх формуванню.

На відміну від анатомо-фізіологічних особливостей людини її здібності не вроджені. Вони завжди є результатом відповідного розвитку людини. Вродженими є не здібності, а задатки як джерела для їх розвитку. Адже відомо: геній — це праця.

Таким чином, здібності не виникають і не існують поза певною діяльністю, тобто виявляються у процесі діяльності, але ще більшою мірою — розвиваються і вдосконалюються.

До основних належать здібності людини до навчання, праці, суспільної, духовної діяльності. Усі здібності в комплексі становлять природу конкретної людини, однак власне природа є продуктом поступового розвитку і самовдосконалення.

Для визначення особливостей, характеру політичної діяльності конкретної людини окрім психологічних характеристик слід враховувати таку динамічну характеристику психічної

діяльності особистості, як **темперамент**. Коли розглядається темперамент, то маються на увазі імпульсивність і темп психічної діяльності. Навіть близнюки мають певні відмінності, основою яких є психологічний стан. У політичній діяльності це має найважливіше значення, як і те, що для темпераменту людини особливо важливі вразливість та імпульсивність.

Часто кажуть про неповторність особи, особливо помітної, обдарованої. Така неповторність — це **стиль** людини, те, що найзначніше вирізняє її серед інших. Кажуть, стиль людини — це людина. Музику М. Огінського легко відрізнити від музики П. Чайковського, а політика Л. Кравчука — від політика П. Симоненка, і не за політичними орієнтаціями, а за особливим стилем діяльності, у тому числі політичної, кожного з них.

Стиль зумовлює індивідуальність життєвого шляху людини. Однак його слід розуміти не як якусь одну якість людини або їх комплекс, а саме як цілеспрямовану систему дій, які тісно взаємопов'язані і завдяки яким одна людина принципово відрізняється від інших людей, досягає певних результатів у власній діяльності.

Індивідуальність стилю зумовлюється переважно властивостями нервової системи людини.

Загально визнаними формальними ознаками індивідуального стилю філософи вважають такі:

- стійку систему прийомів і способів діяльності конкретної людини;
- наявність яскраво виражених особистих якостей людини;
- уміння та здатність особи щонайкраще пристосуватися до об'єктивних вимог.

Отже, **індивідуальний стиль** — це комплекс, єдність усіх ознак діяльності людини, зумовлених її особливостями.

Загально відомо, що **політичний процес, політична життєдіяльності абсолютно неможливі без функціонування, діяльності політичних партій.**

Залежно від наявності та особливостей політичних партій у кожному суспільстві, країні формується специфічна політична партійна система.

Політична партійна система — це сукупність взаємопов'язаних політичних партій різного соціального складу, характеру,

які перебувають між собою у певних відносинах і в різних аспектах реалізують у суспільстві політичну владу.

Політичні партійні системи поділяють на типи:

- багатопартійні (без монополії однієї політичної партії);
- багатопартійні (з монополією однієї політичної партії);
- однопартійні (класові, національні, конфесійні);
- двопартійні (обидві партії буржуазні; одна партія буржуазна, інша — робітничка).

Позаяк феномен “політична партія” у політичних науках, насамперед у політології, розроблений доволі детально, слід акцентувати увагу на тих його аспектах, що стосуються виключно політичної психології.

Серед багатьох, у тому числі й класичних (словникових) визначень поняття “політична партія”, оригінальним є визначення основоположника вітчизняної української соціології М. Шаповала. Він називав партії “відкритими скупченнями” на відміну від закритих (наприклад, каст), позаяк з перших можна вийти, а у других людина перебуває не з власної волі й не може вийти до смерті. За визначенням М. Шаповала, “партії — це поєднання людей для досягнення однієї мети — політичної влади” [28].

Крім того, М. Шаповал поділяв партії на чотири групи [95–97; 99; 100]:

- індивідуально-егоїстичні гуртки (з яких найвідоміші шайки і банди);
- групово-егоїстичні об’єднання (союзи “фронтовиків”, “легіонерів”, “фашистів”, “учасників Зимового походу” та ін.);
- класові партії (що обстоюють інтереси соціального класу);
- соціально-реформаційні партії (на першому місці в них не інтереси групи, а ідеологія суспільного добра).

М. Дюверже свого часу запропонував поділяти партії на кадрові та масові.

Кадрові партії — це ті, що добре пристосувалися до ліберальної демократії і характеризуються слабким комплектуванням власного складу, гнучкими структурами, владою верхів над низами. Такі партії доволі стійкі, хоча й слабо організовані; їм допомагають видатні, відомі люди, які окрім політики займаються й іншими справами, у тому числі бізнесом, у зв’язку з чим часто протистоять професійним політикам, які окрім політики нічим

не займаються. Серед кадрових партій відомі та авторитетні Радикальна партія (Франція) та Консервативна партія (Великобританія).

Масові партії. Модель таких партій винайшли і застосували наприкінці XIX ст. соціалістичні партії. Однією з перших була Німецька соціал-демократична партія (заснована в 1875 р.). Модель масових партій запозичили деякі християнські демократи, фашистські партії та ін.

Характерною ознакою таких партій є масове залучення до їх лав громадян, позаяк ставка при цьому, як правило, робиться на бідних, нужденних, пролетаріях.

Якщо кадрові партії існують насамперед за рахунок ефективної діяльності, у тому числі й економічної, лідерів, то масові головну ставку роблять на членські внески. Масові партії структурованіші, перебувають на службі свого класу, підпорядковують свою діяльність насамперед його інтересам.

Відома й така типологія політичних партій:

за класовим змістом

- буржуазні;
- пролетарські;
- дрібнобуржуазні;
- феодальні;

за соціальною базою, ідеологією і політикою

• буржуазні	консервативні
конфесійні
ліберальні
неофашистські
• пролетарські	комуністичні
соціалістичні
соціал-демократичні
анархістські
• дрібнобуржуазні	аграрні (селянські)
центристські
“зелені”
“нові ліві”
• феодальні	монархічні
феодално-буржуазні
релігійно-монархічні

Основними є такі підходи до визначення сутності політичних партій:

- **ліберальний** (політичну партію розуміють як групу людей, що дотримуються єдиної ідеологічної доктрини);
- **марксистський** (політичну партію розглядають як виразника інтересів і потреб певного класу);
- **інституціональний** (політичну партію розуміють як організацію, що діє в системі відповідних органів державної влади).

Політичні партії помітно вирізняються серед інших суб'єктів політики загальними ознаками, зокрема:

- реальним проявом партії як передової частини, вищої форми організації класу, нації або соціальної групи;
- наявністю програми та статуту, в яких закріплені мета і завдання партії, її організаційна структура, матеріальна база, професіонального партійного апарату для керівництва діяльністю партії;
- здійсненням ідейної і політичної діяльності, боротьби за володіння державною владою;
- добровільністю членства, наявністю розроблених партією і встановлених організаційно-статутних норм, що регулюють діяльність чинів партії;
- матеріальною базою.

Кожна партія вирізняється також серед інших насамперед ідеологією, організаційною структурою, формами і методами діяльності, соціальною базою і електоратом, матеріальними можливостями, лідерами.

Ідеологія партії — це цінності, навколо яких (поділяючи їх) об'єднуються в партію різні люди. Може йтися і про політичну ідеологію (комуністи, соціал-демократи, ліберали, консерватори, фашисти та ін.). У будь-якому разі ідеологія — це своєрідні базові цінності та пріоритети прихильників окремо взятої партії.

Організаційна структура — це зовнішня будова партії, яка зазвичай визначається і закріплюється в її статуті. Йдеться про керівні органи, регіональні (обласні, міські, районні), первинні організації, їх взаємопідпорядкованість, зв'язок та ін.

Форми і методи діяльності політичних партій, як правило, мало чим різняться. Це — збори, мітинги, демонстрації, робота

зі ЗМІ, рекрутування до лав партії молоді, партійне навчання та ін. Усе залежить від мети, завдань, конкретної ситуації.

Соціальна база і електорат. До першої зараховують ті основні класи, соціальні групи, які є членами партії, її прихильниками, тобто становлять основу партії, до другого — громадян, які за різних обставин підтримують конкретну партію на референдумах, під час опитування громадської думки, голосують на виборах. Зрозуміло, що електорат рухомий, нестабільний. Його кількість, як правило, визначається вдалим проведенням партією виборчої кампанії, використанням різних виборчих технологій і популярністю окремих політичних лідерів.

Матеріальні можливості — це фінанси партії (внески, пожертвування, спонсорство, інші джерела), приміщення, транспорт, засоби інформації.

Лідери. Авторитету, популярності, силі більшість партій зобов'язані лідерам, партійній еліті, активу. Іноді партію уособлюють з її лідером, а є партії, які фактично й складаються з одного лише лідера.

Політичні партії часто утворюються насамперед за національною ознакою. За підрахунками вчених у 1917 р. у Російській імперії діяли 244 партії, більшість з яких була створена саме за національною ознакою.

Роль і непересічне значення політичних партій у функціонуванні суспільства, відносинах між людьми, соціальними групами, класами тощо зумовлені основними **функціями партій**. Перелічимо їх.

1. **Представництво інтересів.** Політичні партії виражають і обстоюють інтереси своїх членів перед владними структурами, іншими політичними партіями, об'єднаннями, профспілками тощо. Від того, як активно та результативно це робиться, і залежать сила, авторитет, популярність конкретної партії.
2. **Комунікативна функція.** Партія створює умови і забезпечує можливості обміну інформацією, ідеями, поглядами, позиціями між членами організації. Це найважливіший ресурс для розвитку партії, забезпечення її соціального статусу і авторитету.
3. **Розробка політики та здійснення політичного курсу.** Йдеться про теоретико-практичну діяльність партії. З од-

ного боку, без розробки і поглиблення теоретичних засад розвиток партії неможливий, а з іншого боку, без практичної діяльності, реалізації ідей і планів партія, образно кажучи, мертва, недієздатна.

4. **Функція добору, підготовки і виховання політичного активу, політичної еліти.** Дієві політичні партії постійно працюють з масами, молоддю, рекрутуючи з останньої нових членів, формуючи актив, професійно займаються підготовкою партійної еліти, підвищенням теоретичного і практичного рівня однопартійців.
5. **Соціалізація населення.** Навіть якщо партія не ставить цього завдання перед собою окремо, спеціально, вона постійно впливає на формування світогляду пересічних громадян, які є її членами або прихильниками. Цьому сприяє ідеологічна, пропагандистська діяльність партії, її зв'язки із засобами масової інформації, а насамперед — діяльність засобів інформації, якими розпоряджається партія.

Вже цих основних функцій достатньо, щоб усвідомити, як вагомо партії впливають на суспільний розвиток, суспільні відносини. Це однаковою мірою стосується і масових, і так званих кадрових партій.

Позаяк політичних партій, у тому числі й в Україні, багато, їх можна класифікувати і за такими ознаками:

- соціальною програмою, базою — буржуазні, дрібнобуржуазні, селянські, пролетарські тощо;
- ідеологічними особливостями — комуністичні, соціальні, ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, клерикальні тощо;
- ставленням до суспільних перетворень — реформаторські, консервативні, радикалістські;
- методами, засобами діяльності — парламентського типу (переважно діють під час виборів і референдумів), радикального типу (діють так, що іноді виходять за межі правового поля держави).

Наявність великої кількості політичних партій неодмінно зумовлює формування у країні певної партійної системи. Такі системи не існують, як правило, лише за військових диктатур, де часто діяльність партій взагалі заборонена.

Існують одно-, дво- та багатопартійні системи.

Однопартійні системи (наприклад, КПРС у колишньому СРСР), як правило, існують в авторитарних, тоталітарних режимах. Часто партії в них практично зростаються з владою, владними структурами і про реальний розвиток демократичних процесів взагалі казати важко, а то й неможливо.

Двопартійні системи існують у країнах, де сильні дві політичні партії, наприклад, у США, Англії, де партії поперемінно час від часу приходять до влади.

Багатопартійні системи існують у країнах, де фактично жодна з політичних партій неспроможна отримати значну перевагу насамперед на виборах, а відтак і сформувати парламентську більшість, наприклад, Україна, Росія. За таких обставин реальною може бути лише утворення у країні коаліційного уряду.

У політичній життєдіяльності десятками прикладів підтверджується, що для **ефективного демократичного розвитку найоптимальніша двопартійна система з наявністю легітимної правової опозиції**. За умов багатопартійності надто важко досягти консенсусу при формуванні більшості в парламенті, а відтак коаліційного уряду. Остання ситуація поширена і характерна для молодих, нестабільних держав, держав так званого перехідного періоду розвитку.

За даними Ф. Рудича, до середини ХХ ст. у світі налічувалося 190 самостійних держав. У 19 з них діяльність політичних партій заборонялась, у 20 — функціонувала одна, так звана проурядова партія, у 142 — існувало кілька політичних партій [166, с. 54].

Завершуючи розгляд питання про партії, зауважимо, що статус політичних партій, їх місце і роль у суспільному розвитку різні в різних країнах. Так, у ст. 2 Закону України “Про політичні партії в Україні” від 5 квітня 2001 р. наводиться таке визначення політичної партії: **“це зареєстроване згідно з законом добровільне об’єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою участь у виборах та інших політичних заходах”**.

Якщо ідентифікувати наведене щойно поняття з іншими, виявляється, що воно надто недосконале, розмите і звужене в політичному аспекті, позаяк більшість словників визначають політичну партію як політичну організацію, засновану на певних

ідеологічних принципах, яка має власні структури і має на меті здобуття та утримання державної влади, реалізуючи інтереси своїх членів і симпатиків.

Таке визначення точніше, якщо зважати на існуючі підходи, завдяки яким подають, обумовлюють ество політичних партій як своєрідних соціально-політичних утворень, структурних одиниць політичної системи суспільства.

Партійне будівництво в сучасній Україні сягає джерелами в роки появи НРУ та УРП (1989–1990 рр.), коли практично водночас було заборонено КПУ. Фактично це перший період партійного будівництва в Україні, основною домінантою якого були антикомунізм, романтизм і демократизм. Політичні партії, що виникали в цей час, ще мало, і це цілком природно, відповідали реальним потребам громадян, суспільства. Здебільшого це були партії “проти”, ніж “за”, хоча й вони мали велику соціальну базу, позаяк започатковувалися на несприйнятті, гострій кризиці тоталітарного минулого, КППС, КП України.

Другий період партійного будівництва в сучасній Україні пов’язують з реєстрацією НРУ як політичної партії, з першими виборами до Верховної Ради України на змішаній основі (1998 р.), а третій період — після виборів до Верховної Ради України 1998 р., коли сім політичних партій та один блок, який складався з двох політичних партій, подолали чогиривідсотковий бар’єр, і у вищому законодавчому органі України було вже 24 політичних партій. Саме на цьому, третьому етапі партійного будівництва багато політичних партій збільшуються й кількісно, утворюють структури в областях, районах, містах України, починають активно здійснювати парламентську діяльність, для чого створюють парламентські групи і фракції. Іншими словами, відбувається складний і неоднозначний процес формування багатопартійності як об’єктивний результат утворення політичних партій, їх структуризації, зміцнення.

7.3. Політичне лідерство як психологічний феномен

Окрім феномена “лідерство” у системі політичних відносин, політичного процесу суттєве значення має розгляд лідерства саме як психологічного феномена.

Розглядаючи проблему особи як суб'єкта політики, відомий політолог А. Боднар так диференціював суб'єктів політичного процесу:

- громадяни, які фактично жодною мірою не впливають на політику, політичну життєдіяльність. Таких громадян у кожній країні багато, включаючи не лише байдужих до політики, а й взагалі аполітичних;
- громадяни, які входять до складу громадських організацій, навіть кількох, однак таких, що недостатньо активно впливають на політичний процес;
- громадяни, які є членами активно діючих партій, громадських організацій та об'єднань;
- громадський, політичний діяч, діяльність якого в політиці доволі помітна;
- професійний політик, для якого політична діяльність — це задоволення власних матеріальних, духовних, соціальних та інших інтересів і потреб;
- політичний лідер як найвища посадова особа в політичній, суспільній життєдіяльності (президент, прем'єр-міністр, спікер та ін.).

Лідерство — закономірне соціальне явище. Наймасовіше воно в групах. Лідерами є члени групи, здатні організувати її членів для виконання спільного завдання. На відміну від керівництва таке лідерство виникає стихійно, воно нестабільне, пов'язане насамперед з особистими відносинами між членами групи. Лідер більше поінформований, ніж інші члени групи, активний, має організаторські здібності, авторитет.

Окремого розгляду потребує проблема політичного лідерства.

Політичний лідер — це людина, здатна згуртувати навколо себе багатьох, завоювати у них авторитет, повести за собою.

Проблему лідерства досліджували Геродот, Плутарх, Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше, К. Маркс, В. Ленін, М. Вебер та інші відомі вчені, політики, громадські діячі.

У радянській, у тому числі українській, психології проблему лідерства активно розробляли ще у 20–30-ті роки ХХ ст. Є. Аркін, О. Залужний, П. Загоровський, С. Лозинський та ін.

Нині за умов принципів соціально-економічних, політичних трансформацій, які відбуваються в багатьох країнах, інтерес до проблеми лідерства значно підвищився.

Розглянемо природу лідерства.

Під лідерством розуміють один із процесів організації та управління малою соціальною групою, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни з оптимальним результатом.

Лідер — це член групи, що спонтанно висувається на роль неопіційного керівника в конкретній ситуації за наявності відповідних особистих якостей та об'єктивних обставин.

Лідерство можна розглядати в широкому розумінні як здатність впливати на інших та стан спільної діяльності й у вузькому, коли лідер радикально впливає на стан справ у колективі та за багатьма якостями переважає інших.

Питання лідерства взагалі, його місця в суспільстві минулого, сучасного та майбутнього, перспективи розвитку та умови формування лідерів, зокрема, у сучасній Україні постійно турбують громадськість. З вирішенням цих питань люди пов'язують власні долі, прогностують розвиток суспільства.

Позаяк серед інших проблем становить інтерес саме психологічний аспект проблеми лідерства, розглядатимемо феномен лідерства з урахуванням цього аспекту.

Одним із засновників політико-психологічного підходу до вивчення проблеми лідерства вважають американського вченого Г. Лассуела, який, як відомо, разом з Ч. Мерріамом, Б. Скіннером, У. Уайтом належить до так званої **чиказької психологічної школи політики**. Представники цієї школи здійснили багато досліджень з політико-психологічних проблем лідерства, особливо щодо відносин лідера з оточенням. Останнє має суттєве значення для суспільств перехідного стану.

Доволі відомою є також психологічна концепція лідерства так званої **франкфуртської школи**, представниками якої є Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, Х. Арндт та ін. Вони розглядали питання лідерства без свідомого нахилу до авторитаризму у психології широких мас у тих країнах, де існують (існували) тоталітарні режими. Психологічним аспектам лідерства присвячені також публікації, що з'явилися останнім часом у російській політології (Г. Ашин, Ф. Бурлацький, Д. Волгонов, М. Ільїн, Б. Коваль, В. Соловйов та ін.). Зокрема, розроблено соціально-психологічну типологію лідерства і запропоновано такі ознаки для його класифікації:

- історизм — тип лідерства залежить від характеру епохи;
- масштабність — лідери загальнонаціональні, регіональні, певного класу, групи;
- класовість — інтереси якого класу, соціальної групи обстоює лідер;
- ставлення до існуючого устрою, організації — “функціональний”, “стабілізуючий”, “дисфункціональний”;
- здатність до лідерства — перетворення на лідера завдяки власним якостям або з певних обставин;
- ініціативність — здатність продовжувати розпочату справу.

Своєрідно трактує поняття “політичний лідер” відомий український політолог Д. Видрін. Він вважає, що політичний лідер — це будь-який незалежно від формального рангу учасник політичного дійства, процесу, який намагається і здатний консолідувати зусилля всіх, хто його оточує, і активно впливати (у межах території, міста, регіону, країни) на цей процес для досягнення висунутих ним конкретних цілей. Зауважимо, що таке визначення лідерства вчений сформулював відповідно до інтенсивних, масових політичних процесів, що відбувалися в Україні, інших посттоталітарних державах у 1990 р., коли учасниками політичних дій були сотні тисяч громадян.

Статус політичного лідера, як і лідера загалом, можна розглядати з різних позицій:

- *функціонально-рольового* (йдеться про певний статус, завойований будь-яким членом групи, колективу);
- *професійного* (у цьому разі має значення місце лідера серед інших у професійній ієрархії стосовно конкретної предметної сфери діяльності);
- *морально-етичного* (такий статус пов’язаний з характером оцінки колективом особистісних людських морально-етичних якостей лідера);
- *самооцінного* (цей статус доволі своєрідний, позаяк оцінка оточенням лідера часто не збігається з його самооцінкою або навіть принципово відрізняється від неї).

Оригінально подає моделі типології лідерства відомий російський соціальний психолог Б. Паригін. На його думку, типологію лідерства потрібно будувати з урахуванням трьох складових:

змісту, стилю, характеру діяльності лідера. Згідно з цим Б. Паригін пропонує таку типологізацію [127, с. 250].

За змістом діяльності:

- лідер-натхненник;
- лідер-виконавець;
- лідер-натхненник і виконавець водночас.

За функціями, які виконує лідер. Так, відомий російський соціальний психолог Ю. Ємельянов вирізняє такі основні функції лідера:

- лідер-адміністратор (виконує координаційні, організаційно-розпорядчі функції);
- лідер-планувальник (розробляє засоби, методи, шляхи досягнення групою певної мети);
- лідер-політик (встановлює мету і основної лінії поведінки групи);
- лідер-експерт (людина, що є джерелом найдостовірнішої інформації);
- лідер — представник групи в зовнішньому середовищі (офіційна особа групи, що є представником групи в зовнішньому середовищі);
- лідер — джерело заохочень і покарань;
- лідер-приклад;
- лідер — символ групи;
- лідер як фактор, що скасовує індивідуальну відповідальність;
- лідер — провідник світогляду;
- лідер-“батько”;
- лідер — хлопчик для побиття.

За стилем керівництва:

- авторитарний;
- демократичний;
- такий, що поєднує авторитаризм з демократизмом.

За характером діяльності:

- універсальний;
- ситуативний.

Лідерство — явище доволі індивідуалізоване, однак типи політичних лідерів розрізняють за певними ознаками, рисами, якостями, тобто критеріями:

- прагненням до влади;
- джерелами керівництва;
- функціями в політичній системі;
- політичною активністю;
- ставленням до власної компетенції.

Домінуючим критерієм вираження суті феномена лідера є *прагнення до влади*. Вважають, що із загальної чисельності громадян 7–8 % тих, хто “хворіє на владу”, бажає її мати. Для них влади ніколи не забагато, вона їм не набридає, надає не тільки перевагу над іншими, а й задоволення. За розглядуваним критерієм вирізняють два типи політичних лідерів — **авторитарний** і **неавторитарний**, або **демократичний**. Обидва типи прагнуть влади приблизно однаково і часто намагаються досягти її будь-якими засобами. Відмінність полягає в методах реалізації влади, інтелекті лідера, його політичній культурі, меті та ідеалах, яких він прагне досягти. Якщо для авторитарних лідерів головним принципом реалізації влади є примус, то для демократичних — переконання. Цим вони істотно різняться. Перші виправдовують прагнення до влади революціями, величчю та месіанським призначенням, а другі — важливими реформами, що здійснюються в суспільстві, країні, потребою стати на захист демократії тощо.

Другим критерієм типології лідерства є *джерела керівництва*. Згідно з цим критерієм вирізняють два типи політичних лідерів: ті, що керуються в політиці суто внутрішніми чинниками, і ті, що віддають перевагу зовнішнім чинникам. До перших можна зарахувати лідерів, які переконані, що їх лідерство не що інше, як результат насамперед власної компетенції, знань, умінь, таланту, обдарованості чи навіть геніальності. Здебільшого лідери авторитарного типу вважають себе не інакше, як обранцями долі. На думку таких лідерів, саме їм призначено вести людство до нових вершин. Лідери, які керуються так званими зовнішніми чинниками, переконані, що всі їхні успіхи або поразки залежать не від них особисто, а саме від зовнішніх обставин, ситуацій, подій тощо. І тому такі лідери стверджують, що причина можливих невдач не в них, а в інших людях, організаціях, підступності їхніх супротивників тощо.

Третім критерієм визначення типу лідера є певні *функції в політичній системі*, які виконує лідер. Зокрема, американський політолог Г. Лассуел вирізняє три типи таких лідерів: *ад-*

міністратор, агітатор, теоретик. Це не означає, що в житті існують такі лідери в чистому вигляді, однак можна визначити їхні найхарактерніші ознаки. Так, адміністратору властива ієрархічність у відносинах, він часто приймає компромісні політичні рішення. Агітатор — це здебільшого тип лідера харизматичного, що стає улюбленцем мас за рахунок ефективного популізму, вміння декларувати прості та зрозумілі положення. Однак часто такий лідер вдається і до так званих закулісних методів політичної боротьби. Лідер-теоретик — це стратег, який охоче розробляє перспективні плани, займається великою політикою, перекладаючи реалізацію поточних планів і реальних справ на помічників, підлеглих.

Четвертим критерієм класифікації типів лідера є їх *політична активність*. У політичній теорії, політології вирізняють так званих правносіїв (вони активні й готові багато зробити, щоб залишитись у центрі політичних подій будь-якого рівня) і пробивних лідерів, які можуть багато зробити, однак досягнутий результат їх не задовольняє. Саме тому їхня активність спрямована на те, щоб розчищати собі дорогу до вищих щаблів влади. Проте насправді така активність — насамперед демонстрація дії, самореклама.

П'ятим критерієм типології лідерства є *ставлення лідера до власної компетенції*. З цією типологією докладніше ознайомимося далі.

Розглянемо окремі конкретні типологізації лідерства.

За мотивацією діяльності розрізняють традиційних, легальних (бюрократичних) та харизматичних лідерів.

Традиційні лідери діють, як зазначалося, за принципом “так робили наші діди і батьки, так робитимемо і ми”. Більшість відомих монархів — традиційні лідери.

Легальні, або бюрократичні, лідери — це лідери посади і крісла, їм підкоряються завдяки тому, що вони мають відповідний ієрархічний статус, а не соціальну вагу.

Харизматичні лідери уособлюють особистісний тип лідерства. Авторитет такого лідера базується на його особистих якостях, привабливості ідей, які він декларує.

За масштабами політичної діяльності лідерство має кілька рівнів.

Перший і найпоширеніший — рівень малої групи (оточення президента, керівника парламенту, лідера політичної партії).

Вищий рівень — лідерство в політичному русі певної соціальної групи (прошарок, клас, партія). Лідер цього рівня повністю використовує не лише особистісні якості, а й уміння бути організатором, координувати дії великої групи людей.

Найвищим вважається рівень політичного лідерства в системі владних відносин. Лідер цього рівня здатний інтегрувати і поєднувати інтереси великих соціальних груп, різних соціальних верств населення, тобто здатний діяти в масштабах суспільства, держави.

Лідерство класифікують і за іншими ознаками. Так, за реальним проявом розрізняють лідерство номінальне (помилкове, хибне) і реальне (фактичне).

Варта уваги і концепція функціонально-рольового підходу, запропонована М. Херманном, який розглядає лідерство з позиції функції, яку має виконувати конкретний лідер у суспільстві.

- **Лідер-вождь.** Він має мету, заради якої здатний змінити політичну систему, і чітко визначає цілі, етапи діяльності, вміє вести за собою маси і підкоряти їх своїй волі. Це сильна особистість, для якої характерне особисте бачення дійсності та її перспектив.
- **Лідер-комівояжер.** Він будує кар'єру на шанобливо-чуйному ставленні до найважливіших потреб людей, намагаючись допомогти їм, а також переконати, що він бажає і може поліпшити їх життя. Як правило, лідери цього типу керуються бажаннями і потребами маси.
- **Лідер-маріонетка.** Такий лідер діє не самостійно, а від імені та за допомогою групи, яка його висунула і підтримує. Тому він пропагує і підтримує цілі цієї групи, але методи їх досягнення часто вибирає сам. Для цього лідера дуже важливо вміти переконувати інших для того, щоб вони сприйняли його ідеї.
- **Лідер-пожежний.** Він вміє оперативно та ефективно реагувати на зміни обставин і потреби громадян, вирішуючи наболілі проблеми. Для того щоб краще зрозуміти такого лідера, слід докладно вивчати не лише його, а й його оточення.

Будь-яка діяльність вмотивована. Найважливішим мотиваційним джерелом лідерства є потреба у владі. Вихідною при цьому є теза, що влада, боротьба за неї наскрізь пронизує політичне життя будь-якого суспільства [65, с. 232].

Лідерів, як зазначалося, класифікують також за їх політичною активністю, ставленням до власної компетенції. За цією класифікацією розрізняють лідерів-новаторів, координаторів, консерваторів, володарів, адміністраторів, бюрократів та ін.

Новатори — це неординарні, оригінальні лідери, які нетрадиційними способами намагаються досягти бажаних результатів.

Координатори — лідери, що вміють знаходити незвичні, але прийнятні компромісні рішення. Лідери такого типу потрібні для стабілізації як влади, так і суспільно-політичної ситуації у країні загалом, особливо в умовах перехідного періоду.

Консерватори — лідери старого типу, які не бажають приймати складних рішень. Багато уваги вони можуть приділяти реформуванню другорядних сфер, не торкаючись наріжних засад суспільства чи будь-яких окремих систем і процесів. Зазвичай консерватори найчастіше конфліктують з новаторами.

Лідери-володарі вирізняються насамперед певними егоїстичними рисами. Як правило, це стратеги, яких не цікавлять деталі політичної діяльності. Політичну владу такі лідери утримують, формуючи відповідні нові відносини влади в малих чи великих впливових суспільних або політичних групах.

Лідери-адміністратори — це політики-професіонали, реалісти. Вони постійно підтримують зв'язок з народом і підкреслюють власну ідентичність з ним, захищаючи інтереси відповідної суспільної групи.

Лідери-бюрократи — це політики (як, власне, і прості управлінці), що чітко дотримуються певних догм, стереотипів у діяльності, управлінні.

З лідерством неодмінно пов'язане поняття “культ лідерства”. Це складне і неоднозначне явище, що має власну природу, джерела і може розглядатись у таких модифікаціях:

- культ як сконструйований і нав'язаний владою масам згори, використовуючи пасивність мас та маніпулюючи масовою свідомістю за рахунок різних засобів інформації та пропаганди;

- культ як спонтанне явище, що виникає, умовно кажучи, “знизу”, від мас у певних (скажімо, кризових) ситуаціях;
- культ як породження певних виключних якостей людини (лідера), її волі. Йдеться про харизматичні якості людини.

За будь-яких обставин кожний конкретний випадок культу в “чистому” вигляді не існує. Іншими словами, він є результатом багатьох складових. Наприклад, у радянській історіографії культ особи Сталіна відзначався як “викривлення”, випадкові відхилення, ненормальності в розвитку соціалістичної демократії, спричинені її незрілістю [154, с. 6–7].

За всіх відмінностей культури мають також спільні, найпоширеніші ознаки.

По-перше, найзначніші культури завжди подають особу не просто як лідера, вождя, а як спасителя нації, народу, його місію на рівні Бога.

По-друге, практично будь-якому культу притаманний мотив вічності, безсмертя. У кожному разі творці культу, зацікавлені в його існуванні, роблять усе, аби довести його безсмертність, вічність — бодай у наслідках, результатах життя і діяльності лідера.

По-третє, особу, з якої створено культ, подають не інакше, як вищий і праведний суд, еталон встановлення справедливості в суспільстві.

По-четверте, особі за умов створення її культу надають своєрідний родовий символ — символ батька, покровителя, захисника (наприклад, Цар-батюшка в Росії).

По-п’яте, культ завжди пов’язаний із взірцем для наслідування, успадкування.

У політиці тією чи іншою мірою використовують як своєрідні об’ємні характеристики політичних лідерів їх **політичні портрети**. Зрозуміло, що для складання політичного портрету відбираються найхарактерніші риси, ознаки якості лідера, які в сукупності принципово відрізняють його від інших людей, політичних лідерів.

Вирізняють кілька типів політичних портретів, **основними з яких є такі:**

- **політико-ідеологічний** (політико-світоглядний). При складанні цього портрету використовують метод аналітичної інтерпретації біографічних даних, контактів, зв’язків, а

також інших форм політичної активності лідера. Визначаються також ідейні, політичні, художньо-естетичні погляди лідера, його смаки, захоплення;

- **політико-психологічний.** У цьому разі основою беруть особливості психоемоційного складу лідера, його темпераменту, стилю мислення, інших психологічних компонентів, те, у який спосіб вони пов'язані з його політичною кар'єрою;
- **історичний.** Такий портрет надзвичайно важливий при здійсненні історичної ретроспекції діяльності політичного лідера;
- **політична біографія.** Цей метод надзвичайно поширений за кордоном, особливо коли йдеться про політичного діяча минулих часів. Часто політичні біографії використовують насамперед як рекламний захід.

Кожна людина живе, діє, розвивається у групі, колективі.

Група — це будь-яке об'єднання людей незалежно від того, які зв'язки і відносини між ними існують. Групи поділяють на малі, великі, умовні, офіційні, реальні, неофіційні та референтні. Особливості таких груп вивчає і пояснює психологія.

Колектив — це група людей, які не лише об'єднані спільною діяльністю, а й мають єдині цілі такої діяльності, підпорядковані цілям суспільства.

Політична діяльність, якою б вона не була індивідуалізованою, здійснюється у групі, колективі. Це може бути група чи колектив, де політик або громадський діяч працює професійно, або й так звана неформальна група чи колектив односторонців, соратників по партії, громадській організації тощо. Такі групи і колективи, як правило, мобільні, їх кількість і якість, особливості міжособистісних відносин, лідерство тощо можуть змінюватися.

Отже, саме у психологічному плані становить інтерес складна проблема взаємовідносин політичного лідера і групи, маси. Іноді її розуміють і трактують як проблему “героя” і “натовпу”. У різні часи і за різних соціально-політичних умов цю проблему трактували по-різному. Так, багато років тиражувалася відома теорія про роль “народних мас” в історії, що була надто далекою від реальності в так званому соціалістичному суспільстві — колишньому СРСР, інших країнах соціалістичного табору. Однак і

нині однозначних визначень характеру відносин між лідером і масами як у вітчизняній, так і в зарубіжній політології, психології, соціології, особливо з огляду на психологічні особливості таких аспектів, не існує. Тут важливо враховувати проблему групового егоїзму, демагогії, популізму, підігравання маси і в такий спосіб сприяння її соціальній дезорієнтації, особливо те, що масі часто притаманне колективне безсвідоме.

З діяльністю політичного лідера тісно пов'язані такі діаметрально протилежні якості, як активність і пасивність. Часто вони змінюють одна одну, але тут важливо звернути увагу ось на що. Політична пасивність окремої людини — звичайне явище, але воно стає загрозливим, коли дістає масового поширення, тобто охоплює класи або окремі соціальні групи і верстви населення. Якщо значна кількість людей відмовляється брати участь у таких масових акціях доленосної ваги, як вибори, референдуми, інші важливі політичні дії, то це свідчить про їх недорозвиненість, брак політичної культури або індиферентність, байдуже ставлення до владних державних структур.

Разом з тим політична пасивність може бути і позитивною, коли відмова брати участь у політичних діях є формою протесту проти політичного гноблення, загрози безпеці людини та ін.

Щодо політичного лідера слід ураховувати дві особливі обставини: лідер є тим, чим є насправді; лідер є таким, яким його уявляє і сприймає оточення.

У різні історичні періоди політичному лідерові поклонялися, боялися його чи просто шанували відповідно до того, як його сприймали. При цьому слід зважати не так на якісь особливі обставини, що спонукали відповідно реагувати на конкретну особу, як на природу культури лідера загалом.

Відповідний імідж, культ лідера може виявлятися у впливі на оточення через деякі доволі складні об'єктивні обставини. Так, культ лідера може бути створений, нав'язаний більшості пасивних громадян згори шляхом маніпулювання громадською думкою, інтенсивної і дієвої пропаганди. Це не становить труднощів саме тоді, коли в суспільстві низька політична культура, слабка активність громадян, неефективно впроваджуються демократичні норми громадського життя.

Культ політичного лідера різного рівня часто з'являється ніби “знизу”, з ініціативи мас. Найчастіше такі явища спостері-

гаються під час кризових ситуацій у суспільстві, особливо на перехідних етапах його розвитку. Згадаймо, як багато наших співгромадян претендували на роль “месії” — спасителя країни, її “найперспективнішого” розвитку і поступу до суверенної, демократичної держави у перші роки після краху тоталітарної системи, проголошення незалежної України. Поступово люди розібралися в сутнісних характеристиках багатьох лідерів. Сортні імен політичних лідерів, які ще зовсім недавно були дуже популярні, зараз забуті.

Найяскравішим і найстійкішим у громадсько-політичному житті виявляється культ, імідж політичного лідера, який з’явився і утвердився в результаті його виняткових вроджених, а згодом розвинених особистісних якостей і рис завдяки сильній волі, наполегливості, саморозвитку і самовдосконаленню. Таких лідерів називають харизматичними, їм більше, ніж іншим, симпатизують і довіряють.

Варто наголосити, що **в чистому вигляді політичних лідерів практично не буває**. Портрет будь-якого лідера з часом “ретушується”, від нього відкидається все, що невігідне. Так, не можна стверджувати, що такі політичні лідери, як М. Робесп’єр, В. Ленін, А. Гітлер, У. Черчілль, Й. Сталін чи інші своїм надаторитетом і популярністю завдячують не лише певним вродженим, природним якостям. Крім таких якостей потрібні були ще й зусилля пропаганди, і активно сформована громадська думка, і багато іншого.

Феномен політичного лідерства найпомітніше виявляється в результаті прояву певних символів, міфів, релігій, з якими люди пов’язують свої сподівання на краще життя.

Кожний політичний лідер має певні, часто лише йому притаманні якості, які, власне, і роблять його лідером. І все ж можна назвати найтипівіші риси політичного лідера.

- **Акумулятивність.** Ця риса є вирішальною, особливо для лідерів високого, загальнонаціонального, загальнодержавного рівня. Вона полягає у здатності акумулювати і адекватно виражати у своїй діяльності інтереси певних, доволі великих мас. Така риса була притаманна А. Гітлеру, В. Леніну та іншим політикам, які дуже добре розуміли інтереси певних класів та соціальних груп і успішно використовували це у власних цілях. Звідси випливає, що полі-

тичним лідером можна стати випадково — варто вгадати інтереси широких мас і спробувати їх задовольнити.

- **Компетентність.** Це всебічна підготовленість політичного лідера до діяльності у сфері політики, суспільних відносин. Компетентність набувається в результаті постійного і ґрунтового навчання, самоосвіти, самовдосконалення. Значною мірою компетентність зумовлюється тривалістю та досвідом політичної діяльності політичного лідера.
- **Наявність чіткої політичної програми.** У справді авторитетних, популярних політичних лідерів програми здебільшого відповідають інтересам їх електорату, інтересам великих соціальних груп або класів.
- **Інноваційність.** Це здатність постійно генерувати, продукувати нові ідеї, по-новаторському осмислювати старі, відомі сентенції, вміння їх коригувати, розвивати і вдосконалювати. Ще краще, якщо політичний лідер вмінє не лише конструювати нові ідеї, а й пропонує механізми їх практичної реалізації. Така здатність завжди імponує його прихильникам, електорату.
- **Популярність.** Вона досягається завдяки поєднанню іміджу, вміння завойовувати симпатії людей, ефективності політичної діяльності та звичайного популізму.
- **Політична гнучкість, динамізм.** Лідер високого рівня, як правило, успішно вибирає альтернативні рішення, завойовує симпатії і прихильність електорату у результаті неординарних дій і вчинків.
- **Політична воля, вміння і здатність брати на себе відповідальність.** Ця важлива риса притаманна сміливим, рішучим політикам, які швидко знаходять вихід з критичної суспільної ситуації і беруть на себе відповідальність за прийняті рішення. Згадаймо хоча б політиків, які мали сміливість і підписали відомі Біловезькі домовленості (Білорусь).
- **Гострий розум, політична інтуїція.** Певною мірою ці якості вроджені, а згодом розвиваються. Йдеться про вміння мислити аналітично, неординарно, передбачати можливий розвиток подій. Такі якості притаманні небагатьом політичним лідерам.

- **Організаційні здібності.** Вони потрібні політичному лідерові будь-якого масштабу, але особливо важливі для лідерів, які є національною елітою, насамперед президентів, керівників парламентів, урядів, міністрів, лідерів найвпливовіших політичних партій, об'єднань, сил.
- **Мова.** Йдеться про мову, якою спілкується політичний лідер, політичну термінологію, поняття, властиві лідерів з високим рівнем загальної і політичної культури.
- **Володіння політичними технологіями.** Справжній політичний лідер повинен професійно володіти комплексом (системою) спеціальних, цілеспрямованих, послідовних та ефективних дій і прийомів, що забезпечують очікувані ним політичні результати діяльності. До того ж політик повинен досконало володіти політичним маркетингом — системою пропаганди, підкреслення і демонстрації кращих рис, притаманних власне йому або тим, кого він підтримує в політиці.
- **Привабливість (імідж).** Політик повинен уміти подобатися, або мати “шарм”. Свого часу такими політиками були Р. Кеннеді, М. Тетчер, М. Горбачов, Б. Єльцин, Л. Кравчук та ін. Крім відповідних якостей і вміння вирішувати суто політичні питання вони вміло завойовували симпатії громадян.
- **Популізм.** Виокремлюємо цю якість в її позитивному розумінні, позаяк “робота на публіку” притаманна фактично всім політичним лідерам. Вдало використаний популізм — постійна поява перед людьми, незастережливе спілкування з ними, вміння стати “своїм хлопцем” — тільки на користь політиків. Шкода, коли такий популізм потім не підкріплюється конкретикою політичної, суспільно корисної діяльності.

Деяко видозміненими крім названих є **риса політичного лідера загальнонаціонального, загальнодержавного масштабу:**

- **уміння бачити, виокремлювати проблему і генерувати ідеї, розробляти політичні завдання загальнонаціонального характеру.** Без такого таланту політичний лідер рідко вивищується над особистими, містечковими інтересами;

- **готовність персоніфікувати функціональні цінності відповідно до конкретного історичного періоду.** Йдеться про вміння бачити і вирішувати ту чи іншу проблему з урахуванням як історичного досвіду, практики, так і особливостей реального історичного часу;
- **уміння генерувати ідеї, розробляти програми не лише на загальнонаціональному рівні, а й у разі потреби узгоджувати інтереси багатьох суб'єктів політичного процесу;**
- **уміння вселяти віру, оптимізм у весь народ, націю, великі соціальні групи.** Така якість найчастіше притаманна харизматичним лідерам;
- **політичне уявлення.** Ця риса притаманна політикам неординарним, високого рівня. Її можна пояснити як своєрідний інтуїтивний і раціональний творчий елемент політики, спосіб визначення і оцінювання кризової ситуації, стратегії пошуку рішень, здійснення конкретного політичного курсу. Це рідкісна і доволі ризикозна якість. Потрібно було бути Мойсеєм, щоб увести і передбачити “землю обітовану”, Шарлем де Голлем, щоб увести майбутню велику Францію і спрямувати політичну діяльність на досягнення такої мети. Однак були політики, політичне уявлення яких реально виявилось далеко не найкращим зразком для людства (наприклад, В. Ленін, ще гірше — А. Гітлер). Доволі часто політичне уявлення слугує народженню і реалізації утопічних, практично нереальних проєктів. Загалом політичне уявлення пов'язане з ризиком, що потребує від політика великої мужності, сміливості та відповідальності. Добре, якщо таке уявлення реальне, позитивне, а не помилкове, яке становить загрозу для життя не однієї людини, а багатьох, іноді мільйонів людей.

Лідерство і керівництво — поняття різні. Лідер регулює міжособистісні відносини, а керівник — офіційні. Якщо лідером стають стихійно, то керівника найчастіше призначають або обирають. Керівництво стабільніше, ніж лідерство. У лідера сфера діяльності вужча, ніж у керівника.

Проблема лідерства завжди має розглядатися в контексті конкретного суспільства та історичного часу. Не є винятком і Україна. Процеси, що відбуваються в ній, значно відрізняються від тих, що здійснюються в інших посттоталітарних країнах Єв-

ропи і колишніх республіках СРСР, а нині суверенних державах. Значну роль у цих процесах у нашій державі відіграють не правляча класова чи будь-яка політична сила, а саме політичний лідер, особа як головна фігура найважливіших політичних процесів. І це природно, оскільки Україна незважаючи на велике значення в її історії українського загалу, громадянства фактично завжди була суспільством лідерського типу. Князі, гетьмани, полководці, провідні політики здебільшого відігравали домінуючу роль у виборі шляхів суспільно-політичного розвитку країни, його забезпеченні.

Лідерством в Україні і сьогодні певною мірою компенсується брак усталених договірних норм, законодавчої бази, цілей та зв'язків, які були б визнані й прийняті до фактично обов'язкового виконання. Фахівці, вказуючи на брак розвиненої демократії в Україні, мають на увазі саме це.

Серед політичних лідерів сучасної України виокремлюється два типи:

- **“поступливий”** — лідер консервативного типу, тобто такий, що під певним тиском намагається зберегти у країні існуючу систему;
- **“інверсійний”** — лідер, якого визнають і сприймають не так завдяки його особистим заслугам, як через переслідування його владою чи критику з боку інших лідерів або політичних сил.

Лідерів, які обстоюють ідеї справді революційних перетворень (у найкращому розумінні), в Україні нині ще надто мало, навіть на тлі надзвичайно розвиненого популізму та безлічі різноманітних розіграваних політичних спектаклів.

Аналізуючи феномен сучасного політичного лідерства в Україні, щодо багатьох лідерів абсолютно неможливо визначити, є вони лідерами загальнонаціональними чи регіональними; інтереси яких соціальних груп захищають; яке їх ставлення до існуючого суспільного устрою — функціональне, дисфункціональне чи стабілізуюче. Іншими словами, нині в Україні не бракує так званих розмитих лідерів, які діють адекватно суспільно-політичним змінам і конкретним колізіям. Таких лідерів скоріше забагато. А тому поява дедалі більшої кількості лідерів елементарного популістського типу загрозлива для України. І це тоді, коли суспільство сьогодні надто гостро потребує сильних лі-

дерів, гідних сповна взяти на себе відповідальність за долю всієї нації, а не лише своїх виборців.

Одним з найцікавіших і неоднозначних є “жіноче” питання в політиці, що так само стосується проблеми лідерства. Можна стверджувати, що політика, мовляв, не жіноча справа, однак достатньо нагадати й таке: у парламентах низки країн, особливо європейських, жінки становлять від 10 до 30 % депутатів; практично в кожній країні жінки — то кожний другий виборець; у таких країнах, як Великобританія, Швеція, Норвегія, Данія спікерами парламентів були жінки-депутати.

Навряд чи варто погоджуватися з тим, щоб у якийсь спосіб, штучно встановлювати “жіночу” квоту для парламентів чи вживати інших недемократичних заходів задля збільшення кількості жінок у владних структурах. Сильні жінки — реалістки вважають, що жінки повинні потрапляти в політику, у владні структури демократичним шляхом, коли перемагають освіченість, професіоналізм, політична підготовка тощо, а не враховується стать людини.

На останніх трьох виборах до Верховної Ради України кандидатами в депутати висувалися сотні жінок. Так, лише на парламентських виборах 1994 р. кандидатами в депутати було зареєстровано 430 жінок, у середньому майже по одній на виборчий округ. Відомих в Україні жінок різних професій і сфер діяльності постійно включають до передвиборчих списків фактично всі політичні партії і блоки.

У першому парламенті — Верховній Раді України було 13 жінок, другому (1994 р.) — 19, третьому (1998 р.) — 35. Серед них багато запам’ятались і запам’ятовуються як яскраві та непересічні особистості: Лариса Скорик, Ніна Карпачова, Катерина Ващук, Юлія Тимошенко, Наталія Вітренко та ін. Серед депутатів-жінок дві — Зореслава Ромовська та Юлія Тимошенко — були кандидатами на посаду Голови Верховної Ради України, остання була віце-прем’єр-міністром України.

Хоча в Україні, як і в багатьох інших країнах з подібною суспільно-політичною ситуацією, надто мало жінок-політиків загальнонаціонального масштабу, варто зазначити і розглянути гендерні (статеві) стереотипи сприйняття політичних подій, явищ, політичних лідерів, у тому числі політиків-жінок.

Безумовно, жінки здебільшого сприймають політичні події на емоційному, практично-побутовому рівні (зниження рівня життя, зарплат, житлова проблема, медичне обслуговування, догляд за дітьми та ін.), тоді як чоловіки більш масштабні у політичних орієнтирах (повільні економічні реформи, відносини з Росією, геополітичні орієнтації України, некомпетентність влади тощо).

Встановлено, що жінки симпатизують політичним партіям гуманітарного, духовного спрямування. Чоловіки ж здебільшого схильні аналізувати зміст та особливості діяльності окремих партій. У сучасній Україні проблема жінки-політика існує і найближчим часом навряд чи вирішиться. Показово, зокрема, що на виборах до Верховної Ради в березні 2002 р. мандати народних депутатів вибороли лише шість жінок.

Свого часу Р. Даль наголошував, що проблема лідерства завжди залишалася складною для захисників демократії, а також для її теоретиків. Уявляти демократичний устрій без лідерів означає неправильно сприймати історичний досвід. Лідери як конкретні особи непередбачуваніше, ніж пересічні громадяни, впливають на прийняття багатьох рішень, що стосуються інтересів усіх громадян.

За таких обставин постає питання: яких якостей бракує сучасним політичним лідерам, у тому числі українським? Насамперед тих, що **перетворюють лідера на особистість. Точніше, лідер тоді є лідером, коли він — особистість.**

У сучасного політичного лідера мають бути новаторська, зрозуміла програма і стратегія діяльності. По-новаторському він має й діяти.

Лідер повинен добре вміти висловлювати і обстоювати як власну думку і погляди, так і думку та погляди певної суспільної групи.

Лідерові обов'язково мають бути притаманні відповідний рівень політичної культури, організаторські здібності та вміння впливати на людей. Він не досягне успіху в політичній діяльності без власної команди — людей, які поділяють його думки, життєву позицію, стратегію. Як зазначав Н. Макіавеллі, про розум правителя висновують насамперед з того, яких людей він до себе наближає.

Безумовно, сучасна Україна потребує насамперед демократичних лідерів, але багато з них все ще сповідують і використовують авторитарні норми управління.

Серед багатьох якостей сучасного політичного лідера в Україні варто виокремити почуття національної самосвідомості і гордості, відчуття єдності з народом. Іншими словами, лідера посткомуністичної України характеризує не так уміння красиво висловлюватись, як те, якою мірою він здатний бути захисником національних інтересів, обстоювати їх.

7.4. Психологічні аспекти формування і особливості функціонування політичної еліти

Людські спільноти, суспільства не є одновимірними, однохарактерними. Навпаки, кожна спільнота — це поєднання унікальних особистостей, серед яких є й такі, що становлять певні групи, які суттєво вирізняються з-поміж інших, є елітою.

Елітарне на рівні буденної свідомості як образ має певні ознаки, що й дає можливість відокремлювати елітарне від неелітарного. Основними є такі ознаки:

- наявність у еліти певної влади;
- певна, а часто й абсолютна недоступність еліти для інших людей;
- недоступність розуміння суті еліти як явища;
- сприйняття елітарного як деякою мірою забороненого;
- багатство еліти як основа яскравого і заможного життя;
- елітарність як можливість знайомства, зв'язків із “сильними світу цього”;
- елітарність як свідчення того, що людина зробила видатний внесок у розвиток, життя людей, суспільства, людства.

Під елітою розуміють меншу частину суспільства, яка не просто наділена особливими психологічними, соціальними, політичними та іншими якостями, а й володіє певними позитивними цінностями і пріоритетами (влада, культура, багатство, компетентність, воля тощо); займає панівні або найвпливовіші позиції в суспільній ієрархії; спроможна здійснити позитивні

перетворення в суспільстві, вплинути на свідомість і поведінку співгромадян.

Еліта (від фр. *elite* — найкращий, вибраний) — це вищі, привілейовані верстви суспільства, які виконують функції управління, розвитку культури і науки.

Як невеликий, але владарюючий прошарок суспільства еліта існує за певних об'єктивних умов. Основні з них такі:

- наявність психологічних і соціальних особливостей, здібностей, можливостей і бажання брати участь у політиці, що вирізняє людей, робить їх несхожими один на одного;
- існування в кожному суспільстві поділу праці, що, у свою чергу, потребує професійного управління;
- важливе значення управлінської праці, її соціальне визнання та відповідне стимулювання;
- використання управлінської діяльності для отримання певних соціальних пільг (часто така діяльність пов'язана безпосередньо з розподілом соціальних пільг);
- наявність великої кількості громадян, інтереси яких перебувають поза межами політики і які нею абсолютно не бажують займатися.

Під політичною елітою розуміють відносно невеликий, внутрішньо диференційований, інтегрований прошарок людей (або сукупність груп), що концентрують значну політичну владу, обіймають керівні посади в органах державної влади, політичних партіях, громадських організаціях тощо та істотно впливають на формування і реалізацію політики в державі [139, с. 321].

Політична еліта формується у процесі відповідного відбору. До неї входять не просто ті, хто бажає займатися політикою, а й ті, хто якоюсь мірою теоретично і практично підготовлений до такої діяльності, тобто люди, які мають відповідні знання, навички, вміння, на високому рівні володіють політичними технологіями.

Політична еліта — це група людей, які посідають провідне місце в політичному житті суспільства. У цьому зв'язку еліта посідає особливе, іноді виключне місце в суспільстві; має відповідні пільги і привілеї; самовідтворюється; формує психологію зверхності, переваг над іншими соціальними групами; має доступ до високої культури (на відміну від тих, хто користується здебільшого “масовою культурою”) тощо.

Політичну еліту типологізують так:

- урядова еліта;
- чиновництво;
- парламентарі;
- майнові клани та їх представники;
- партійні керівники, лідери;
- вищі військові особи;
- неформальні лідери.

Політична еліта виконує такі основні функції:

- *стратегічну* — визначення політичної програми дій у результаті генерування нових ідей, які тією чи іншою мірою відображають суспільні інтереси, інтереси певних соціальних груп, класів, прошарків та ін.;
- *організаційну* — реалізація у процесі практичної діяльності обраного курсу, політичних рішень;
- *інтегративну* — забезпечення певної стабільності в суспільстві, запобігання конфліктним ситуаціям та їх розв'язання.

Політичну еліту поділяють на правлячу, опозиційну, вищу та ін.

Правляча політична еліта безпосередньо має владу, володіє нею.

Опозиційна політична еліта (контреліта) протистоїть правлячій.

Вища політична еліта, маючи для цього можливість, приймає найважливіші, доленосні для суспільства рішення. Отже, об'єктивно саме вона вирішально впливає на соціально-політичні відносини у країні. Правляча і вища еліта — певною мірою синоніми.

За визначенням відомого італійського соціолога й економіста В. Парето, який сформулював теорію кругообороту еліт, існують два типи еліт, що постійно змінюють одна одну. **Перший тип** — “*леви*”, для яких характерний консерватизм, грубий силовий тиск на інших, бажання всіма керувати. **Другий тип** — “*лисиці*” — майстри обману, ведення політики і політичних справ шляхом маніпуляцій, хитрощів тощо.

Суспільство стабільне, динамічне більшою мірою потребує “левів”, а нестабільне, мінливе — еліти прагматичної, здатної мислити, новаторської (тобто “лисичь”). Однак суспільство

“левів”-ретроградів застійне, тоді як суспільство “лисиць”-хитрунів динамічніше, спроможне розвиватися. А тому реально потрібна певна рівновага, наявність в еліті і “левів”, і “лисиць”. У процесі ж розвитку суспільства обидва типи еліт постійно змінюють один одного.

Центральними питаннями державотворчого процесу, особливо у країнах перехідного типу, з нестабільною соціальною, політичною ситуацією, є становлення нових політичних структур та нової системи економічних і соціальних відносин. Це складний і довготривалий процес, кінцева мета якого полягає у створенні максимально можливих умов для самореалізації особистості кожного громадянина, забезпеченні йому відповідного цивілізованого рівня свободи, реалізації творчого потенціалу, прискоренні формування демократичного, громадянського суспільства.

Крім звичайного бажання більшості громадян конкретної країни жити у справді демократичній, правовій державі загальною потребою є потреба в лідерах, політиках, здатних прискорити розбудову такого суспільства. Отже, **домінуючою, вихідною є проблема формування національної еліти**, забезпечення її спроможності не просто самореалізуватися, а й прислужитися власному народові, державі, собі.

Формування власної національної, самодостатньої, внутрішньо структурованої і збалансованої еліти — неодмінна умова розвитку будь-якого суспільства. В Україні, як і в більшості посттоталітарних держав, становлення еліти пов’язане з характерними часовими, якісними особливостями і навіть суперечностями, розглядати які слід з урахуванням як набутої практики, так і особливостей принципово нового характеру.

За всіх, здавалося б, подібних умов і обставин політична еліта окремо взятої держави має характерні та відмінні від інших держав особливості. Це зумовлено не лише соціально-економічними, політичними характеристиками конкретної держави, а й психологією, ментальністю її громадян, історичними та культурними традиціями. Саме вони зумовлюють основні причини, шляхи, механізми формування політичної еліти, роблять її значною мірою унікальною, неповторною.

Основні характеристики сучасної української еліти, на думку відомого українського політолога М. Михальченка, сформувався переважно трьома шляхами:

- у результаті добору та розстановки кадрів правлячої до 1991 р. КПРС (незалежно від того, чи змінили вони свої позиції);
- як наслідок активного чи пасивного опору тоталітарно-колоніальному правлінню;
- як результат входження до політики нових груп та окремих громадських діячів, безпосередньо не пов'язаних ні з комуністичним режимом, ні з опором йому.

Еліту в Україні поділяють також на типи: авангардна, колонна та ар'єргардна.

Авангардна еліта нечисленна, за мисленням, поглядами, розумінням суспільного розвитку вона випереджає більшість як населення, так і еліт загалом. Це, за визначенням М. Михальченка, розумники, яких не люблять ні правителі, ні виборці, позаяк вони не дають жити спокійно, бентежать громадську думку, вимагають змін.

До *еліти колонного типу* зараховують тих, хто вмів вловлювати настрої і правителів, і народу, пристосовуватися до будь-яких умов і діяти в них, слугувати будь-якій владі. Це — еліта конформістів. У суспільствах перехідного періоду до неї можна, на наш погляд, зарахувати мало не третину еліти. Вважати її негативною елітою не можна, позаяк фактично саме вона є стабілізуючим чинником ситуації в суспільстві.

Ар'єргардна еліта — це еліта аутсайдерів, лідерів, які здебільшого задовольняються здобутками, ідеалами і цінностями минулого. Представниками такої еліти є люди старшої генерації — пенсіонери, ветерани, усі, хто не бажає жодних соціальних перетворень, які сприяють демократизації суспільства.

Українську еліту можна класифікувати і як *владарюючу*, і як *політичну*. Перша набагато ширша за складом і крім суто політичної еліти охоплює економічну, ідеологічну, інформаційну, військову, культурну, наукову та профспілкову.

Українській еліті, особливо політичній, нині притаманна дуже швидка трансформація за політичними уподобаннями і орієнтаціями. Якщо на початку 90-х років вона вирізнялася помітним “червоним” забарвленням, то нині це строката, мінлива за політичними ознаками еліта, що динамічно переходить з одного політичного табору в інший. У цьому зв'язку доволі слушна думка українського історика В. Омельчука, який свого часу

звертав увагу на нездатність демократичних сил у сучасній Україні вже в нових умовах поставити національні інтереси вище партійних, поступитися політичними амбіціями лідерів. Ця проблема існує й дотепер, вже після майже п'ятнадцяти років проголошення незалежності України.

Наявна істотна відмінність між столичною і регіональною, провінційною українською елітою.

Першу за рівнем освіти, інтелекту, функціями, впливом на соціально-економічну і політичну ситуацію в Україні цілком можна прирівняти до еліт високорозвинених країн світу, хоча громадяни України часто її недооцінюють.

Регіональна еліта, маючи специфічні інтереси, повноваження, багато в чому копіює столичну, хоча багато в чому майже не поступається їй. Крім того, з роками регіональна еліта в Україні стає досвідченішою, самостійнішою щодо вирішення конкретних соціально-економічних і політичних проблем.

Загалом формування еліти — це окремий аспект загальної проблеми формування нового кадрового потенціалу для самостійної України. Кадрова політика, за визначенням відомого українського вченого — психолога і управлінця Г. Щокіна, є генеральним напрямом усіх видів і форм соціального управління. Тому вона є головним напрямом в організації суспільства будь-якого типу і на кожному конкретно-історичному етапі його соціального розвитку. Разом з тим, на думку Г. Щокіна, після руйнування тоталітарної системи кадрова робота була кинута напризволяще, у вир недорозвиненого політичного ринку, коли на хвилі популізму, використовуючи демократичні процедури, до влади подекуди прийшли демагоги, які виявилися спритнішими, ніж колишні представники компартійної еліти. Такий висновок вченого щодо ситуації в роботі з кадрами в Україні за роки незалежності видається обґрунтованим.

Еліта складається з лідерів у політичній, економічній, соціальній, духовній та інших сферах. Політичними лідерами є державні діячі, керівники політичних партій, об'єднань, громадських організацій, блоків та ін. Тисячі, мільйони громадян добровільно, з надіями і сподіваннями делегують політичним лідерам певну, а то й доволі велику частину своїх політико-владних повноважень і прав. Це означає, що кожний політичний лідер, представник еліти завжди підзвітний тим громадянам,

завдяки яким він, власне, і став лідером, отримав владні повноваження. Разом з тим у суспільстві завжди постає проблема механізму звітності лідера, особливо загальнонаціонального рівня, перед народом. Це важливо ще й тому, що зі здобуттям влади політичний лідер часто-густо зрікається обіцянок, а то й взагалі діє всупереч настановам людей, завдяки яким став лідером.

Українське суспільство пережило чотири неоднозначних періоди формування та діяльності еліти загалом і політичної зокрема.

Перший період тривав майже триста років — XIII–XVI ст. Саме в цей час формувалась етнічна і конфесійна ідентичність українства, його еліта.

Другий період так само був довготривалий — півтора століття — від 1648 р. до кінця XVIII ст. Особливість цього періоду зумовлена тим, що еліта сформувалася фактично з козацтва, представників молоді української демократії часів Б. Хмельницького. Вона заповнила вакуум, який з'явився після того, як польська еліта на деякий час залишила Україну.

Третій період фактично тривав близько вісімдесяти років і завершився крахом Гетьманщини (1918 р.) і Української Народної Армії (1919 р.).

Четвертий період почався в 1917 р. з народженням так званої радянської еліти і завершився в Україні практично в 1991 р. Учені, зокрема А. Пахарев, поділяють цей період на три етапи:

- 1917–1941 рр. (близько 25 років) — винищення української (як, власне, і всієї) еліти в СРСР під час сталінських репресій 30-х років і на початку Великої Вітчизняної війни;
- 1943–1953 рр. (10 років) — тривав до початку так званої відлиги;
- 1955–1991 рр. (близько 35 років) — тривав до проголошення незалежності України.

Глибокий аналіз суті, особливостей кожного з періодів формування української еліти — окреме питання, але варто коротко розглянути особливості формування еліти саме в колишньому СРСР після революції 1917 р. Річ у тім, що післяреволюційна еліта найзначніше вплинула і нині впливає на формування еліти в сучасній Україні, усіх пострадянських країнах.

Поваливши самодержавство, а потім ліквідувавши приватну власність, більшовики створили умови для формування особистості, відповідальної за себе і власну долю, як, до речі, і за загальні справи в державі. Адже все зводилося здебільшого до позірної колективної діяльності, яка до того ж утримувалася найчастіше багнетами або іншими силовими методами.

З 1917 р. у Росії (в Україні) з'явилося багато колоритних, комуністично заангажованих політиків. Серед них насамперед виокремлюються ті, хто справді був гідний називатися національним політиком, глибинною сутністю пов'язаний з народом. Насправді в нашій історії таких політиків не так вже й багато. А головне, їм так і не судилося реалізувати свої таланти, потенціали і здібності в ім'я власного народу. Поступово їх було усунуто від влади, а потім тисячі винищено псевдоелітарними вождями, які були надто далекі від інтересів власного народу.

Загалом з 1917 р. зміна еліт у СРСР, Україні відбулася дуже швидко, динамічно. У післяреволюційні роки політичні еліти в СРСР, Україні були романтичнішими, заполітизованішими, ніж еліта сучасної України, для якої характерні більша прагматичність, одновимірність, почуття самозбереження.

Здавалося б, прагматизм політичної еліти — не така вже й погана риса. Однак звернімо увагу на деякі його особливості.

Багато політичних лідерів, особливо на найвищому рівні, нині відчувають, що потрібно робити, однак серед них надто мало тих, хто розуміє, як треба робити і здатний це робити. Часто для політичних лідерів прагнення до влади — кінцева мета. От і виходить, що про те, як використати владу, розпорядитися нею політичний лідер думає тоді, коли він уже її досяг. Це призводить до великих невдач, помилок у його діяльності. Значною мірою це пояснюється тим, що українська еліта перших років незалежності була дуже строкатою. Це була еліта окремих особистостей. Крім того, більшості еліти бракувало ґрунтовних управлінських знань, практики державотворення. Це позначилося навіть на тій частині еліти, яка була сформована в радянські часи, але не навчилася самостійно управляти державою.

Винятковий інтерес у теоретико-практичному плані становить класифікація, визначення та вирізнення особливостей політичної еліти в сучасній Україні, особливо тієї, що функціонує з 1991 р.

Окремі дослідники стверджують, що в сучасній Україні повинно йтися не про еліту, а про так звану псевдоеліту як явище, властиве саме тоталітарним і неототалітарним суспільствам. До такої позиції доводиться пристати, позаяк фактично багатьох політиків в Україні не можна вважати носіями певної інновації, інноваційної організаційної культури, яка, зрештою, є основним елементом конкретних системних змін у суспільстві.

За визначенням відомого історика О. Субтельного, позиції якого ми поділяємо, з **1991 р. в Україні сформувалися й діють кілька типів груп політичних еліт: правляча, опозиційна, молода** (лише формується), **регіональна і міжрегіональна**.

Ступінь і ефективність впливу цих еліт на суспільно-політичні процеси в Україні загалом, на окремі державотворчі процеси, на політику за межами держави істотно залежать від соціально-політичної бази; оточення в суспільстві, яке їх підтримує; владних повноважень і можливостей впливу на суспільство; ступеня підтримки окремими соціальними групами і регіонами тощо.

Політичну еліту в Україні поділяють на два основних ешелони: політики, що працюють у вищих ешелонах влади (починаючи з президента), а також найвпливовіші лідери партійних організацій; політики — вищі керівники економічного рівня, провідні підприємці країни.

Існує відповідна спадкоємність у політичній еліті України. Для сучасної української еліти характерний киевоцентризм із наявністю, однак, все ще великої частки дніпропетровської та донецької еліт. І таке явище в історії України потребує окремого і глибокого політичного аналізу, позаяк упродовж майже семидесяти років в нашій країні постійно точилася боротьба між регіональними елітами за місця у вищих ешелонах влади, за загальнонаціональне лідерство. Не вщухає ця боротьба й нині.

Політична еліта сучасної України залишається дуже строкою. Це — еліти класів, верств, різних соціальних груп населення; політичних партій, громадських організацій, об'єднань; державних інституцій (Верховна Рада України, Адміністрація Президента України, Кабінет Міністрів України, судові органи, міністерства і відомства тощо); регіонів та ін.

Загалом до політичної еліти в Україні, на нашу думку, можна зарахувати щонайбільше п'ять тисяч лідерів, активістів, державних, громадських діячів.

Політичну еліту в Україні поділяють також на “стару” і “нову”. Домінуючою при цьому за обсягом влади, кількістю повноважень є “стара” еліта — колишні партійні лідери, державні службовці, комсомольські працівники та активісти і навіть лідери піонерської організації. Ця частина еліти й дотепер значно переважає “молоду”, яка лише формується насамперед завдяки теоретико-практичній підготовці, а понад усе — досвіду організаційно-господарської діяльності.

“Стара” еліта (номенклатура КПРС, Компартії України) від початку економічних реформ фактично розкололася на дві нерівноцінні частини. Представники першої швидко зреклися ідей, ідеалів, які до того тривалий час пропагували, а потім так само швидко “перехопили” і нову владу, і власність. Друга, представники якої раніше обіймали нижчі посади, передусім на міському, районному рівнях, залишилася ні з чим і нині не просто задрить першій, а вважає, що саме перша винна в усіх наявних бідах.

“Стара” політична, або точніше партійно-бюрократична, еліта формувалася не так з робітничого класу, захисником інтересів якого вона себе видавала, як з люмпенів, які гордовито заявляли ще після 1917 р., що вони “університетів і академій не закінчували”. Фактично така еліта була елітою некомпетентних і здебільшого бездарних людей, які, однак, захопили не лише власність, що проголошувалася народною, а й державу.

До основних недоліків колишньої тоталітарно-номенклатурної еліти належать комчанство, самовпевненість, відірваність від народу, невміння спілкуватися з ним. Ці риси більшість представників “старої” еліти, на жаль, зберегла, хоча виявляти їх стало набагато важче, ніж раніше.

Важливо враховувати й те, що “стара” еліта України, сформована за умов тоталітаризму, була здатна вирішувати здебільшого регіональні проблеми, а не загальнодержавні, загальнонаціональні. Ця вада залишається характерною для багатьох сучасних представників української політичної еліти. Звідси повільні темпи державотворення, великі стратегічні помилки, відсутність єдності дій, прогностичних, аналітичних підходів до вирішення питань загальнонаціонального масштабу.

Принципове значення для соціального статусу, авторитету і дієвості “*нової української еліти*” має те, що вона, особливо з

часу проголошення незалежності України, формувалась як носій переважно національно-культурних ідей і цінностей. Однак поступово ключові посади, у тому числі й на президентську, почали обіймати лідери господарського, економічного типу. В усіх гілках влади починаючи з Верховної Ради України прихильники національно-культурних ідей (діячі культури, науки, літератури і мистецтва) щодалі більшою мірою поступаються місцем підприємцям, власникам, банкірам та ін. Зрештою це не унікальне явище. Більшість революцій демократичного характеру завжди готувалися, розпочиналися людьми культури, духу, моралі, які, проте, зовсім не були готові скористатися результатами таких революцій. Їх поглинала власне боротьба і надто бракувало вміння не ламати, а будувати.

Значним є й те, що псевдоеліта (та й не лише вона) завжди використовувала духовну еліту, її авторитет у боротьбі за владу, щоб потім певною мірою дистанціюватися від такої еліти. Україна в цьому плані не виняток. Так, формуючи списки кандидатів у депутати на березневі вибори 1998 р., політичні партії вдалися до активної спроби вплинути на виборців, залучити їх на свій бік за рахунок авторитету і популярності людей, яких в Україні поважають, якими пишаються. Серед них чільне місце посідали саме діячі науки, культури, літератури та мистецтва. Це був унікальний феномен у політиці України.

Тоді в перших десятках і сімках кандидатів у тридцять партій, блоках з'явилися відомі діячі літератури і мистецтва (А. Роговцева, І. Калинець, В. Заклунна, В. Бистряков, Н. Матвієнко), вчені (Д. Табачник — професор Інституту національних відносин і політології НАН України, П. Толочко — віце-президент НАН України, Д. Мельничук — ректор Національного аграрного університету (м. Київ), М. Михальченко — головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України) та релігійні діячі (П. Лебідь — намісник Свято-Успенської церкви Києво-Печерської лаври) та ін.

Звісно, використовувалися здебільшого їхні імена, фотографії в листівках, зверненнях, однак більшість цих шанованих громадян практично ніде — починаючи зі звичних для них радіо і телебачення — не з'являлися, інтерв'ю не давали, позаяк, відверто кажучи, грали в цих політичних “спектаклях” далеко не характерні для них ролі. Згодом практично жодний відомий

діяч літератури і мистецтва фактично не зарекомендував себе як пропагандист, популяризатор ідей тієї політичної партії, об'єднання, що умовило його подати своє ім'я до виборчого списку.

Інша значна особливість “нової” політичної еліти полягає в тому, що на етапі боротьби за незалежність України, її самостійність “нова” еліта була піднята вгору власне масами, громадянством, а не певними владними структурами, партійно-бюрократичною верхівкою, як це відбувалося раніше. Вона й з роками мала великі переваги (особливо значними вони були у рухівських, національно-демократичних лідерів ще кілька років тому), основна з яких — уміння швидко і результативно розв'язувати політичні проблеми. Та водночас у “нової” політичної еліти відчувався і відчувається брак організаторсько-господарського досвіду, який нині конче потрібен для здійснення ринкових реформ.

“Нова” еліта фактично за роки незалежності України не стала правлячою, тією, яку підтримує більшість українського загалу, і через це часто потрапляла і потрапляє в численні пастки, які розставляє їй “стара” еліта. Наприклад, кілька разів “нова” еліта критикувала бюрократизм, формалізм, роздуті апарати управління і за рахунок цього завойовувала не певний час авторитет у пересічного громадянина, хоча за останні майже п'ятнадцять років у цьому плані змін на краще в Україні не спостерігаємо. Це саме стосується й критики корупції, існуючих раніше привілеїв старої номенклатури, до чого “нова” еліта вдалася в перші роки існування. Нині значна частина еліти, що прийшла до влади, має незрівнянно більше привілеїв, ніж її попередники. І вже цим “новій” еліті постійно дорікають, звинувачуючи в бездіяльності, непослідовності.

За такої ситуації дедалі нагальніше постає потреба в поділі влади, досягненні справжнього політичного плюралізму, завдяки якому уможливиться відкрите змагання політичних еліт саме на тлі вирішення доленосних для України проблем формування державності, а не заради задоволення другорядних політичних амбіцій.

Завершуючи розгляд “нової” і “старої” еліт, зауважимо, що нині найкомфортніше почуваються ті представники української еліти, хто встиг не лише перехопити власність, а й сповна забез-

печити сім'ю, влаштувати дітей на навчання чи проживання на-самперед за кордоном, майбутнє яких гарантоване. А проблеми вкрай потрібної нині інтелектуальної еліти — вчених, діячів культури і мистецтва — як були, так залишаються невирішеними.

В українській політичній еліті можна виокремити вагому частку так званої *політичної контреліти*, мета якої — послабити владу панівної еліти і поступово перебрати її функції на себе, захопити хоча б частково владу і передати її будь-якій іншій політичній силі.

Не має значення, поміркованою чи прихованою є контреліта, вона контролює правлячу еліту, обмежує її можливості зловживання владою, порушення законності. Найменш розмита і найбільше організована контреліта утворює опозиційні сили, працює в їх середовищі. Власне, такою є ситуація в більшості посттоталітарних, пострадянських країн.

Контреліта, або опозиційна еліта, у тому числі й у сучасній Україні, так само неоднорідна, хоча умовно єдиним показником для неї є іноді нестале, тимчасове несприйняття влади, окремих її гілок, діяльності окремих діячів правлячої еліти. Представники цієї частини політичної еліти завжди готові посісти місце правлячої еліти, як, до речі, і представники регіональної та міжрегіональної еліт. Останні зазвичай мають значно більший авторитет і вплив на електорат у регіонах, ніж навіть правляча еліта, яка завжди сподівається на підтримку регіональної та міжрегіональної еліт.

Особлива складність формування сучасної української еліти, зорієнтованої саме на позитивні державотворчі процеси, зумовлена неоднозначністю історичного минулого вітчизняної політичної еліти. Десятиліттями українська еліта змушена була боротися здебільшого проти когось, ніж за щось, руйнувати, позаяк будувати, передусім власну державність, їй постійно заважали всі починаючи зі “старшого брата”. У такій ситуації українській політичній еліті постійно бракувало самостійності, власної ініціативності в діяльності саме у власній домівці. До цього, зокрема, була привчена і компартійна еліта, яка постійно кивала в бік Москви.

Для сучасної “ нової ” еліти в Україні і, на жаль, навіть для її кращої частини, що спробувала започаткувати нове, справді де-

мократичне суспільство і, що парадоксально, свято вірила в це, постійно існує величезна загроза так само перетворитись якщо не на тоталітарну, то набути рис авторитаризму, а то й деспотизму, відірватися від власного народу. І однозначних рецептів запобігти такій ситуації практично не існує. Слід глибше усвідомити, що за таких умов потрібна відкритість суспільства, гласність і свобода слова, які б нікому не давали переваги у володінні передусім засобами масової інформації. Друге — це контроль над діяльністю еліти з боку власного народу. Надмірна довірливість з його боку часто призводить до того, що еліта починає діяти виключно з власних інтересів, абсолютно дистанціюючись від народу.

Починаючи з кінця ХІХ ст., коли в багатьох країнах сформувалися політичні партії парламентського типу, почала виокремлюватись і така особлива група політичної еліти, як *партійно-парламентська*. В Україні ця еліта почала формуватись фактично з 1990 р. Її феномен досліджують такі відомі політологи, як А. Білоус, Б. Гаєвський, Д. Табачник, М. Слюсаревський.

Генезис партійно-парламентської еліти в Україні своєрідний. Фактично вже в 1990 р. після виборів до Верховної Ради України ХІІ скликання така еліта склалася з комуністів (85 %) та безпартійних (15 %). За п'ять років (1996 р.) у Верховній Раді ХІІІ скликання з 420 депутатів 259 вже були представниками різних політичних партій, а в 1998 р. (Верховна Рада ХІV скликання) партійно-парламентська еліта ще більшою мірою розподілилася за партійною належністю. Найзначніше в парламенті заявили про себе з перших років незалежності України представники Комуністичної партії України, Руху, "Громади", НДП, Соціалістичної та селянської партій України.

Політичні еліти — найважливіший елемент політичної системи суспільства. Однак пов'язувати соціальний, суспільний прогрес лише з ними, їх існуванням і зміною, нераціонально і необ'єктивно. Еліти тісно взаємодіють з масами, багато в чому похідні і залежні від них. Іншими словами, на формування політичної еліти завжди найістотніше впливають історія, культура, традиції конкретного народу, тобто його менталітет. Саме остання має вирішальне значення для практичної діяльності політичної еліти, що творить національну державу.

Здебільшого, особливо на етапі радикальних соціально-економічних змін еліта маскується, стверджує, що вона діє виключно від імені народу, за його волевиявленням. Це пояснюється тим, що існувати без відповідної підтримки мас еліта об'єктивно не може, хоча й власне маси від зміни еліт найчастіше мало що, як зазначалося, здобувають.

Окремі еліти довго і вдало існують саме завдяки спекуляціям на підтримці мас. Виразним підтвердженням цього є довготривале існування партійно-бюрократичної еліти в колишньому СРСР, країнах так званого соціалістичного табору. Видаючи себе вихідцем з народу, палким захисником його інтересів, така еліта в Росії з жовтня 1917 р. формувалась фактично з люмпенського прошарку та ще інтелігенції, яка фактично втратила якості справжньої інтелігентності. Майже сім десятиліть така еліта управляла всім і вся, обманюючи народ химерами соціалізму і комунізму, стверджуючи, що люди живуть у суспільстві суспільної власності, рівних прав і свобод. При цьому партійно-бюрократична, номенклатурна еліта створила досконалий механізм самозахисту і самопоповнення, дбаючи про те, щоб до її складу не потрапила бодай одна особа з тих, хто не лише по-іншому думає, а й просто піддає осмисленню, а над усе критичному аналізу реальної дійсності. Результати владарювання партійно-комуністичної еліти надто дорого коштували мільйонам громадян у колишньому СРСР, Європі, усьому світі. І насамперед у моральному, духовному, психологічному плані, позаяк вони сприяли розбещенню і деградації мільйонів людей, цілого покоління, навчали жити за відомими, так званими подвійними стандартами.

Еліта нації, народу — це не щось удавано цілісне, єдине. Диференціюючи еліту за сферами діяльності людей, які її утворюють, слід враховувати, що **не кожна еліта може, а понад усе радикально впливає на управління суспільством, його розвиток.** Так, наукова, релігійна, мистецька еліта, значною мірою визначаючи, формуючи моральний, духовний клімат суспільства, практично все ж не має реальних важелів безпосереднього впливу на характер та прийняття управлінських рішень. Як правило, вона значно впливає на формування соціальних думок, настроїв, суспільної психології, але після радикальних суспільно-політичних змін і трансформацій залишається поза межами

реального впливу на події загальнонаціональні, загальнодержавні. Мало того, реально правляча еліта ефективно експлуатує, використовує потенціал духовної еліти, а за потреби і певним способом співробітничав з нею. Виразним прикладом цього, і в Україні так само, є постійна апеляція до справжньої інтелігенції, тимчасове залучення її до своїх рядів у процесі референдумів, виборчих кампаній, коли у списках кандидатів з'являються імена авторитетних далеко за межами країни людей, про яких потім, коли настає час реального розподілу і використання влади, елементарно забувають.

За відповідних умов еліта суспільства, насамперед політична, може максимально сконцентрувати всю владу, перетворитися на одноосібного правителя не тільки окремої спільноти, а й суспільства загалом. Найвиразнішим прикладом такої ситуації й був колишній СРСР, в якому за умови однопартійної системи політико-партійна еліта мала необмежену владу, підтримувала її зосередженою у своїх руках системою інформації, спеціально підготовленими кадрами. За рахунок цього вона створила унікальну, так звану радянську систему правління, феномен якої потребує окремого і глибокого розгляду.

По-перше, уся економічна підсистема еліти в СРСР базувалася виключно на повній державній монополії на землю та індивідуальні підприємства, на виробництво і розподіл продукції.

По-друге, персональний соціальний статус людини за соціалістичної системи визначався не майном або продуктами, а місцем в існуючій ієрархічній структурі. Зрозуміло, що найвищий у такій ієрархії статус мали співробітники партійного апарату, державні чиновники загальнодержавного рівня.

По-третє, у країні існували фактично два апарати влади, що дублювали один одного — партійний і державний, а розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову фактично не було. З огляду на означене всім керувала КПРС, яка при цьому абсолютно жодної відповідальності за свої дії перед народом не мала, хоча й постійно запевняла, що служить своєму народові.

Формування України як цілісної держави бере початок ще у структурі СРСР. Багато років поспіль вона мала представництво в ООН, власну армію, уряд і фактично всі атрибути державності, була однією з найрозвиненіших республік Радянського Союзу. Інша річ, що більшість доленосних для українського народу рі-

шень без погодження з Москвою ні КП України, ні Рада Міністрів України (уряд) чи Верховна Рада України в Україні прийняти не могли. Отже, і в Україні комуністично-партійна еліта перебувала в тій же ситуації, що й уся еліта в СРСР, або й у гіршій.

7.5. Психологічні аспекти формування політичної культури

Особливості формування політичної культури мало вивчені, позаяк, власне, і поняття “політична культура” надто складне, неоднозначне і навіть багато в чому суперечливе.

Те, що називають нині політичною культурою, свого часу було предметом особливої уваги Платона, Аристотеля, Ш. Монтеск’є, Н. Макіавеллі, К. Маркса, К. Мангейма та багатьох інших учених. Великий інтерес до проблеми політичної культури виявляють і сучасні вчені.

Існує кілька основних підходів до трактування поняття “політична культура” фахівцями.

Перший. Політичною культурою вважають систему цінностей соціуму та його громадян, систему політичних інститутів і відповідних способів колективної та індивідуальної політичної діяльності.

Другий. Політична культура — це певна сукупність переконань, поглядів, орієнтацій та зразків поведінки.

Третій. Політична культура — це процес формування та реалізації певних сил таких соціальних суб’єктів, як класи, групи, особистості у процесі їх суспільно-політичної діяльності.

Четвертий. Політична культура — це об’єктивне відображення і реалізація у процесі протиборства корінних класових інтересів, політичних принципів і гасел, які проголошуються політичними партіями, окремими політиками, державою.

П’ятий. Вважають, що політична культура характеризується як система переконань, ідей, уявлень, установок, моделей поведінки, що склалися історично.

За таких різнобічних трактувань поняття “політична культура” важко простежити наявність єдиних або часто повторюваних елементів, що її утворюють. Найімовірніше, слід вважати,

що значною мірою всі ці елементи можна зарахувати до феномена “політична культура”.

Існує кілька видів типології, а ще більше типів політичної культури, позаяк надто різними видаються підстави для такої типологізації.

Так, американські політологи, зокрема С. Верба, вирізняють три типи політичної культури: *патріархальну, підданську та активістську.*

Патріархальна культура характеризується відсутністю інтересу до політичного життя, розподілу і чіткого визначення політичних ролей у суспільстві.

Підданська культура пов’язана з доволі сильною орієнтацією на політичну систему, її діяльність, функціонування.

Активістська культура характеризується помітним інтересом громадян до діяльності держави, різних суб’єктів політичного процесу, їх високою громадсько-політичною активністю.

Загалом дещо спрощено **розрізняють два основних підходи до визначення змісту поняття “політична культура”, які, проте, часто об’єднують в одне.**

Згідно з *першим підходом* політичну культуру розглядають як сукупність (систему) певних політичних знань, тверджень, духовних цінностей, принципів і способів політичної діяльності, політичного досвіду і традицій, а також відповідних політичних інститутів.

Відповідно *до другого підходу* в політичній культурі вбачають процес, спосіб, конкретні форми реалізації сутнісних сил людини, її знань, суспільно-політичних утверджень.

За структурою політична культура є поєднанням політичної свідомості та політичних знань, які, у свою чергу, мають власну структуру та особливості. З огляду на викладене можна схарактеризувати власне поняття “політична культура”.

Доволі вдале таке визначення: політична культура — це зумовлений історичними, соціально-економічними і політичними умовами якісний склад політичного життя суспільства, що відображає рівень засвоєння суб’єктом — суспільством, групою, особою — відповідних політичних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності в перетворенні політичної, соціальної дійсності.

Українські вчені В. Мирончук і В. Храмов трактують політичну культуру як уміння бачити себе і політичний світ в єдності. В їхньому розумінні політична культура — це культура політичного мислення і політичної діяльності, ступінь цивілізованості характеру та способів функціонування політичних інститутів, організації всього життя в суспільстві [104, с. 276].

Оптимальне і найточніше, на наш погляд, таке визначення: **політична культура — це сукупність індивідуальних позицій і орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення.**

Політична культура охоплює такі аспекти, пов'язані зі знаннями, соціальною практикою, психологічними та іншими особливостями людини:

- знання політики, фактів, зацікавленість ними;
- оцінювання певних політичних явищ, оцінні судження щодо того, як має здійснюватися влада;
- емоційний аспект політичних позицій (наприклад, патріотизм, любов до батьківщини);
- визнання в певному суспільстві зразків політичної поведінки, що визначають, як можна і як слід діяти.

Політична культура є окремою підсистемою у глобальній культурі. Вона тісно пов'язана з усіма її складовими — економічною, релігійною, правовою, організаційною та іншими культурами.

По суті, політична культура — багатовимірне явище з власним корінням, історичними та психологічними засадами і особливостями, генезою.

Політична культура — складова політичної системи суспільства. При цьому політична культура впродовж певного історичного періоду модифікує, реально впливає на зміну політичної системи. Це означає, що політичну культуру завжди можна визначати і характеризувати відповідно до рівня розвитку політичної життєдіяльності, того стану суспільства, політичних відносин, які існують у суспільстві.

Слід розрізнати політичну культуру суспільства, суспільної групи і окремої особистості. Найвдалішу типологізацію політичної культури суспільства здійснив український політолог В. Бебик [18]. Він так типологізував її:

Параметр оцінки	Тип політичної культури
Геополітичний	Західний Східний Маргінальний
Рівень відкритості–закритості	Інтровертивний Екстравертивний
Ідеологічний	Буржуазний Соціалістичний Етнічний Конфесійний Змішаний
Ступінь інтегрованості індивіда	Індивідуалістичний Колективістський
Характер політичної соціалізації	Провінційний Діяльнісний Маргінальний
Ступінь демократизму	Тоталітарний Авторитарний Демократичний
Форма суспільного управління	Президентський Парламентський Монархічний Диктаторський
Розвиненість політичних структур	Допартійний Монопартійний Багатопартійний Перехідний
Тип поведінки в конфліктних ситуаціях	Конфронтаційний Консенсусний Компромісний
Рівень інтересу громадян до політичної життєдіяльності	Патріархальний Підданський Активістський

Соціальні та психологічні особливості формування кожної з них певною мірою різняться. Так, індивідуальна політична куль-

тура окрім знань, емоційного сприйняття дійсності багато в чому зумовлена психологічними особливостями людини.

Основними характеристиками політичної культури є її динамічність, поліфункціональність, різнорівневність. Щодо останнього загалом можна погодитися з ученими, які вирізняють у середньому чотири рівні такої культури:

- номінальні політичні знання та вміння використовувати їх у повсякденній суспільно корисній діяльності;
- глибокі суспільно-політичні знання та вміння реалізовувати їх у конкретній і активній політичній діяльності;
- політична культура, притаманна політичному діячеві великого регіону чи національного масштабу;
- політична культура людини, для якої політична діяльність фактично професійна (президент, глава уряду, спікер, народний депутат, член уряду, лідер партії, об'єднання тощо).

Вирізняють ще й такі види політичної культури, як культура депутатської, парламентської діяльності; культура діяльності громадських організацій, політичних партій, груп, об'єднань громадян; культура електоральної політичної діяльності, або діяльності громадян під час виборів, референдумів, опитувань громадської думки, плебісцитів тощо.

У житті суспільства **політична культура виконує кілька важливих функцій.**

- **Пізнавальну.** Політична культура озброює людей знаннями, необхідними для діяльності в будь-якій, але переважно політичній сфері. Це дає змогу людині (особистості, громадянину) самовдосконалюватися, саморозвиватися, формувати активну громадянську позицію. Фактично ця функція є основоположною, значною мірою такою, що зумовлює реалізацію інших.
- **Ідентифікаційну.** Вона полягає у глумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) належність та відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти.
- **Орієнтаційну.** Характеризує прагнення людини до змістовного відображення політичних подій і явищ при реалізації прав та свобод у конкретній соціальній, політичній системі.

- **Виховну.** Сприяючи інтелектуальному розвитку людини, політична культура формує стійкий інтерес і зацікавленість у суспільно корисній, суспільно-політичній роботі. Такий інтерес є найактивнішим збудником підвищення політичної активності людини.
- **Регулювальну.** Вона виявляється у безпосередньому чи опосередкованому впливі на поведінку людини, організації, оцінюванні суб'єктів політики, політичного процесу і прийнятті певних рішень.
- **Комунікативну.** Завдяки політичній культурі напрацьовані в суспільстві досвід, традиції передаються від покоління до покоління.
- **Інтегруючу.** Політична культура за будь-яких обставин і умов є базисною основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи в такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади.
- **Соціалізацій.** Політична культура сприяє відповідному задоволенню норм — регуляторів суспільно-політичного життя. Йдеться про правові, соціальні та психічні норми політичної поведінки, властиві конкретному суспільству системи цінностей політичної культури.

За всіх модифікацій і особливостей окремо слід розглянути особливості демократичної та авторитарної політичної культури.

У демократичній політичній культурі вирізняють два основних види культури — *консервативно-ліберальну* і *ліберально-демократичну*.

В авторитарній політичній культурі так само вирізняють два види культури — *авторитарну* (що не підтримує і не заохочує окрему людину й різні суспільні сили до активності в суспільно-політичній діяльності) і *тоталитарну* (коли існує культ вождів і лідерів, їхня роль штучно підтримується і пропагується).

Коли робляться спроби схарактеризувати політичну культуру, визначити її особливості, насамперед слід звертати увагу на зв'язок політики і культури, їх взаємодію та взаємовплив. Політика може деформувати культуру, негативно впливати на її розвиток, як це було, зокрема, у колишніх країнах соціалістичного

табору. Тоді диктат політики над культурою мав надто велике значення.

Історично раніше виникає культура взагалі, а вже згодом, при поділі суспільства на класи формується його політична організація, виникає політика, формується політична культура. Позаяк політика і культура рівноправні, то між ними існують тісна взаємодія, взаємовплив, взаємозалежність.

Принципове значення має проблема особливостей формування політичної культури громадян з урахуванням специфіки їх ментальності. Зокрема, ментальність українців має кілька системотворчих ознак:

- **українцям властива інтровертність** у сприйнятті всього, що їх оточує, тобто відповідна зосередженість на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;
- **для українців характерна кордоцентричність**, що виявляється в сентименталізмі, емпатії, яскраво вираженій любові до природи, культуротворчості та естетизмі життя;
- **поряд із переліченими особливостями українцям притаманні анархічний індивідуалізм, перевага чуттєвого над волею та інтелектом.**

Як народові українцям властиві такі риси політичної культури: **демократизм, волелюбність, толерантність, миролюбність, проте водночас і схильність до анархізму, бунтів і міжособної боротьби, намагання поставити особистісні інтереси над загальнодержавними.**

Загалом коли йдеться про особливості політичної культури українців, багато вчених схиляються до того, що за психологічним складом вони є народом західного, європейського типу, тоді як, скажімо, росіяни — східного, азіатського. Така точка зору доволі об'єктивна.

Такий погляд на ментальність українців, однак, не єдиний. Багато фахівців акцентують увагу на комплексах “меншовартості”, “селянської психології” українства, “некласичності” української ментальності та ін. Таке різноманіття ознак і характеристик ментальності зумовлюється великою кількістю об'єктивних, історичних обставин — постійною боротьбою України за волю і незалежність, розташування України між різними державами — політичними полюсами, багаторічним перебуван-

ням під гнітом інших держав, коли тотальному нищенню піддавалися наша культура і духовність, а свідомість заповнювалася чужими цінностями, традиціями, нормами.

Усе це не випадковість, позаяк українська нація надто довго не мала власної державності, а її ментальність, політична культура значно деформувалися.

Історично склалося так, що на теренах України сформувалася політична культура кількох національних регіонів. Так буває завжди, коли нація є об'єктом іноземного впливу на окремих територіях. Зокрема, на Україну суттєво впливали Росія, Польща, Туреччина, Румунія, Угорщина, Австрія та інші країни.

До найзначніших психологічних особливостей формування політичної культури громадян України в останній історичний відтинко часу слід додати такі.

На свідомість кожного громадянина наприкінці ХХ ст. істотно вплинули глобальні події, що розділили наше світосприймання на “до” і “після”. Йдеться про Чорнобильську катастрофу, розпад російсько-радянської імперії, крах таких міфів тоталітарного суспільства, як “нова радянська людина”, “загальна рівність і братерство”, “торжество пролетарського інтернаціоналізму”. Кожний громадянин України опинився перед неминучою необхідністю вибирати подальший шлях: повернутися до патерналістської моделі, коли за нас робить вибір якийсь “старший брат”, чи зробити рішучий крок до самостійного вибору подальшого життєвого шляху.

Дбаючи про формування національної самосвідомості громадян, не слід спрощено вважати, що для цього достатньо лише активніше вирішувати питання мови, традицій, культури, звичаїв, притаманних українцям як нації, народів. Самосвідомість базується на певному ціннісному просторі, що складається з таких фундаментальних для кожної людини цінностей, як здоров'я, сім'я, особиста безпека, відносини з оточенням, матеріальне становище, цікава робота, справедлива оплата праці, сильна влада (законність і порядок).

Характерною особливістю сучасної політичної свідомості громадян України, особливо молодих, є поліцентризм їх політичних орієнтацій. Науковці розрізняють чотири основних типи політичної свідомості: традиціоналістичну, соціал-демократичну, націонал-демократичну і національно-радикальну. За дани-

ми соціологічних опитувань найпоширеніший серед дорослих громадян, молоді в Україні на початок ХХІ ст. націонал-демократичний тип політичної свідомості. Поруч з ним межує націонал-консервативний. При цьому слід зауважити, що новизна, суперечливий характер розвитку процесів, які відбуваються нині в Україні, непослідовність і нерішучість у реформуванні суспільства тих, хто стоїть при владі, зумовили появу не тільки позитивних явищ — розкріпачення масової свідомості, розхитування традиційних тоталітарних структур, політичних установ, а й негативних.

З огляду на це нині політична свідомість громадян України має характер своєрідної розколотої свідомості. На її рівні та особливостях позначаються кризові явища в економіці, соціальній життєдіяльності. Саме під їх впливом молоде покоління значною мірою виховується в атмосфері духовного зубожіння, спустошення, бездушності, аморальності, зневаги до батьків, зневіри в майбутнє. Некритичне перенесення на наш національний ґрунт сумнівних цінностей та моральних норм сучасної масової культури насамперед західного світу значною мірою деформувало свідомість, психологію населення загалом і молоді особливо. Не допомагають тут і спроби реанімації релігійної свідомості — у середовищі, де панує зло, насильство, аморальність, вони виглядають недостатньо щирими і малосприйнятні. Усе це призвело до того, що рівень політичної свідомості громадян в Україні останнім часом дещо знизився і суттєвих змін на краще поки що не спостерігається.

Отже, доводиться констатувати, що загалом сучасний рівень політичної свідомості українства ще доволі низький, що негативно позначається й на його політичній активності. І це не може не турбувати.

7.6. Психологічні особливості політичних технологій

Політика неможлива без відповідних дій, відносин, спілкування між її суб'єктами.

Спілкування — це відносини сторін, спрямовані на досягнення певної мети. Воно має такі основні компоненти:

- змістовну частину, тобто те, для чого, власне, спілкування здійснюється, яка його мета;
- структуру, що виявляється в певній формі, в якій спілкування, власне, і відбувається;
- конкретні дії, завдяки яким здійснюється спілкування.

Спілкування поділяють на позитивне (спрямоване на набуття, придбання чогось) і негативне (пов'язане з позбавленням, втратою чогось). Залежно від цього спілкування має різні цілі, спрямованість, форму, результат.

Політичну психологію, її особливості можна і слід розглядати у процесі саме здійснення певних політичних технологій.

Успіх у політиці, політичній діяльності досягається завдяки багатьом обставинам, але найбільшою мірою залежить від особистих психологічних якостей політика, його підготовленості до такої діяльності. Йдеться не лише про його знання, здібності, а й про особистісні риси і якості та відповідну підготовленість до політичної роботи, тобто вміння людини, політика, громадського діяча застосовувати певні політичні технології. У свою чергу, політичні технології є сукупністю цілеспрямованих дій, зорієнтованих на досягнення відповідного політичного результату як методу “перетворення” об’єктивних законів політики на механізм управління, тобто перекладу з абстрактної мови політичної науки на конкретну мову рішень, документів, нормативів, вказівок, що регламентують діяльність людей і стимулюють їх на якнайефективніше досягнення зазначеної мети.

Більш-менш сталою визначення поняття “політичні технології” у сучасній літературі немає. Чи не найпершим спробу визначити це поняття зробив український політолог Д. Видрін. На його думку, політичні технології — це система способів і шляхів досягнення бажаних результатів у політиці. Він дослідив також окремі механізми політичної діяльності, методи боротьби за владу, психологічні аспекти політичного лідерства, класифікував політичні технології на власне технології та антитехнології. І хоча зроблено це було на науково-популярному рівні, однак початок глибокого вивчення політичних технологій як важливого атрибуту і механізму політики було покладено.

Докладніше поняття “політичні технології” розкрив відомий український політолог А. Пойченко. Політичні технології, стверджує він, є системою послідовних дій (політичного суб’єк-

та), спрямованих на досягнення необхідного політичного результату.

Окремі аспекти політичних технологій вивчали і вивчають В. Бебик, А. Білоус, Є. Головаха, М. Лагунова, М. Головатий, С. Одарич, М. Михальченко, С. Рябов, В. Ребкало, М. Томенко та інші дослідники в Україні.

Значним кроком до розширення і поглиблення поняття “політичні технології” стала дисертація молодого українського політолога К. Ващенко, в якій автор, розглядаючи політичні технології в їх дії, динамічні використання, врахував їх політико-культурний зміст, увів термін “базові політичні технології”, до яких зарахував технології організації та здійснення виборів, а також технології запобігання соціально-політичним конфліктам та їх розв’язання, забезпечення консенсусу в суспільстві.

Політичні технології, а понад усе їх характер, особливості, зумовлені сутністю політичного процесу як сукупної діяльності суб’єктів політики. Саме політичний процес охоплює найрізноманітніші види політичної діяльності в межах конкретної політичної системи.

Політичні технології мають певний характер і особливості, механізм дії і впливу як на окремих громадян, так і на суспільство загалом. Проте застосування політичних технологій, їх дієвість багато в чому залежать саме від психологічного складу характеру того, хто їх використовує. Крім того, особливості їх використання значною мірою зумовлені рівнем загальної і політичної культури суб’єкта політики. **Йдеться про конкретного політика, його людські індивідуальні якості, рівень моралі, громадянської свідомості, відповідальності за свої дії не лише перед власною совістю, а й перед людьми, яких стосується його політична діяльність.** Звідси гостро постає питання про моральність політичних дій, вчинків конкретного політика, політичної партії, об’єднання, органів влади, інших суб’єктів політичного процесу. Отже, не можна спрощено сприймати і поділяти думки, що політика, мовляв, — брудна справа, бо за кожною політичною дією стоїть конкретна особа чи особи, які є джерелом, ініціаторами, виконавцями таких дій. Та й вони ж насамперед розпоряджаються результатами, наслідками таких дій.

Політичні технології є системою засобів, завдяки яким реалізуються політичні цінності, інтереси. Вони є невіддільним

структурним елементом політичної культури окремих суб'єктів політики, суспільства загалом.

Розрізняють політичні технології *демократичні* та *недемократичні*. Це означає, що суб'єкти з недемократичною політичною культурою практично неспроможні використовувати демократичні технології, і навпаки. Свідченням цього є конкретні факти політичного життя.

Існують *базові* та *другорядні* політичні технології.

До базових належать технології, які використовуються під час організації і проведення виборчих кампаній, запобігають соціально-політичним конфліктам, унеможливають конфлікти, глибокі кризи, сприяють їх розв'язанню, досягненню політичного консенсусу в суспільстві.

До другорядних зараховують, зокрема, технології прийняття окремих політичних рішень, організації масових політичних акцій — зборів, мітингів, маніфестацій тощо.

Політичні технології розрізняють *загальні*, що значною мірою стосуються інтересів багатьох суб'єктів політичного процесу, та *індивідуальні*, притаманні окремим суб'єктам політики.

Серед загальних найвідоміші та найпоширеніші технології, що стосуються завоювання та утримання влади. Це, зокрема, виборчий процес як комплекс спеціальних технологій, технологій утримання влади.

Індивідуальні технології політики використовують для досягнення популярності насамперед у процесі політичної діяльності. Ці технології залежать від уміння політиків контактувати з громадянами (виборцями, членами певної партії, об'єднання, політичної сили тощо), вести дискусію, виголошувати промови, виступати перед аудиторією, керувати мітингом, зборами, удосконалювати власний імідж та ін.

Характер та особливості використання індивідуальних і загальних політичних технологій потребують окремого розгляду, чим і займається така наука, як політичний менеджмент.

Політичні технології базуються і реалізуються насамперед на певному, часто надто специфічному сприйнятті людиною навколишньої дійсності, на реакціях щодо такої дійсності. До того ж політичні технології пов'язані безпосередньо з конкретними соціальними ролями, які постійно виконує людина. Так,

для досягнення успіху в політиці, політичній діяльності різні за характером політичні технології використовуватиме звичайний робітник або військовослужбовець, активіст чи лідер політичної партії тощо. Іншими словами, він використовуватиме їх з урахуванням як загальних особливостей таких технологій, так і відповідно до власних професійних особливостей.

Якщо окремо розглянути політичну діяльність, то неодмінно слід торкнутися її мотиваційної бази або мотиваційної структури. Таку структуру становлять знання ситуації, в якій суб'єкт реалізує власну мету, система певних цінностей і норм, а також особистісні схильності й емоції.

Політичну діяльність загалом зумовлює ідеологія як визначальний фактор, основний спонукальний рушій.

Розрізняють психологічну установку і психологічну готовність до політичних (як і інших) дій.

Психологічна установка — це певна схильність до сприйняття установки і потім відповідної дії.

Психологічна готовність — це наявність певної психологічної установки на досягнення очікуваного результату.

Психологічна готовність до політичних дій є обов'язковою умовою початку і ефективного завершення політичної діяльності. Така готовність передбачає єдність усіх елементів майбутньої дії. Відомий російський соціальний психолог Б. Паригін називає психологічну готовність своєрідним пусковим механізмом діяльності. “Психологічна готовність до початку діяльності, — на його думку, — визначається передусім складністю подолання психологічного бар'єру на її старті. За останнім (тобто бар'єром) завжди стоять сумніви і вагання, пов'язані з переживаннями труднощів того, що треба зробити; дається взнаки тут і фактор упевненості або невпевненості у своїх силах, у вдалому або невдалому виборі часу дії та ін.” [127, с. 196].

Особливості використання політичних технологій пов'язані з тим, до кого вони застосовуються: окремої людини, групи людей, політичного об'єднання, політичної партії, великої групи виборців, усіх громадян країни.

Індивідуальні політичні технології використовують окремі політики, громадські, державні діячі, а загальні, як правило, колективні суб'єкти політичного процесу — групи тиску, політичні партії, лобістські групи, громадські об'єднання тощо.

До найпоширеніших індивідуальних політичних технологій, якими повинен володіти окремий політик, належать такі: публічний виступ; участь у бесідах, дискусіях; розв'язання конфліктів; прогнозування в політичній діяльності; виступи на радіо, телебаченні; підготовка матеріалів для друкованих засобів масової інформації. Кожна з таких технологій має певні особливості використання, завдяки чому створюється імідж політика, досягаються його авторитет і популярність серед широкого загалу, формується і збагачується досвід політичної діяльності, забезпечується успіх у ній. А головне — використання тих чи інших технологій має на меті врахування індивідуальних, у тому числі психологічних, особливостей політика.

Для демонстрації складових кожної з таких технологій розглянемо, зокрема, практику здійснення публічних виступів політика, без яких, як відомо, політичну діяльність практично неможливо уявити.

Насамперед бажано заздалегідь знати час виступу, визначити його мету, відповідно підготуватися до спілкування з аудиторією, вивчити її особливості.

Під час підготовки до виступу як мінімум складають його тези (визначають структуру). Звідси й потреба у збиранні та опрацюванні матеріалу, визначенні особливостей виступу залежно від суті, характеру, спрямування розмови, необхідності відповідей на запитання після виступу. Підготовка до виступу передбачає також роботу над зовнішністю, жестикуляцією, диханням тощо. Усе перелічене разом і становитиме технологію політичного виступу як відповідальної і складної справи. У такий спосіб можна розкласти, змоделювати будь-яку політичну технологію.

Особливість індивідуальних політичних технологій полягає в тому, що домінуючими в них завжди залишаються індивідуальні риси, якості, ознаки, відмінності, особливості конкретного політика. Саме вони відповідно виокремлюються і в подальшому якомога помітніше експлуатуються в інтересах політика.

До найзагальніших і найпоширеніших належать технології прийняття політичного рішення та технології проведення виборчих кампаній.

Технології прийняття політичного рішення — це процес реалізації політичної мети на основі опрацювання нагромадженої інформації. Будь-яке політичне рішення є невіддільним елемен-

том політичного процесу і результатом попередніх дій. Під політичним рішенням розуміють процес, під час якого елементи структури, послідовно розвиваючись, передають один одному нагромаджену інформацію та вироблені команди. Іншими словами, політичне рішення є елементом політичного процесу і не може перебувати у статичному стані, не розвиваючись. Рішення — це результат певних попередніх дій, що зумовили появу проблеми, на вирішення якої і спрямоване таке рішення.

Політичні рішення класифікують за їх спрямованістю на розв'язання конкретної проблеми: рішення правильне — проблема вирішується в напрямку наближення до мети; рішення нейтральне — проблема залишається на тому самому рівні, що й раніше; рішення неправильне — проблема загострюється, загальна ситуація погіршується.

Політичні рішення кваліфікують як правові та неправові. У першому випадку це рішення, прийняті згідно з демократичними засадами конституції конкретної країни, законами та розпорядчими актами, що діють у державі, у другому — прийняті всупереч їм, а отже, їх доля важкопрогнозована.

Політичні рішення кваліфікують також на основі суб'єктно-об'єктних відносин. При цьому суб'єкт влади може під час прийняття рішення одночасно бути і його об'єктом. Так, Верховна Рада України приймає певні рішення щодо організації власної діяльності, що цілком природно і необхідно.

Політичні рішення класифікують ще за змістом, тобто залежно від того, якою мірою прийняті рішення охоплюють конкретні політичні відносини, відповідають їх суті, характеру і особливостям.

Політичні рішення поділяють на програмовані та непрограмовані, або на традиційні та нетрадиційні. На відміну від перших другі характеризуються певною новизною, оригінальністю підходів і шляхів до розв'язання політичних проблем.

За ступенем значущості розрізняють **значні** політичні рішення, або **кардинальні, чергові** (що принципово, радикально стану справ не змінюють), і **нейтральні**. Останні найчастіше приймаються з другорядних суспільно-політичних питань, наприклад, утворення різних дорадчих органів, тимчасових комісій, робочих груп тощо, і принципово на стан справ у державі не впливають.

Можлива класифікація політичних рішень за певними термінами їх дії, виконання, реалізації: **довготривалі**, **безперервної дії** та **короткотривалі**. До перших, наприклад, належать маторії, до других — дія багатьох статей конституції країни, а до третіх — рішення про заборону мітингів, пікетів, страйків тощо.

За часовою спрямованістю політичні рішення поділяють на **прогностичні**, **своєчасні** та **пізні**. Звісно, можуть бути й інші класифікації політичних рішень залежно від того, які ознаки, характеристики при цьому беруть за основу.

Розглянемо технологію прийняття і реалізації політичного рішення докладніше з урахуванням окремих складових цього процесу, тобто як політичну технологію, включаючи аналіз елементів психологічного характеру.

Процес прийняття політичного рішення передбачає кілька етапів: підготовчий — відбір інформації, її аналіз; розробка проекту рішення (проекту програми); затвердження рішення і прийняття його до виконання; реалізація прийнятого рішення; автотомне існування результатів прийнятого рішення, поширення його наслідків.

Ефективний перебіг зазначених етапів, а також забезпечення прийняття рішення, адекватного дійсності, ситуації, залежить від двох складових — компетентності тих, хто готує політичне рішення, і якнайповнішого розуміння та врахування громадської думки, суспільно-політичної ситуації.

Підготовку і прийняття політичного рішення розпочинають з аналізу суспільно-політичних відносин у тій сфері, якої стосується майбутнє рішення. Спочатку постає потреба своєрідної перевірки реальності, а не позірності таких відносин, тобто з'ясування того, чи не є певні відносини псевдовідносинами, тобто якою мірою вони об'єктивні, реальні.

Далі серед багатьох подій і явищ необхідно визначити тенденційні, їх сутність, особливості. При цьому постає проблема доступу до окремих джерел інформації, що ускладнює об'єктивне пізнання багатьох суб'єктів і складових політичного процесу. Як відомо, за умов тоталітаризму великі державні структури, особливо силові, були абсолютно недоступні для будь-якого вивчення і аналізу ззовні й навіть неупередженими людьми та структурами.

Після аналізу суспільно-політичної ситуації настає етап розробки проекту політичного рішення однією особою або групою осіб. У разі колективної розробки політичного рішення існує більше можливостей для творчості, спроб знайти серед альтернативних поглядів такий, що задовольняє інтереси більшості. Особливо важливо колективно працювати над розробкою рішень, що стосуються інтересів великої групи людей, — конституцій, меморандумів, програм і заяв політичних партій, об'єднань, груп тощо. На цьому етапі велике значення має визначення перспективи рішення, тобто прогностичний аналіз дієвості, результативності рішення, якою мірою воно сприятиме розв'язанню проблем, що існують у суспільстві, між суб'єктами політичного процесу.

Наступний етап — затвердження політичного рішення і прийняття його до виконання. Іноді це пов'язано з гострою, безкомпромісною політичною боротьбою, хоча в парламентах, окремих політичних партіях давно напрацьовано певний механізм, порядок розгляду і прийняття рішень. Особливо складний цей процес у країнах зі слабкими демократичними засадами і традиціями, де немає чіткого поділу і механізмів протизваг між різними гілками влади, не структуровано політичні партії, об'єднання. Усе це часто призводить до прийняття недосконалих, а то й нелегітимних рішень, а тому не створює відповідних умов для їх реалізації. Легітимність рішень — це насамперед їх дотримання, відповідність чинним законам. Водночас легітимність багато в чому зумовлена тим, як сприймають громадяни ідею, зміст політичного рішення. Усе це створює умови для легітимності, а отже, реально забезпечує виконання прийнятого рішення. Що меншою мірою легітимні закон, політичне рішення, то більшою мірою вони сприяють появі різних “груп тиску”, лобістських груп, спричиняють незгоду з боку окремих політиків, політичних сил. У демократичних суспільствах лобювання певних рішень, законів з часом набуло цивілізованих, демократичних форм, а тому стимулює ефективніше виконання прийнятого рішення, прискорює процес його дії.

Часто певними політичними силами рішення або опротестовуються, або лобіюються. Вирізняють такі форми лобювання: офіційні виступи в парламентах, на з'їздах, інших зборах полі-

тичних партій, у засобах масової інформації, організація надходження листів, телеграм, дзвінків тощо.

Реалізація ухваленого політичного рішення — процес складний, часто довготривалий і суперечливий, позаяк пов'язаний з відповідними змінами в розвитку соціально-політичної, економічної та іншої ситуації в регіоні, країні. Після прийняття певного політичного рішення, як правило, виникає ситуація багатовекторності в розвитку політичного процесу, і до того ж вона виявляється далеко не завжди прогнозованою. Це потребує від усіх причетних до розробки і прийняття такого рішення повсякденних зусиль щодо його реалізації, а не виключено — і доповнення до рішення або радикального його доопрацювання, зміни на краще.

Технології прийняття політичних рішень великою мірою зумовлені характером політичного режиму. В авторитарних, тоталітарних політичних режимах рішення будь-якого рівня намагаються приймати закрито, секретно, вузьким колом осіб незважаючи на політичних супротивників, опозицію, у демократичних режимах, навпаки, шляхом чітко визначених процедур, вдаючись до компромісів, узгоджень, консенсусів. Це дає змогу позбавити суспільство зайвих соціальних, політичних конфліктів, забезпечує його стабільніший розвиток.

Центральною проблемою політичної діяльності, політичної участі, а отже, використання різноманітних політичних технологій є влада.

Завоювання і утримання влади забезпечуються двома шляхами: насильством, авторитаризмом, або демократично. Іноді обидва ці шляхи поєднуються або взаємодоповнюються залежно від конкретної політичної ситуації, її складності, гостроти.

У боротьбі за владу використовують багато різних політичних технологій, включаючи і відвертий популізм, однак найпоширеніші технології, які в комплексі становлять і забезпечують виборчий процес.

Відповідно до використовуваних технологій існують і різні виборчі системи. У світовій практиці існують виборчі системи насамперед мажоритарні, пропорційні, змішані, куріальні.

Мажоритарні виборчі системи найпростіші, а тому й найпоширеніші. Вони, у свою чергу, поділяються на одно-, багатомандатні та проференційні мажоритарні системи.

Пропорційні виборчі системи будуються і здійснюються за принципом розподілу депутатських мандатів пропорційно кількості голосів, поданих за конкретну політичну партію в багатомандатних виборчих округах.

Змішані виборчі системи — це комбінація елементів пропорційної і мажоритарної систем. Прикладом функціонування такої системи є виборча система у ФРН, де половина депутатів національного парламенту (бундестагу) обирається за принципами одномандатної системи, а друга — за пропорційною системою.

Так звані **куріальні** виборчі системи використовують тоді, коли постає потреба забезпечити на основі певних норм представництва у вищих законодавчих органах влади невеликих етнічних або соціальних груп. При цьому норми представництва визначаються для кожної курії, під які й створюються виборчі округи. До країн з куріальною виборчою системою належать Зімбабве, Фіджі, Нова Зеландія та ін.

Виборчі технології — це сума політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади окремого політика, групи політиків чи відповідної політичної організації, об'єднання, сили. Тому вони багато в чому враховують і використовують психологічні аспекти та стани об'єктів і суб'єктів політики.

Основні виборчі технології пов'язані, зокрема, з виборчими кампаніями, їх використовують починаючи з формування команди кандидата або іншого суб'єкта політики, політичного процесу. Виборчі технології мають певні особливості. Так, команда кандидата на виборах повинна складатися з таких підрозділів або груп: політичного аналізу; роботи із засобами масової інформації; підготовки і поширення матеріалів; підготовки матеріалів для преси і виступів; організації масових заходів; акцій “швидкого реагування”. Кожна з таких груп виконує конкретні функції, тісно взаємодіє з іншими групами, функціонує для реалізації єдиної програми і мети.

У процесі виборчої кампанії політичні технології застосовують послідовно. Так, розпочинати передвиборчу кампанію слід з ґрунтовного аналізу політичної ситуації як у виборчому окрузі, регіоні, так і у країні загалом. Предметом такого аналізу є історичні та географічні особливості округу, його соціально-демографічний “портрет”; соціально-економічна ситуація в ньому;

політичні сили та політичні орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політичних сил); наявність впливових політиків, громадських діячів, неформальних лідерів; характеристика засобів масової інформації; дані про основних конкурентів тощо.

На підставі результатів аналізу команда кандидата розробляє відповідну стратегію виборчої кампанії. У ній враховують сильні та слабкі сторони суперників, ситуацію у виборчому окрузі, актуальні питання, основні принципи, засоби здійснення виборчої кампанії, створення іміджу кандидата та ін.

Окремого аналізу потребує технологія підготовки програми кандидата, політичної партії, об'єднання на виборах. Якщо йдеться, зокрема, про підготовку програми конкретного кандидата, то важливо, щоб вона містила відповіді на найзлюбоденіші для виборців питання і проблеми — соціальні, економічні, політичні, духовні, етнокультурні та ін.; була чіткою, зрозумілою і разом з тим логічно побудованою, структурно-змістовною; однозначно відповідала на запитання “що”, “коли” і “як” пропонується зробити в регіоні задля розв'язання існуючих проблем.

Напередодні виборів у процесі підготовки виборчої програми, як зазначалося, вивчається громадська думка в окрузі. З цією метою використовують соціологічні та експертні опитування, роботу зі спеціальними фокус-групами як різновид групового інтерв'ю.

Окремо можна назвати політичні технології, що стосуються підготовки і виступу перед аудиторією (виборцями), на радіо, телебаченні, в інших засобах масової інформації, участі в дискусіях, дебатах тощо.

Кожна з перелічених акцій має відповідну технологію, її необхідно ретельно готувати з урахуванням особливостей її впливу на громадян, електорат. Проілюструємо це на прикладі підготовки до виступу на телебаченні.

Готуючись до такого виступу, насамперед слід отримати попередню інформацію про телепередачу: її назву, час вашої появи на екрані, вид телепередачі (інформаційна програма, дебати, дискусія, телеінтерв'ю), її сценарій, регламент передачі та власний, відомості про інших учасників (якщо вони є), режим передачі (прямий ефір, запис, а потім трансляція після опрацювання матеріалу), дані про ведучого. Ці та інші дані дадуть змогу як-

найкраще зорієнтуватись і підготуватися до передачі, організувати, “відшліфувати” виступ, звернути увагу на зовнішній вигляд і “доопрацювати” його, краще освоїтися в новій обстановці, ситуації.

Стратегічно виборча кампанія повинна будуватися і здійснюватися у такий спосіб, щоб підтвердити причетність кандидата до політичної сили, партії, блоку, владної структури, окремого авторитетного лідера, створити певний ідеологічний контраст з іншим (іншими) кандидатами, сформувати позитивний імідж кандидата на тлі його противника, зробити ставку на відповідні суспільно-політичні структури, засоби масової інформації.

Таким чином, **політичні технології як такі різняться за призначенням, характером і насамперед особливостями їх практичного використання.** Вони постійно вдосконалюються і використовуються відповідно до конкретних політичних ситуацій, подій, акцій певними суб'єктами політичного процесу.

Без знання особливостей політичних технологій та вміння їх використовувати досягти успіху в політичній діяльності практично неможливо. А для оволодіння згаданими технологіями слід насамперед мати відповідну науково-теоретичну підготовку, вміння вивчати й аналізувати реальні об'єктивні умови, в яких діють конкретні суб'єкти політики. Такі знання стосуються загальної соціально-економічної, політичної ситуації у країні, окремого регіону; особливостей функціонування окремих соціальних і національних груп у суспільстві, їх потреб та інтересів; розстановки політичних сил; статусу та ступеня впливу на громадян окремих політичних партій, рухів, об'єднань, засобів масової інформації.

7.7. Психологія політичних маніпуляцій, міфів та насилля

У сучасній політичній практиці політичне маніпулювання доволі поширене, позаяк насамперед пов'язане з психологією людей, певним впливом на неї.

Маніпуляція — це вид психологічного впливу, досконале здійснення якого зумовлює приховане спонукання в іншій людині намірів, що не збігаються з її бажаннями [68, с. 59].

Політична маніпуляція — це система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язати певні ідеї, цінності; цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку для спрямування їх у заданому напрямку [138, с. 191].

Політологи політичне маніпулювання досліджують у двох напрямках. Перший — *апологетичний*, згідно з яким політичне маніпулювання розглядається як необхідний засіб управління свідомістю мас.

Другий — *соціально-критичний* — кваліфікує політичне маніпулювання як принципово нове сприйняття соціальної дійсності [138, с. 191]. Обидва напрями мають сенс, особливо в умовах принципово нової ролі засобів масової інформації у формуванні масової свідомості.

Технологія політичної маніпуляції, за визначенням В. Амеліна, здійснюється завдяки впровадженню у свідомість під виглядом об'єктивної інформації несправжнього, однак бажаного для окремих груп змісту; впливу на больові точки суспільної свідомості, які спричинюють страх, тривогу, ненависть; реалізації певних прихованих цілей, досягнення яких комуніканти пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції [6, с. 13].

Політичні маніпуляції є двох видів — міжособові та масові. І ті, й інші мають відповідну мету та технології, завдяки яким досягають мети.

Для здійснення міжособових маніпуляцій важливо знати тип і особливості особистості, позаяк саме з їх урахуванням і справляється вплив на людину, а для того щоб маніпулювати групою людей, особливо великою, необхідно досконало знати її загальні характеристики, вразливі місця.

Історія знає багато політичних, державних діячів — маніпуляторів — психологічно сильних або неординарних особистостей, які вміло впливали не лише на окрему людину, а й на великі групи людей завдяки особистісним якостям, вдало використовуваним технологіям обробки громадської думки у власних або корпоративних інтересах. Наполеон, А. Гітлер, Й. Сталін, М. Горбачов, десятки інших політиків досконало володіли технологією формування громадської думки за рахунок як власних рис, якостей, здібностей та вмінь, так і за допомогою підлеглих, а також різних засобів масової інформації.

Політичні маніпуляції найчастіше використовують з метою досягнення влади, її реалізації та утримання. **Мета будь-якого маніпулятора чи групи маніпуляторів — підпорядкувати власній волі іншу людину чи групу людей.**

Маніпуляції в політиці — не що інше, як відверта спекуляція на людських емоціях і почуттях. Звідси — релігійні війни, глибокі національні сутички і конфлікти, фанатизм, екстремізм, тероризм та інші явища, в основу яких покладено передусім вторгнення у глибинні почуття не лише окремих людей, а й народів і націй.

У політичній маніпуляції використовують усе: виразну мову жестів (М. Горбачов), окремі характерні звички (сигара У. Черчилля, люлька Й. Сталіна), красномовну, на рівні акторства риторичку (Ф. Кастро) тощо. Однак **найсильніше і найрезультативніше політичне маніпулювання здійснюється за допомогою мас-медіа — преси, радіо, телебачення, реклами та інших інформаційних засобів.**

Завдяки засобам масової інформації створюють і ефективно використовують як елементи політичної маніпуляції різні іміджі, образи, умовні формули і штампи, стереотипи поведінки, подають заздалегідь заготовлені відповіді на запитання, що хвилюють багатьох. Маніпулятивний арсенал засобів масової інформації добре відомий: навмисне перекручування реального стану речей шляхом замовчування одних фактів і нав'язування інших, публікація нереальних (брехливих) повідомлень, пробудження в аудиторії негативних емоцій за допомогою візуальних засобів, словесних образів тощо [226, с. 69].

Політичне маніпулювання має багато спільного з політичною демагогією як формою свідомого обдурювання широких мас, спекуляції на реально існуючих ускладненнях та проблемах, потребах і сподіваннях громадян. В арсеналі політичного демагога поширені такі засоби, як перекручування дійсності, популізм, підтасовування фактів, виголошення безвідповідальних заяв, обіцянок, облудні присягання, постійний пошук винних, ворогів, боротьба з якими нібито поліпшить існуюче становище, тощо. Політичний демагог — найчастіше ще й користолюбець, авантюрист, а то й просто брехун, людина безвідповідальна і нечесна.

Політична демагогія традиційно найбільшою мірою поширюється в період соціально-економічної нестабільності в суспільстві.

Велике значення в політиці, політичній життєдіяльності мають міфи. **Міф взагалі — розповідь як символічне відображення окремих подій, що існували в окремих народів у певний час, на початку їх історії.**

Завжди, у тому числі й нині, доволі часто застосовують певну міфізацію відомих понять, завдяки чому явища, покладені в їх основу як реально незасвоєні та непізнані, повинні подаватись як схвально сприйнятні, наприклад, держава, народ, влада та ін.

Існує кілька визначень поняття “політичний міф”. Найпоширеніші два:

- це реакція на неможливість раціонально пояснити радикальні зміни, що відбуваються в будь-чому і будь-де [139, с. 158–159];
- це символічна мовна форма політичної культури, що має фактично такі самі цілі, що й ритуал. Міф — це певною мірою драматичне, символічно сконструйоване подання реальності, яке люди приймають і сприймають на віру [121, с. 253].

У політичні міфи люди вірять, позаяк це дає змогу зрозуміти невідоме або віддалене минуле. Їх використовують також з метою мобілізації значної кількості людей на певні дії, скажімо, на підтримку непопулярних політичних рішень політичних діячів і навіть антинародних політичних режимів.

Основні типи політичних міфів — провідні; за структурою “ми і вони”; героїчні; псевдоміфи [121, с. 254–257].

Провідні міфи дають змогу певним способом формувати, спрямовувати колективну, загальнонародну свідомість. До них належать міфи про окремі нації (наприклад, про великі переваги американської нації), держави, політичні устрої, режими, форми правління. Так, існує багато міфів про унікальність окремих політиків — державних, громадських діячів, президентських форм правління або, скажімо, форм народовладдя.

Міфи за структурою “ми і вони” створюють і використовують виключно з метою виокремлення структур, їх протиставлення. Наприклад, політичні партії, громадські об’єднання, групи тиску надто часто використовують міфи “ми і вони” під

час виборів, референдумів, опитувань громадської думки з єдиною метою — подати себе у виграшному вигляді, кращій ситуації, ніж їх супротивники.

Героїчні міфи пов'язані насамперед із конкретними людьми — політичними, державними діячами, лідерами, непересічними особистостями, що видаються загалу взірцями для наслідування.

Псевдоміфи — це міфи сучасної, тимчасової, короткотривалої дії. Скажімо, у період виборів надто багато політиків формують і поширюють думку, що “вони і тільки вони здатні вивести країну з кризи”, “покінчити з казнокрадством, корупцією і тіньювою економікою”, “вирішити проблему безробіття” та ін.

Конструюють міфи суб'єкти політичного процесу, а поширюють їх фактично всі засоби інформації з урахуванням того, що психологічні міфи надто сприйнятливі людьми і потребують багато зусиль для їх спростування, тобто деміфологізації певних явищ, подій, осіб тощо.

Життя кожної людини, людського загалу регламентується відповідними законами, нормами, правилами поведінки як писаними, так і неписаними, тобто узгодженнями, домовленостями між людьми. Серед них є такі, яких слід дотримуватися всім, позаяк від цього залежать комфортність, моральний стан усіх або багатьох людей (наприклад, перехід вулиці на зелене світло). Проте існують і такі правила та норми, дотримуватись яких люди змушені, бо цього потребують чи вимагають інші, які примушують діяти саме так.

У політиці, політичній боротьбі, діяльності часто використовують далекі від моральних форми і методи впливу на інших людей. Серед них поширене **політичне насилля як форма отримання, збереження, зміцнення влади, панівного становища класом, суспільною групою, окремим політичним лідером.**

На відміну від насилля фізичного, економічного, військового або психологічного політичне насилля має системний, загальний характер, позаяк існуюча політична система завжди будь-що намагається зберегти владу, створену політичну систему від можливого розпаду.

Масштаби і форми використання політичного насилля в різних країнах, на різних континентах зумовлені типом політичного режиму, конкретними суспільно-політичними умовами цих

країн, регіонів чи континентів. І хоча до насилля вдаються за всіх режимів, проте найдієвіше та найактивніше його використовують тоталітарний і авторитарний режими. При цьому політичне насилля набуває величезних масштабів, вартує життя мільйонів людей. Зазначимо, що будь-який політичний режим намагається хоча б якоюсь мірою або й повністю обґрунтувати, виправдати, легалізувати насилля. За колишніх комуністично-соціалістичних режимів, систем у СРСР, колишній “соціалістичний” Європі політичне насильство впроваджувалося панівним режимом не інакше, як турбота про “щастя” усіх, більшості, як спроба зробити всіх “щасливими”.

Політичне насилля буває прямим і прихованим. Пряме політичне насилля здійснюється шляхом застосування сили (війна, військовий терор, політичні репресії), а приховане — без застосування сили, але шляхом духовного, психологічного тиску, економічної блокади, політичного та іншого втручання. У згаданих СРСР, країнах так званого соціалістичного табору спостерігалось як пряме політичне насильство, так і приховане.

У політиці політичне насилля зумовлене різноплановістю, несумісністю інтересів різних суб’єктів політики, політичного процесу. Так, якщо гуманнішими, цивілізованішими способами подолати наявні неузгодження, суперечності не вдається, протилежні сторони вдаються до політичного насилля. Це — доволі поширена практика, особливо у XX, XXI ст.

Політичне насилля класифікують за ступенем жорстокості, способом обґрунтування, ставленням до актів насилля суспільства.

Політичне насилля класифікують також за його суб’єктами на індивідуальне і колективне.

Політичне насилля поділяють ще й на такі види:

- індивідуальне структуроване;
- індивідуальне неструктуроване;
- колективне структуроване;
- колективне неструктуроване.

Структуроване політичне насилля використовують за умови більш-менш чітко встановлених правил, тоді як **неструктуроване** хаотичніше, чиниться поза будь-якими правилами, пов’язане з авантюрними діями різного характеру. Класичним зразком

структурованого політичного насилля є поширені феодалні відносини (між феодалом і його підлеглими).

Прикладів індивідуального структурованого політичного насилля так само багато, особливо там, де надмірну владу перебирають на себе окремі політики, лідери політичних партій, громадських організацій, окремі соціальні групи, групи тиску та ін.

Колективне структуроване політичне насилля здебільшого здійснюють такі організовані та сильні інститути, як армія, поліція, міліція та ін. Характерно, що насилля при цьому не просто легітимізується, а й санкціонується, підтримується державою, її органами. Так, армія, як і поліція, міліція, спецпідрозділи, завжди має здебільшого державну символіку, що підтверджує їх продержавну політичну спрямованість і підпорядкованість. Та й ієрархія підпорядкування в цих органах тримається аж ніяк не на демократичних засадах.

Єдине, мабуть, що може виправдати колективне структуроване насилля, полягає в тому, що воно покликане підтримувати стабільність державних інститутів, держави загалом. У цьому разі воно фактично вже мало подібне на насилля як таке, у тому числі й політичне.

Неструктуроване колективне політичне насилля, навпаки, ставить за мету розхитати стабільність державних органів, власне держави. Це — бунти, страйки, повстання, масові безладдя, учасники яких ідентифікують себе не з державою, як при структурованому колективному насиллі, а з народом або певною його великою частиною. Психологічно це виправдано, позаяк тоді можна виправдати і найнедостойніші, аморальні дії і вчинки. У реальній політичній практиці це робиться надто часто.

Характерно, що неструктуроване колективне політичне насилля спочатку постає як хаотичне, спонтанне, кимось спровоковане, але пізніше, і особливо після певних політичних перемог, поступово структурується, набуває продержавного забарвлення. Так, революційна армія з часом стає регулярною, поліція — народною.

Окремого розгляду потребують такі форми політичного насилля, як тероризм, масові вбивства, репресії, геноцид. Їх антигуманна, аморальна сутність загальновідома. Ці форми політичного насилля у XX ст. **надзвичайно поширилися, зажили популярності.**

Політичне насилля, зрозуміло, притаманне нестабільним, авторитарним, тоталітарним суспільствам і значно меншою мірою — демократичним. Це пояснюється тим, що демократичні режими відкидають політичне насилля як засіб вирішення проблем, позаяк люди з високим рівнем свідомості завжди можуть знайти спільну мову, досягти узгодженості думок і дій.

В умовах авторитарного, тоталітарного режиму вважається, що люди просто не здатні діяти раціонально, сумлінно, з користю для себе та інших. Вони, мовляв, від природи несвідомі, тупі, агресивні, а тому над ними треба владарювати, підкоряти більшість волі меншості.

Іноді за будь-яких політичних режимів політичне насилля виправдовують тим, що хтось (партія, організація, група) вважає себе своєрідною месією. Наприклад, більшовики, комуністи, націонал-демократи вказували і вказують “правильний” шлях, яким мають йти всі, діяти так, як діють ті, хто, між іншим, не лише виправдовує, а й чинить насильство.

У демократичному режимі на відміну від інших політичних режимів насилля найчастіше відсутнє, позаяк життя суспільства організовано на основі чітких правових і моральних норм. Це, однак, не означає, що в демократичному суспільстві абсолютно немає або не може бути політичного насилля як такого, адже ідеального співвідношення інтересів, їх узгодження в такому суспільстві досягти фактично неможливо.

Слід зважати й на те, що **побудувати владу абсолютно без насильства так само нікому і ніколи не вдавалося**. Тому питання правомірного політичного насильства, його можливості, форм завжди було актуальне. Мало того, політичне насильство часто цілком виправдане, а то й необхідне. Виразним прикладом цього є боротьба з тоталітарним режимом, який у власних інтересах сам щонайпотужніше використав політичне насилля проти мільйонів власних громадян, не просто принижуючи, підкоряючи їх, а позбавляючи життя.

Насилля є виправданим методом політичної боротьби і діяльності справді у виключних випадках, але його необхідно поставити в жорсткі юридичні та моральні межі, позаяк воно за багатьох умов і обставин породжує атмосферу страху, нестабільність, принижує, дегуманізує особистість, робить її об’єктом політичних маніпуляцій.

Насилля може здійснюватися зверху (влада, держава, еліти, окремі політики — керівники держави) і **знизу** (громадяни, соціальні групи).

Насилля зверху найчастіше має на меті збереження і відновлення відносин владарювання і підпорядкування. У такому насиллі зацікавлені насамперед ті, хто має реальну владу. Класичними зразками політичного насилля знизу є боротьба широких мас за права і свободу, що в будь-якому суспільстві має позитивний характер. Отже, політичне насилля — невіддільний атрибут політичного життя, воно завжди конкретне й адресне, а тому його розгляд і аналіз так само мають бути відповідні.

Контрольні питання

1. Особливості політичних орієнтацій громадян, їх зумовленість та характер.
2. Чим зумовлюється вибір людиною своєї життєвої позиції і якою є детермінація політичного вибору?
3. Політична участь: основні причини, мотиви.
4. Основні форми політичної участі людини в політичній життєдіяльності суспільства.
5. Відмінність між закритим і відкритим типами політичної поведінки громадян.
6. Індивідуальний стиль політичної діяльності.
7. Основні типи політичної поведінки.
8. Політичний лідер. Ознаки класифікації політичних лідерів.
9. Основні рівні політичного лідерства.
10. Проблема лідерства в сучасній Україні.
11. Політична еліта: суть, призначення та функції.
12. Особливості політичної еліти в сучасній Україні.
13. Основні типи політичної культури.
14. Рівні політичної культури.
15. Основні функції політичної культури.
16. Особливості формування політичної свідомості громадян.
17. Політичні технології і політичний процес: суть, особливості та взаємозалежність.
18. Основні концепції та характеристики політичної участі як обов'язкової передумови політичного процесу.

19. Чим зумовлені політична поведінка і політична діяльність різних суб'єктів політичного процесу?
20. Якими мотивами керуються учасники політичного процесу?
21. Індивідуальні політичні технології та їх особливості.
22. Особливості використання загальних політичних технологій.

ПЕРСОНАЛІЇ

Адлер, Фрідріх (1879–1960) — австрійський політичний діяч, філософ, письменник. Як і його батько Віктор Адлер — засновник і керівник Соціалістичної партії Австрії — Фрідріх працював на інтереси соціалістів, редагував і видавав друковані органи цієї партії. Був депутатом австрійського парламенту (1919–1923 рр.). У 1940 р. емігрував до США. Спочатку у працях “Відновлення інтернаціоналу”, “Енгельс і природничі науки” обстоював позиції радикального шляху завоювання політичної влади пролетаріатом, а пізніше — форму парламентської боротьби пролетаріату за владу. Був противником комуністичних партій, об’єднаних у Комінтерн і підтримуваних КППС.

Адорно, Теодор (1903–1969) — німецький філософ і соціолог. В окремих творах, зокрема написаних спільно з М. Хоркхаймером (“Діалектика просвітництва”), з неомарксистських позицій стверджував, що еволюція людства по суті є історією “невдалої цивілізації, а історія Заходу — це патологічний процес зростаючого божевілля та втрати індивідуальної свободи”. Стверджував, що і після поразки фашизму існував авторитарний (“фашизоїдний”) тип особи, до головних установок якого належало некритичне ставлення до конкретних порядків у суспільстві. Наприкінці життя відійшов від “нових лівих”, екстремістські позиції яких підтримував спочатку.

Аквінський, Фома (1225/26–1274) — теолог і філософ. Йому належать синтез аристотелевого вчення про державу з християнським поглядом на життя і покликання людини. Велику державу вважав скоріше результатом людської природи, ніж продуктом гріху. Мету держави вбачав у наближенні спасіння. Як і Аристотель, форми правління поділяв на монархію, аристократію і демократію. Першу вважав найкращою з форм, позаяк вона зближує всіх, забезпечує єдність суспільства. Розробляв концепцію “держави загального добробуту”, в якій саме держава перебирає на себе турботу про економічну життєдіяльність, контролює торгівлю, доходи громадян, захищає справедливі ціни і плату за працю, сприяє збільшенню народних багатств.

Хоча Аквінський і залишався на типово середньовічних позиціях щодо функцій держави, проте захищав ідею певних максимумів втручання держави в суспільні справи.

Андрущенко, Віктор Петрович (1949) — визнаний український філософ, педагог. Заслужений діяч науки і техніки. Закінчив Київський державний університет, працював асистентом, старшим викладачем, доцентом, професором цього ж університету, заступником, першим заступником міністра освіти України, директором Інституту вищої освіти АПН України. Автор понад 160 праць з філософії, соціології, політології, соціальної філософії, філософії освіти, науки і культури. Найвідоміша праця — “Історія соціальної філософії” (2000). Автор уперше не лише в українській науці, а й у пострадянському просторі систематично виклав генезу соціально-філософських ідей, поглядів, теорій західноєвропейських мислителів, яких у колишньому СРСР, соціалістичному таборі піддавали нищівній критиці як “ідеологічно ворожих” буржуазних вчених з хибними поглядами і теоріями.

Аристотель (384–322 до н. е.) — давньогрецький мислитель, учень Платона, вихователь Александра Македонського. Уперше виокремив людину як “політичну істоту”, в яку “природа вселила прагнення до державного об’єднання”. Глибоко досліджував сутність влади, держави, політичних устроїв, проблеми розмежування влади. Розробив модель ідеальної держави-поліса, умови її існування. Тісно поєднував політику з моральністю та етикою. Вважав, що політична справедливість можлива лише між вільними і рівними людьми. Найвідоміші праці — “Політика”, “Афінська політія”.

Арон, Раймон (1905–1983) — французький соціолог, публіцист. Працював професором Кельнського, потім Берлінського університетів. Викладав політичні науки і соціологію в Сарбоні. Почесний доктор Гарвардського, Брюссельського та інших університетів, з 1952 р. — віце-президент Всесвітньої Соціалістичної асоціації. Основні праці — “Етапи розвитку соціологічної думки”, “Політичні дослідження”, “18 лекцій про індустріальне суспільство”, “Мир і війна між націями”. Прихильник мікродисциплінарного підходу при дослідженні суспільства, політичних процесів. Політичним поглядам Арона характерні скептицизм, ліберально-буржуазні риси, заперечення централістсько-тоталі-

тарних режимів. Заперечував об'єктивно історичну закономірність, діалектику взаємодії виробничих сил і виробничих відносин, вважав, що будь-яка діяльність людини містить політику, як і будь-яка людська спільнота має політичний аспект.

Бабкіна, Ольга Володимирівна (1954) — перший в Україні доктор політичних наук (дисертація “Неоконсервативні політичні теорії Заходу”). Закінчила юридичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Генеральний директор Президентського університету Міжрегіональної Академії управління персоналом, академік Міжнародної Кадрової Академії, член Української асоціації політологів. Серед праць найвідоміші “Основи політології” (у співавторстві) та “Політологія”.

Бакунін, Михайло Олександрович (1814–1876) — відомий російський громадсько-політичний діяч, вчений. Дворянин, закінчив військове училище, довго служив у армії. За активну участь у подіях 1848–1849 рр. двічі був засуджений до смертної кари саксонським і австрійським судами. Співробітничав з Герценом і Огарьовим, революційною організацією “Земля і воля”, був членом Інтернаціоналу. Мав радикальні погляди, захоплювався ідеєю революційного звільнення слов'ян. Після поразки польського повстання 1863 року остаточно перейшов на позиції анархізму. Вважав, що там, де починається держава, закінчується свобода, і навпаки, що свобода може бути лише за соціалізму. Держава ж із соціалізмом, на думку Бакуніна, не сумісні. У 60-ті роки, продовжуючи спіробітництво з К. Марксом, Бакунін стає анархістом. Переклав російською мовою “Маніфест Комуністичної партії” (1869), звинувачуючи разом з тим К. Маркса в недостатній комуністичності.

Бабик, Валерій Михайлович (1959) — український політолог і психолог. Закінчив Київський політехнічний інститут. Працював інженером-програмістом, інструктором, консультантом Київського облвиконкому, головним консультантом прес-служби Адміністрації Президента України, першим віце-президентом — ректором Міжрегіональної Академії управління персоналом. Автор понад 50 статей, 10 книг, серед яких найзначніші “Основи теоретичної і практичної політології” (1994), “Політологія: теорія, методологія, практика” (1997), “Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика” (2000). Ос-

новні наукові інтереси — політологія, політична психологія, державне управління, неурядові організації, паблік рилейшнз.

Бел, Данієль (1919) — відомий американський соціолог, історик, спеціаліст із соціального прогнозування і футурології, неоконсерватор. Обстоював ідею (концепцію) деідеологізації ідеологізації. Найвідоміша праця — “Кінець ідеології”, в якій Бел проголосив принципову відмову науки від ідеологічного компонента. Вважав рушійною силою розвитку суспільства науково-технічний прогрес (“Постіндустріальне суспільство”). Довів, що різні сфери суспільства (політика, технологія, культура та ін.) мають своєрідну, самостійну логіку розвитку. Рушієм розвитку постіндустріального суспільства вважає не власність, а знання, компетентність, професійну підготовку. Очоловав широко відому “Комісію 2000 року”, яка склала прогноз людського розвитку на кінець століття.

Бердяєв, Микола Олександрович (1874–1948) — видатний російський філософ, мислитель. Був відрахований з Київського університету за пропаганду соціалістичних ідей, висланий з Росії. Жив у Берліні, потім у Франції. Активно вивчав політичні процеси в Росії, проаналізувавши їх у працях “Філософія свободи” (1911), “Доля Росії” (1918), “Філософія нерівності” (1923), “Джерела і сенс реформування комунізму” (1937) та ін. Пропонував не насильницький шлях реформування суспільства, а впроваджувавши відповідно православ’я, сформувавши “нову релігійну свідомість”. Крім того, вважав, що замість державного насильства слід утвердити ненасильницьку мораль.

Бжезинський, Збігнєв (1928) — американський соціолог, політолог і державний діяч (у 1977–1981 рр. був помічником президента США з національної безпеки). Стверджує, що людство за останні десятиліття вступило в новий етап розвитку, зумовлений не соціальними революціями, а науково-технічним прогресом (“Між двох віків. Роль Америки у технотронну еру”, 1970). У таку еру вирішальну роль, на думку Бжезинського, відіграють автомати, комп’ютери, кібернетичні системи, наука загалом.

Найвідоміші праці — “Політична влада: США/СРСР” (1964, спільно з С. Хантингтоном), “Грандіозний крах. Народження і смерть комунізму у ХХ столітті” (1988), “У пошуках національної безпеки” (1988), “Велика шахова дошка” (1998).

Боден, Жан (1529–1596) — французький політичний діяч, юрист, теоретик держави. Вперше сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як однієї з істотних ознак держави, порушення якого не може бути виправдано жодним конституційно-правовим законом. Вважав, що держава виникає не як результат добровільної угоди, а через завоювання і насильство, панування однієї групи людей над іншою. На думку Бодена, державу вирізняє наявність права. Основою держави є сім'я, а держава — це сукупність не окремих осіб, а сімей. У праці “Метод легкого вивчення історії” обґрунтував ідею виникнення різних форм держави залежно від конкретного географічного середовища, природних умов, в яких живе народ. Вважав, що натовп, народ позбавлений розуму, а тому його не можна допускати до управління державою.

Бурдьє, П'єр (1930) — французький соціолог, політолог. Глибоко досліджував і досліджує суспільство, вважаючи його сукупністю відносин, пов'язаних з типом влади. Тип таких відносин вбачає в певному “політичному полі, де діють конкретні політичні сили й існують підконтрольні їм ресурси (“капітали”) — економічні, соціальні, символічні, культурні та ін.”. Політику як тип соціальних відносин, певне “соціальне поле” описує як багатовимірний простір. Детально вивчав макрополітику як явище, що складається із сукупності соціальних практик окремих агентів, визначав її як динамічне, постійно мінливе явище.

Вебер, Макс (1864–1920) — німецький соціолог. Вивчав право, економіку, соціологію та релігієзнавство. Після захисту дисертації викладав у вищих навчальних закладах Німеччини, США, Австрії. Серед найзначніших праць — “Протестантська етика і дух капіталізму”, “Політика як покликання і професія”, “Господарство і суспільство” (незавершена праця). На його думку, політика — це насамперед участь у здійсненні влади. Вивчав проблему панування, утверджуючи, що є традиційне, або патріархальне, панування. У політичній соціології був націонал-лібералом, вважаючи, що треба зберегти політичну спадщину Бісмарка і добитися можливості для Німеччини брати участь у світовій політиці. Глибоко аналізував проблеми політиків і політичної діяльності, вважав, що політик від інших людей відрізняється своєрідним інстинктом і жадобою влади.

Винниченко, Володимир Кирилович (1880–1951) — відомий український письменник, політичний діяч і мислитель. Автор романів, п'єс і оповідань, великої кількості публіцистичних статей, серед яких особливе значення мають твори “Відродження нації”, “Заповіт борцям за визволення” та ін. Спробував визначити причини поразки української національної революції 1917–1920 рр., а листопадове повстання 1918 року розглядав як національну селянсько-робітничу революцію. Наполягав на тому, що незалежність України треба творити і виборювати в Україні, а не поза її межами. Обстоював самостійність України і Демократію. Вважав, що поряд з приватною власністю повинна бути й колективна, а головна політична істина полягає в тому, що “наша правда, наша сила — на орієнтацію в нашому народі”.

Гаєвський, Борис Аркадійович (1938) — український філософ, політолог, управлінець. Викладав у Київському державному університеті, очолює кафедру менеджменту в Міжрегіональній Академії управління персоналом. Автор відомих монографій “Філософія політики” (1993), “Українська політологія” (1994), “Основи науки управління” (1997). Спеціаліст із методології та практики управління суспільством, філософії політики. Обстоює ідеї нового управлінського курсу для України, інших країн перехідного етапу, який базується на розробці нових управлінських моделей та підготовці й використанні нових управлінських кадрів.

Гегель, Георг Вільгельм (1770–1831) — видатний німецький філософ. Основні наукові, політичні погляди виклав у відомих працях “Енциклопедія філософських наук”, “Філософія права”, “Філософська пропедевтика”, “Лекції з філософії історії”. Як філософ, історик спочатку обстоював необхідність подолання влади держави, її засилля, встановлення так званого вічного миру, а пізніше схвалював і підтримував саме ідею держави. Так само від ідеї вічного миру перейшов до його заперечення і навіть пояснював необхідність війни. Обґрунтував широке коло прав і свобод громадян, хоча був прихильником спадкової монархії. Глибоко проаналізував сутність права, громадянського суспільства, особливості всесвітньої історії.

Гідденс, Ентоні (1938) — відомий англійський соціолог і політолог, автор “теорії структуризації”. На його думку, політична

“система” і “структура”, з одного боку, та індивіди і групи, що беруть участь у політиці, — з іншого взаємоконтролюючі у процесі суспільної практики. Вважає, що політичні інститути — це певні “віртуальні” структури, пов’язані нормами і ресурсами. Вирізняє два типи ресурсів: аллокативні, зумовлені механізмами економіки, і “авторитарні”, пов’язані з політикою і безпосереднім домінуванням одних людей над іншими.

Гоббс, Томас (1588–1678) — видатний філософ, політичний мислитель Англії періоду буржуазної революції середини XVII ст. Син сільського священика. Закінчив Оксфордський університет. Основні праці — “Елементи законів, суспільних і політичних”, “Про тіло”, “Про людину”, “Про громадянина”, “Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної і громадянської”. Розробляв світську теорію політичної влади і держави, продовжуючи розрив теології і політичної теорії. За його твердженням, світ (природа, суспільство, людина) — це сукупність природних і штучних тіл, які взаємодіють у системі причинно-наслідкових зв’язків. Вважав, що практичну політику треба здійснювати на основі науки. Серед найзначніших потреб людини називав владу, бажання володіти нею. Як і Макіавеллі, вважав державу творінням людини, а не божественною за походженням. Держава, на його думку, може бути трьох видів: демократія, аристократія і монархія. Був прихильником монархії.

Даль, Роберт (1915) — відомий американський політолог, соціолог, випускник Йельського університету. Відомий у світі працями “Вступ до теорії демократії”, “Хто править? Демократія і влада в американському місті”, “Поліархія”, “Демократія і її критики”. Найбільшою мірою для нього становлять інтерес проблеми демократії, хоча суворого, однозначного визначення демократії він уникає, вважаючи, що вона виникає довго, у процесі багатьох проблем і суперечностей, а тому демократія існує й може існувати не в кожному суспільстві, не може бути абсолютною і загальною. На його думку, реалізація ідеалу демократії можлива за умов плюралістичного суспільного і державного устрою. За всіх аспектів наукових розробок Даль переважно зосереджується на дослідженні історико-політичних, соціальних процесів, що спостерігаються у США.

Дарендорф, Ральф Густав (1929) — німецький соціолог, політичний діяч, публіцист, один з ідеологів сучасного лібералізму. Відомий як директор Лондонської економічної школи, викладач коледжу Св. Антонія в Оксфорді. Найвідоміші праці — “Соціальні класи і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві”, “Нариси теорії суспільства”, “Суспільство і свобода”, “Сучасний соціальний конфлікт”. Як один з провідних фахівців у галузі соціального конфлікту, вважає, що такий конфлікт є творчим початком громадської життєдіяльності, джерелом “свободи в суспільстві”. Запропонував власну класифікацію конфліктів (15 типів конфліктів). Вважає, що без демократії немає громадянського суспільства.

Донцов, Дмитро Іванович (1883–1973) — український громадський, політичний діяч, публіцист. Найвідоміші праці — “Історія розвитку української державної ідеї”, “Українська державна думка і Європа”, “Підстави нашої політики”, “Націоналізм”, “Дух нашої давнини”. Заперечував традиційний український націоналізм ХІХ ст., називаючи його провансальством і хуторянством. Доводив, що росіянам притаманні абсолютизм, правовий нігілізм, що відрізнялося від українських національних традицій. Сформулював основні принципи “нового”, так званого інтегрального українського націоналізму: вольовий принцип; постійне прагнення до незалежності; романтизм, непримиренність, фанатизм, аморальність у національній боротьбі; синтез національного та інтернаціонального; необхідність формування та виховання нової політичної еліти.

Дойч, Карл (1912–1992) — німецький політолог, колишній президент Міжнародної і Американської асоціації політичних наук. Розробив і обґрунтував “інформаційно-кібернетичну модель” політичної системи. З 1967 р. — професор Гарвардського університету. Найвідоміші праці — “Нерви управління: моделі політичної комунікації і контролю” (1963), “Націоналізм і його альтернативи” (1969), “Політика і держава. Як люди вирішують свою долю” (1970).

Драгоманов, Михайло Петрович (1841–1895) — український політичний мислитель, видатний громадський діяч, один з основоположників політичної науки в Україні. Основні праці — “Передне слово до громади”, “Шевченко, українофіли і соціалізм”, “Пропащий час — українці під Московським

царством”, “Вільний Союз — Вільна Спілка”, “Чудацькі думки про українську національну справу”. Основою соціального устрою вважав людину. Людина — найвища цінність, а гарантіями її прав є громада (вільна самоврядна асоціація), а не держава, конфедерація тощо. Держава нав’язується людській громаді згори як зовнішнє, штучне і неприродне утворення. Розробив конституційний проект, основна ідея якого полягала в перетворенні Російської імперії на децентралізовану федерацію, де з українців створюється громада “Вільна спілка”, завдання якої — забезпечити широкі права і свободи громадян.

Дюварже, Моріс (1917) — французький соціолог і політолог, спеціалізується в галузі політичної соціології. Зажив всесвітньої популярності після виходу праці “Політичні партії”, де розглядаються структурно-організаційні засади партій, питання їх виникнення, становлення. Вперше поставив і розглянув питання взаємозв’язків партійної, парламентської і виборчої системи. Сформулював відомі в політології “три соціологічних закони”, які пов’язані з пропорційною і мажоритарною виборчими системами. Основні праці — “Політичні партії” (1951), “Ідея політики. Використання влади в суспільстві” (1966), “Соціологія політики: елементи політичної науки” (1973).

Енгельс, Фрідріх (1820–1895) — німецький філософ, політичний мислитель, економіст, один із засновників і теоретиків марксизму. Основні праці — “Становище робітничого класу в Англії”, “Маніфест Комуністичної партії” (спільно з К. Марксом), “Анти-Дюринг”, “Походження сім’ї, приватної власності та держави”. Глибоко розвивав вчення про державу, яка, за його твердженням, є продуктом суспільства на певному етапі його розвитку, коли суспільство розколюється на непримиренні протилежності. Для того щоб стримати боротьбу таких протилежностей і потрібна сила у вигляді держави. Вважав, що держава в майбутньому відіме, коли суспільство завдяки і через диктатуру пролетаріату забезпечить перехід до безкласового суспільства. Досліджував проблеми свободи і рівності, розуміючи перше як “усвідомлену необхідність”, а друге не лише як рівність перед законом, а й соціально-економічну рівність. Останнє логічно, за Енгельсом, повинно зумовити знищення класів.

Істон, Девід (1917) — американський політолог. Став відомий і популярний передусім у зв'язку з адаптацією і використанням принципів та методів системного аналізу до вивчення функціонування політичних систем, а також з дослідженням феномена “політична соціалізація”. Політичну систему розглядав як таку, що повністю і динамічно змінюється, і її існування залежить саме від цих змін, а також від взаємодії різних складових такої системи. За допомогою кібернетичних принципів вимірювання показників на “вході” і “виході” системи намагався прогнозувати розвиток політичних систем. На “вході” — це запити і потреби громадян, на “виході” — рішення і дії влади. Найвідоміші праці — “Політична система” (1953), “Концептуальна структура для політичного аналізу” (1965), “Аналіз політичної структури” (1990).

Канетті, Еліас (1905–1994) — німецько-англійський мислитель, драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1981). Автор твору “Маса і влада”. Вважав, що в основу формування людей у масу покладено своєрідний “страх перед дотиком”, позаяк людина просто уникає контактів із собі подібними. Перебуваючи в масі, людина почувається рівною з іншими, живе з ними єдиним поривом. Інстинктивне об'єднання індивідів у масу призводить до формування “абстрактної маси”. Маса живе за законами, відмінними від тих, що притаманні окремій людині.

Князєв, Володимир Миколайович (1946) — український філософ. Заслужений діяч науки і техніки України. Працює проректором Української Академії державного управління при Президентові України. Автор понад 100 наукових праць, у тому числі “Людина і технології”, “Соціальна технологія і управління політичними процесами в Україні”, “Закон і технологія”, “Закон і хаос”, “Філософія. Короткий курс лекцій” та ін. Основні наукові інтереси — філософія, соціальна філософія, філософія науки і техніки, теорія державного управління.

Конт, Огюст (1798–1857) — французький філософ, соціолог, методолог і популяризатор науки, один із засновників школи позитивізму. Основні праці — “Курс позитивної філософії” (1830–1842), “Система позитивної політики, або соціологічний трактат про основні релігії людства” (1851–1854). Вперше зазначив, що на зміну суспільству традиційного типу (“теологіч-

ному”, “воєнному”) приходять нове суспільство (“наукове”, “індустріальне”). Був противником насилля. Основною ланкою суспільства вважав сім’ю. Розглядав прогрес суспільства як розвиток за висхідною лінією. При цьому вважав державу агентом соціальної солідарності, а підпорядкування їй — святим обов’язком кожної людини. Держава виконує економічні, політичні функції, однак моральні Конт вважав головними.

Костомаров, Микола Іванович (1817–1885) — український історик, політичний мислитель, етнограф, письменник, один з фундаторів новітньої української політології, засновник Кирило-Мефодіївського товариства. Основні праці — “Богдан Хмельницький”, “Руїна”, “Мазепа”, “Мазепинці”, “Гетьманство Виговського”, “Гетьманство Юрія Хмельницького”, Павло Полуботок”, “Думки про федеративні начала у давній Русі”. Обстоював самостійність, безкласовість української нації, відокремленість української політичної історії, волелюбність демократичного руху українського народу. Його ідеалом була федеративна демократична слов’янська республіка. Ідеалізував “український дух”, “українську національну демократію”, “братерське співжиття рівних слов’янських народів”. Одним з перших у ХІХ ст. підніс українську ідею до рівня теоретичного усвідомлення.

Кремень, Василь Григорович (1947) — український філософ, педагог, політолог, державний діяч, лауреат Міжнародної премії ім. Г. Сковороди. Закінчив Київський державний університет. Викладав у Київському університеті, працював у партійних органах, Інституті стратегічних досліджень, Адміністрації Президента України. Автор понад 100 наукових праць у галузі філософії, політології, педагогіки. Президент Академії педагогічних наук України, академік НАН України, академік АПН України, активний реформатор соціальної сфери суспільства.

Курас, Іван Федорович (1939–2006) — відомий український історик, політолог, громадський діяч, академік, віце-президент НАН України, лауреат премії ім. Д. Мануїльського НАН України. Закінчив Одеський державний університет, аспірантуру в Київському державному університеті. Працював викладачем, був на партійній роботі, очолював Інститут національних відносин і політології, багато громадських утворень — рад, комісій тощо в галузі суспільних наук, гуманітарної політики,

духовного розвитку суспільства. Автор понад 200 наукових праць з історії, політології, культурології, освіти.

Лассуел, Гарольд Дуайт (1902–1978) — американський політолог. Використовуючи методи психоаналізу, соціальної психології, вивчав політику як поведінку відповідних суспільно-політичних груп і як систему аналізу процесу прийняття політичних рішень. Вважав владу атрибутом конкретних суспільних відносин, вивчав роль масових комунікацій в оформленні й відтворенні символіки політичної влади. Політична влада, на думку Лассуела, — це орган самопізнання і самовдосконалення людства у процесі загальнокосмічної еволюції. У спільній праці з А. Каплан “Влада і суспільство” наводить таке лаконічне визначення влади: “Влада — це участь у прийнятті рішень”. Ще у 30-ті роки ХХ ст. запровадив поняття так званої гарнізонної держави, тобто репресивного режиму.

Лебон, Гюстав (1841–1931) — французький антрополог, археолог, доктор медицини, соціальний психолог. Основоположник ідеї нерівності рас, расового детермінізму. Автор книги “Психологія натовпу”. Суспільство, за його визначенням, поділяється на еліту і натовп, а суспільний прогрес цілком залежить від творчості інтелектуальної еліти. Вважав, що розвиток промисловості, збільшення чисельності населення, розвиток засобів масової інформації спричинили зміну “ери еліти” на “еру мас”. Стверджував, що великі маси (натовп) керуються лише підсвідомими інстинктами. Людсьми в натовпі керує не розум, а закон “духовної єдності натовпу”. Натовп не мислить, а відчуває. Прогнозував песимістичну і незворотну “еру натовпу”.

Липинський, В'ячеслав Казимирович (1882–1931) — український історик, політолог. Сформулював політичну доктрину української монархічної державності, суть якої полягає в політичному ідеалі, який для України є спадковою монархією на чолі з гетьманом. Початком української державності вважав діяльність Б. Хмельницького. Рушійною силою політичного процесу вважав хлібороба-власника. Саме хліборобство, на його думку, мало формувати союз з армією, що, у свою чергу, дало б змогу створити зовнішньополітичний союз, зокрема зі східнослов'янськими народами. Вважав, що “ніхто нам (українцям. —

М. Г.) не збудує держави, якщо ми самі її не збудуємо і ніхто не зробить за нас нації, коли ми самі нацією не хочемо бути”.

Лісовий, Василь Семенович (1937) — український філософ, політолог, культуролог. Колишній політв'язень. Відмінник освіти України. Закінчив Київський державний університет. Викладав філософію, працював в Інституті філософії НАН України. Широковідомі праці — “Карл Поппер. Злиденність історизму”, “Культура — ідеологія — політика”. Основні наукові інтереси — політична філософія, політична ідеологія, суспільно-політичні ідеї в Україні ХХ ст.

Локк, Джон (1632–1704) — англійський філософ, політик, основоположник соціально-політичної доктрини лібералізму. Критикуючи вчення Т. Гоббса про абсолютний, необмежений характер державної влади, стверджував, що основним обов'язком держави, яка виникла на основі договору, є дотримання “природного права”, захист особистої свободи і приватної власності громадян. На думку Локка, держава отримує від людей рівно таку кількість влади, яка необхідна для досягнення основної мети політичного співтовариства — реалізувати власні громадянські ідеї і насамперед право володіти власністю. Одна з найпопулярніших і найвідоміших праць — “Два трактати про державне правління” (1690).

Макіавеллі, Нікколо (1469–1527) — видатний італійський політичний мислитель, філософ, історик, письменник доби Відродження. Походив із збіднілої сім'ї. Виконував важливі дипломатичні доручення як посадова особа Флорентійської республіки. Основні наукові праці — “Роздуми на першу декаду Тита Лівія”, “Государ”, “Про воєнне мистецтво”, “Історія Флоренції”. Макіавеллі — один із ранніх представників політичної теорії епохи капіталізму, який політичні ідеї виводить не з теології, а з реального суспільно-політичного життя. Політику визначає як мистецтво можливого. Вважаючи людину своєкорисливою, що дбає насамперед про задоволення власних потреб, стверджував, що держава повинна дбати про встановлення порядку. Розподіл на бідних і багатих вважав природним явищем, а державу — не божою благодаттю, але справою людських рук. Поділяв держави на республіки (де правлять багато людей) і одновладні (де править одна особа).

Основа влади будь-якої держави, за Макіавеллі, — добрі закони і військо, а блага “свободи” найзабезпеченіші в республіці.

Мерріам, Чарльз Едвард (1874–1953) — американський політолог, один із засновників сучасної політичної науки. З 1923 по 1940 р. очолював відділення політичної науки в Чиказькому університеті, де існувала відома школа політичних досліджень. Працював над розвитком біхевіористичного підходу до вивчення явищ політичного життя, наполягав на глибокому міждисциплінарному підході до вивчення політичних явищ і процесів, використанні кількісних методів та тісному зв’язку політичної науки з дійсністю. Йому належить істотний внесок у вивченні феноменів політичної влади і демократії. Найвідоміші наукові праці — “Американська партійна система” (1922, спільно з Г. Госnellом), “Нові аспекти політики” (1925), “Політична влада: її структура і сфера дії” (1934), “Що таке демократія?” (1941).

Михальченко, Микола Іванович (1942) — відомий український політолог, культуролог, публіцист. Президент Академії політичних наук України. Закінчив Київський державний університет. Працював в Інституті філософії НАН України, Адміністрації Президента України. Автор понад 150 наукових праць, з яких широке визнання дістали “Марксистська політична ідеологія”, “Біловіжжя. Л. Кравчук. Україна” (у співавторстві), “Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору” (у співавторстві), “Сучасна соціальна філософія” (у співавторстві).

Міхельс, Роберт (1876–1936) — німецький історик, економіст, соціолог. Вважається одним із засновників політичної соціології. Найпопулярніша праця — “Соціологія політичної партії в умовах демократії” (1911). Діяльність партій, у тому числі німецьких соціал-демократів, італійських анархо-синдикалістів, вивчав і аналізував критично, вважаючи, що це призводить до певної олігархізації. Це саме стосується лідерів (вождів) партій, які спочатку є творенням мас, а потім стають над масами, народом. Складним є ставлення Міхельса до демократії — спочатку він був палким прихильником демократичного ідеалу, а згодом поступово почав розчаровуватися в ньому. Він зазначав, що з розширенням, збільшенням партії, її

апарату, збільшенням матеріальних засад та засобів інформації демократія з партії поступово витискується, зникає.

Міхновський, Микола Іванович (1873–1924) — український громадський і політичний діяч, адвокат, один із засновників та ідейних натхненників “Братства тарасовців” і Революційної української партії. Вважав, що кожна нація намагається виявитись у формі незалежної самостійної держави і що розквіт індивідуальності можливий у тій державі, для якої основна мета полягає у плеканні індивідуальності. Основна умова існування нації, за Міхновським, — державна самостійність, а державна незалежність — це національний ідеал у міжнародних відносинах. Звинувачував царський уряд у поневоленні українців (“Самостійна Україна”). Висував гасла “Україна для українців”, “Візьмемо силою те, що належить нам по праву”, “Одна єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від Карпат до Кавказу”. Висунув власний проект конституції, яка б поділяла Україну на 9 спілок вільних і самоврядних громад (9 земель).

Монтеск'є, Шарль Луї (1689–1755) — видатний французький політик, юрист, історик, соціолог і письменник. Вперше виклав власні політичні погляди в 1721 р. у праці “Персидські листи”, де розкритикував абсолютистську Францію, федеральну мораль і традиції. Згодом у праці “Роздуми про причини величчя і падіння римлян” (1734) намагався довести, що суспільство може ефективно розвиватися лише за умови, коли громадяни вільні й незалежні. Основна праця — “Про дух законів” (1748). Намагався як соціолог зрозуміти сутність суспільства у його цілісності, єдності. Вважав, що закони мають свої витоки у природі речей, а не є вигадкою людей. Вирізняв три форми правління: республіканську, монархічну і деспотичну. Зокрема, стрижнем деспотичного правління вважав страх, заснований на волі й силі того, хто владарює. Обґрунтував поняття “політична воля”, здійснив спробу соціалістичного аналізу суспільних систем, намагаючись зрозуміти суспільство як ціле. У системі державної влади розрізняв три види: законодавчу, виконавчу, судову; вперше обґрунтував принципи противаг та розподілу влади.

Моска, Гаetano (1858–1941) — відомий італійський соціолог і політолог, один з фундаторів теорії еліт. Найвідоміші праці — “Теорія урядів і парламентська система”, “Сучасні конституції”,

“Основи політичної науки”, “Історія політичних доктрин”. У науковій творчості пройшов еволюцію від ліберального консерватизму до політичного радикалізму. Автор ідеї нового політичного класу, точного визначення якому не дав. На його думку, це й клас менший від робітничого, селянського, однак саме він перебирає на себе управління суспільством, завдяки чому користується і певними привілеями. Саме такий клас Моска, Парето та інші назвали елітою. Така правляча меншість, на думку Моски, повинна постійно оновлюватися, у протилежному разі неминучі консерватизм і застій. Моска розробляв також систему моральних, ділових, інших критеріїв, що зумовлюють приналежність до такої еліти як правлячої меншості в суспільстві.

Ніцше, Фрідріх Вільгельм (1844–1900) — німецький філософ, мислитель. Автор праць “Так казав Заратустра”, “По той бік добра і зла”, “Як філософствують молотом”, “Антихрист” та ін. Абсолютизував індивідуалізм. Вважав, що немає у світі жодної вищої волі, перед якою могла б схилитися воля людини. Передбачив багато важливих політичних подій в Європі та за її межами. Захоплювався ідеєю надлюдини. На його думку, це непересічна, вольова особистість, сила якої в її волі, дусі. Лише така людина здатна підняти на боротьбу інших людей, стати взірцем, показати гідний приклад іншим у боротьбі за краще життя.

Новгородцев, Павло Іванович (1866–1924) — російський юрист, соціолог. Закінчив юридичний факультет Московського університету, у ньому ж працював на посаді професора. Один з організаторів і член ЦК партії кадетів. Після 1917 р. перебував в імміграції. Основні праці — “Історична школа юристів: її походження і доля”, “Кант і Гегель у їх вченні про право і державу”, “Криза сучасного правознавства”, “Про суспільний ідеал” (вперше опублікована в 1917 р.). Історичний розвиток розглядав крізь призму моралі як самостійний, впливовий чинник. Сутність історичного прогресу вбачав у постійному русі до суспільного ідеалу. Був радикальним противником революційного перетворення суспільства, позаяк революція, мовляв, розриває історію. Основним важелем організації суспільного життя вважав демократію і як форму правління, і як форму правової держави тощо.

Ортега-і-Гассет, Хосе (1883–1995) — відомий іспанський філософ. Закінчив Мадридський університет. Глибоко вивчав проблеми людини, її творчої активності, взаємозв'язки людини і соціального світу, людини і суспільства. Суспільство поділяв на меншість і масу. До останньої зараховував посередніх людей, які не бажають зважати на інших. Суспільна сила, на його думку, полягає в меншості людей, обраних аристократів. Детально вивчав фашизм, що незаконно захоплює і реалізує владу, проблеми демократії, лібералізму. Найповніше погляди на державу та окремі з перелічених проблем викладені у праці “Бунт мас” (1930).

Острогорський, Мойсей Якович (1854–1919) — відомий російський вчений. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету — спеціаліст у галузі історії і державного права. Автор численних посібників з історії (“Хронологія загальної і російської історії”, “Хронологія російської історії”, “Історія Росії для народних училищ”). Видавав щорічник “Юридичний календар”. Світовою політичною наукою визнаний одним із засновників науки політичної соціології і особливо такого її розділу, як соціологія політичних партій (“Демократія і політичні партії”). Вивчав і описував основні суперечності демократії, позаяк розглядав її не як певний статичний стан, а постійний суспільний розвиток, зіткнення різних інтересів людей, соціальних прошарків, груп, партій тощо. Вважав, що партії, намагаючись “оволодіти людиною повністю”, позбавляють її свободи, вибору.

Парето, Вільфредо (1848–1923) — італійський економіст, соціолог і політолог. Відомий як дослідник проблеми і основоположник теорії еліт. За його визначенням, люди різняться фізично, морально та інтелектуально. Елітою він вважав сукупність індивідів, що досягли великих результатів у будь-якій галузі, поділяв її на правлячу і неправлячу. Владу в суспільстві має правляча еліта, що, захопивши керівні висоти, не допускає появи талановитих людей, які загрожують її існуванню. Вважав, що існують два типи еліти, які постійно змінюють одна одну, — “леви” і “лисиці”. Стабільна політична система характеризується перевагою еліти “левів”, хоча там, де “левів” більше, суспільство схильне до застою. Еліта “лисиць”, навпаки, забезпечує динамізм у розвитку суспільства. Основна праця — тритомник “Трактат із загальної соціології” (1916).

Платон (428 або 427–348, або 347 до н. е) — видатний мислитель у галузі філософії, політики, права. Походив з багатого роду, був всебічно освічений. Погляди сформував насамперед під впливом Сократа, після смерті якого заснував власну школу — Академію, яка проіснувала 915 років.

Вчення Платона про суспільство становлять діалоги “Держава”, “Політик”, “Закони”. Платон своє вчення не систематизував, і тому воно має переважно екзотермічний характер, тобто розраховане на всіх.

Платон не наводить визначення “держави”, вважаючи, що це “спільне поселення”, яке люди утворюють для вирішення загальних справ. Він вважав державу ідеальним устроєм, мета якого — зробити щасливими всіх. Для створення такої держави потрібні дві речі: правильне виховання, навчання, справедливі закони; втілення чеснот. Здійснити це можуть мудрі керівники-філософи, мужні воїни, розсудливі громадяни.

Поппер, Карл Раймунд (1902–1994) — англійський філософ, логік, соціолог і політолог. Критикував такі підходи до суспільно-політичних явищ, як історизм і утопічна соціальна інженерія, які, на його думку, і сприяли появі “закритого” тоталітарного суспільства. Відкидав ідею про те, що пошуки щастя — законна мета держави, категорично спростовував революційні пропозиції щодо заміни існуючого соціального порядку на справедливе, безкласове, ідеальне суспільство. Ґрунтовно досліджував проблеми демократії, розмірковуючи не над питанням “Хто править?” (за Платоном), а над тим, як влаштувати суспільство, щоб можна було без кровопролиття і насильства позбутися поганих правителів. Відомі праці — “Жебрацтво філософії” (1944), “Відкрите суспільство і його вороги” (1945).

Раймон, Арон (1905–1983) — французький соціолог і політолог. Основні наукові інтереси стосувалися проблем демократії, політичної свободи, типології політичних режимів, порівняння політичних систем. Його вважають одним із творців теорії індустріального суспільства. На думку Раймона, сучасна цивілізація створює єдиний тип суспільства — власне індустріального, основними модифікаціями якого є західна (демократична) і радянська (тоталітарна) моделі. Основні праці — “Опіум для інтелігенції” (1955), “Розчарування у прогресі” (1967).

Рассел, Бертран (1872–1970) — англійський філософ, математик, відомий громадський діяч. Навчався в Кембриджському університеті, був дипломатом, займався науковою і викладацькою діяльністю в Китаї, США. У 1950 р. став лауреатом Нобелівської премії. Основні праці — “Практика і теорія більшовизму” (1920), “Влада” (1938), “Історія західної філософії” (1946), “Авторитет і індивідуальність” (1949). Вважав більшовизм антидемократичним явищем і що Росія практично не готова до багатьох форм демократії. Стверджував, що влада має природний характер. Поділяв владу переважно на владу індивідуумів і організацій. Суть влади як такої вбачав на стику, у точці взаємодії цих двох форм влади.

Сковорода, Григорій Савич (1722–1794) — видатний український філософ, просвітитель, гуманіст. Найвідоміша праця — “Сад божественних пісень”. Проблема людини, її природа, щастя, покликання, самопізнання, рівність і свобода — центральна у творчості Сковороди. Створив власну етико-моралістичну, етико-гуманістичну систему розуміння людини. За його визначенням, світ — це втілення, єдність трьох начал: макрокосмосу (Всесвіт), мікрокосмосу (Людина) та символічної реальності (Біблія). Остання пов’язує перші дві. Людина щаслива, коли пізнає істину, тобто себе і світ, коли вона споріднена з конкретною працею — духовною, фізичною. Вважав, що рівної рівності немає. Свое місце в житті людина знаходить завдяки самопізнанню, розвитку власних здібностей. Звеличував свободу людини, засуджував кріпосне право, паразитичний спосіб життя дворян, оспівував любов до трудового народу, рідної землі.

Сорокін, П'їтірім (1889–1968) — російсько-американський соціолог, політолог, культуролог (комі за національністю). Автор понад 50 книг, у тому числі таких фундаментальних, як “Система соціології”, “Соціальна революція”, “Соціальна мобільність”, “Соціальна і культурна динаміка”. Обґрунтував структурний метод у соціології, стверджував, що соціальна поведінка базується на психофізичних механізмах, а суб’єктивні аспекти поведінки становлять “змінні величини”. Дійшов висновку про закономірності соціальної стратифікації як постійної величини, характеристики будь-якого організованого суспільства. Дав світові кілька ідей, суспільне значення яких було оцінене не одразу, наприклад, ідею конвергенції двох різних систем.

Спіноза, Барух (Бенедікт) (1632–1677) — німецький філософ-матеріаліст. Основні праці — “Богословсько-політичний трактат”, “Етика”, “Політичний трактат”. Суть держави і права, їх походження пояснював з позицій природної необхідності й тому звертав велику увагу на “природу людини”, природні умови людського співжиття. Вважав, що у природному стані людини жодній моралі немає місця, позаяк людина діє відповідно до її жадоби задовольнити власні потреби, бажання. Держава, за Спінозою, — це організація, що обстоює інтереси всіх людей, однак вона не повинна втручатися у внутрішні справи людей. Основна функція держави — виховна. Обстоював ідею демократичної держави, заперечував необмежену монархію. Був прихильником ідеї так званого суспільного договору, яку розвивав також Ж. Ж. Руссо.

Струве, Петро Бернгардович (1870–1944) — відомий російський філософ, економіст, громадський, політичний діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Був легальним марксистом, потім національним лібералом, входив до ЦК конституційно-демократичної партії. Бажав і обстоював ідею “Великої Росії без великих потрясінь”. Основу політичних поглядів Струве становить концепція природного права не лише як бажаного, ідеального, а й як права абсолютного, яке починається з етичного розуміння сутності особистості. Обстоював примат індивідуальної свободи, вважаючи, що ні суспільство, ні держава не є лише сумою індивідів. Держава — довговічніша, ніж індивід. Держава і влада, за твердженням Струве, є водночас засобом ефективного впорядкування громадського життя. Ідею і життя нації вважав багатшою і вільнішою від ідеї та життя держави.

Фромм, Ерік (1900–1980) — німецько-американський філософ і психоаналітик. Автор книг “Втеча від свободи”, “Людина для самої себе”, “Здорове суспільство”, “Революція надії” та ін. Вважав, що сутність людини виявляється в її потребах, які він класифікував так: потреби у спілкуванні, творчості, відчутті глибоких коренів, що гарантували б надійність та безпеку буття, уподібненні, пошуку ідентичності, тяжіння до пізнання, освоєння світу. Дослідив причини виникнення авторитаризму, доводячи, що влада в тоталітарних суспільствах легко і успішно використовує засоби насильства, щоб зробити більшість слухня-

ною. Розробив і запропонував власну програму соціальної реконструкції суспільства.

Хайк, Фрідріх Август фон (1899–1992) — австрійський економіст і політичний філософ, відомий як один з дослідників тоталітаризму. Зазначав, що основними ознаками тоталітаризму є відмова від свободи конкуренції, придушення державою індивідуальних свобод. Вважав, що мета соціалізму недосяжна і його програми не можуть бути виконані. Обстоював ринкові цінності, стверджуючи, що реальна альтернатива для людини — або свобода, що спирається на ринкові відносини та ліберальні цінності, або кайдани тоталітаризму. Основні праці — “Дорога до рабства” (1944), “Індивідуалізм і економічний порядок” (1948), “Головний закон свободи” (1960), “Політичний лад вільного народу” (1979).

Юнг, Карл Густав (1875–1961) — швейцарський психолог і філософ. Закінчив Базельський університет. Стверджував, що у поетів, пророків, містиків, керівників політичних сект, відомих громадських діячів психіка перебуває в такому стані, як і у хворих, у яких психіка не витримала навантажень і стався розкол особистості. Вивчав взаємозв’язок свідомого і несвідомого, проблему архетипів. Обґрунтував поняття “екстраверт” і “інтроверт”. Основні твори — “Архетип і символ”, “Психологія безсвідомого”, “Психологічні типи”.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абизов В. Є.* Процес підготовки та прийняття політичного рішення: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1993.
2. *Абизов В. Є., Кремень В. Г.* Політичне рішення: механізм прийняття. — К., 1995. — Вип. 40.
3. *Авторханов А.* Технологія влади. — М., 1991.
4. *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр.* — Одеса, 2001. — Вип. 10–11.
5. *Амосов М.* Світ на порозі ХХІ століття // Вісн. НАН України. — 1999. — № 10.
6. *Амелин В. Н.* Соціологія політики. — М., 1992.
7. *Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. — К., 1996.
8. *Антонюк О. В.* Деякі питання формування історичної самосвідомості українського народу // Укр. іст. журн. — 1993. — № 11–12.
9. *Анцупов А. Я., Шипилов А. И.* Проблема конфликта: аналитический обзор, междисциплинарный библиографический указатель. — М., 1992.
10. *Арендт Х.* Традиции и современность: К истории политических идей // Государство и право. — 1991.
11. *Аристотель.* Политика // Соч.: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4.
12. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли: Пер. с англ. — М., 1972.
13. *Асмолов А. Г.* Психология личности. — М., 1990.
14. *Ахиезер А. С., Яковенко И. Г.* Что же такое общество? // Общественные науки и современность. — М., 1997.
15. *Ашин Г. К.* Лидерство: социально-политические и психологические аспекты // Политика: проблемы теории и практики. — М., 1990. — Вып. VII. — Ч. 2.
16. *Бабкин В., Селиванов В.* Народ и власть. — К., 1996.
17. *Бандурка А. М., Друзь В. А.* Психология власти: Учеб. пособие для вузов. — Харьков, 1998.

18. *Бebик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Моногр.]. — К., 2000.
19. *Бebик В. М.* Політологія: теорія, методологія, практика: Підруч. — К., 1997.
20. *Бebик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А.* Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.
21. *Бердяев Н.* Духовные основы русской революции. Философия неравенства // Собр. соч. — Париж, 1990. — Т. 4.
22. *Бердяев Н.* Судьба России. — М., 1990.
23. *Бердяев Н. А.* Истоки и смысл русского коммунизма. Репринт. воспроизвед. изд. УМСА — PRESS, 1955. — М., 1990.
24. *Бердяев Н.* Самопознание. — М., 1990.
25. *Бердяев Н.* Философия неравенства. — Париж, 1990.
26. *Білоус А. О.* Політико-правові системи: світ і Україна: Навч. посіб. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К., 2000.
27. *Білоус А. О.* Політичні об'єднання України. — К., 1993.
28. *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобщему анализу. — М., 1992.
29. *Боден Ж.* Вступ до політології. — К., 1995.
30. *Бондарчук Е. И., Бондарчук Л. И.* Основы психологии и педагогики: Курс лекций. — К., 1999.
31. *Бурдые П.* Социология политики. — М., 1993.
32. *Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1990.
33. *Вечерние вест.* — 2000. — № 195. — 20 дек.
34. *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики:* Зб. /Редкол. М. М. Рябець (голова) та ін. — К., 2001.
35. *Вовканич Степан.* Українська національна ідея та її інтелектуальне забезпечення // Людина і політика. — 1999. — № 2.
36. *Вовканич Степан.* Щоб жить — ні в кого права не питаюсь // Час-Тайм. — 1995. — 22 груд.
37. *Волков Ю. Г., Поликарпов В. С.* Человек: Энциклопедический словарь. — М., 1989.
38. *Выдрин Д. И.* Очерки практической политологии. — К., 1991.
39. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку: Учебник для высш. учеб. завед. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2000.

40. *Гаджиев К. С.* Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // *Вопр. философии.* — 1991. — № 4.
41. *Гаджиев К. С.* Политическая философия. — М., 1999.
42. *Гаевский Б. А.* Сучасна українська політологія: Навч. посіб. — К., 1999.
43. *Гаевский Б. А.* Философия политики: Моногр. — К., 2001.
44. *Гаевский Б. А.* Філософія політики: Навч. посіб. — К., 1993.
45. *Гегель В. Ф.* Политические произведения. — М., 1978.
46. *Гегель В. Ф.* Философия права: Пер с нем. / Ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсесянц. — М., 1990.
47. *Гелбрейт Дж. К.* Новое индустриальное общество. — М., 1969.
48. *Геллер Э.* Нации и национализм // *Вопр. философии.* — 1989. — № 7.
49. *Гільвецій К. А.* Про людину, її розумові здібності та її виховання. — К., 1994.
50. *Гобозов И. А.* Философия политики. — М., 1998.
51. *Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б.* Политическая психология. — Ростов н/Д, 1996.
52. *Гозман Л. Я., Эткнд А. М.* Люди и власть: от тоталитаризма к демократии // В человеческом измерении / Под ред. и с предисл. А. Г. Вишневого. — М., 1989.
53. *Головатий М. Ф.* Політична психологія. — К., 2001.
54. *Головатий М. Ф.* Професія політик. — К., 2000.
55. *Головаха Євген.* Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особливості // *Політолог. читання.* — 1992. — № 1.
56. *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства // *Україна і світ на зламі тисячоліть.* — К., 1999.
57. *Грановская Р. М.* Элементы практической психологии. — Л., 1988.
58. *Гришина Н. В.* Психология конфликта. — СПб., 2000.
59. *Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А.* Западная теоретическая социология. — СПб., 1996.
60. *Даниленко В. И.* Современный политологический словарь. — М., 2000.

61. *Дашутін Г. П., Михальченко М. І.* Український експеримент на терезах гуманізму. — К., 2001.
62. *Дегтярев А. А.* Основы политической теории. — М., 1988.
63. *Денкен Жан-Мари.* Политическая наука / Пер. И. А. Гобозова. — М., 1993.
64. *Диксон Ч.* Конфликт. — СПб., 1997.
65. *Дилигенский Г. Г.* Социально-политическая психология: Учеб. пособие для высш. учеб. завед. — М., 1996.
66. *Дилигенский Г. Г.* Человек в современном мире // СССР в мировом сообществе: от старого мышления к новому. — М., 1990.
67. *Доронина Н. И.* Международный конфликт. О буржуазных теориях конфликта. Критический анализ методологии исследований. — М., 1981.
68. *Доценко Е. Л.* Психология манипуляции. — М., 1997.
69. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение. — М., 1995.
70. *Жмир В.* Національна самосвідомість та державність // Вісн. НАН України. — 1993. — № 10.
71. *Жулинський Микола.* Україна: формування духовної незалежності // Сучасність. — 1995. — № 5.
72. *Журавский В.* Политический процесс в Украине: анализ, поиски, решения. — К., 1995.
73. *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта: Учеб. пособие. — М., 1995.
74. *Зимичев А.* Психология политической борьбы. — К., 1992.
75. *Иванов В.* Политическая психология. — М., 1990.
76. *Ионин Л.* Массы и власть // Власть. — М., 1989.
77. *История буржуазной социологии XIX — начала XX в.* — М., 1979.
78. *Интеллектуали та влада: шлюб із кохання чи з розрахунку? // Дзеркало тижня.* — 2000. — № 26.
79. *Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій.* — К., 1996.
80. *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.
81. *Кизима В.* “Незалежність від” чи незалежність для // Віче. — 1992. — № 9.

82. *Кириллюк Ф. М., Кремень В. Г., Ирхин Ю. В.* Психология и политика: Учеб. пособие. — К., 1993.
83. *Климов Е. А.* Основы психологии: Учебник для вузов. — М., 1997.
84. *Конфликтология* / Под ред. А. С. Кармина. — СПб., 1999.
85. *Корнев М. Н., Коваленко А. Б.* Соціальна психологія: Підруч. — К., 1995.
86. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия: Учеб. пособие для студ. гуманитар. и экон. фак-тов. — 2-е изд., стереотип. — Волгоград, 1995.
87. *Краткий словарь по социологии* / Под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина, Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. — М., 1989.
88. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Моногр. — К., 1998.
89. *Культ знань і освіта має стати складовою української національної ідеї* // Дзеркало тижня. — 1999. — 26 трав.
90. *Лебон Г.* Психология народов и масс. — СПб., 1896.
91. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч.
92. *Леонтьев А. Н.* Деятельность: Сознание: Личность. — М., 1982.
93. *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи і виконавці. — К., 1994.
94. *Лісовий В.* Культура — ідеологія — політика. — К., 1997.
95. *Логунова М., Пшеничнюк О.* Вступ до політичних наук: Практикум. — К., 1997.
96. *Ложкин Г. В., Повякель Н. И.* Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. — К., 2000.
97. *Лукашевич М. П., Туленков М. В.* Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. — К., 1999.
98. *Май Аркадий.* Модели господствующей идеологии. — М., 1997.
99. *Максименко С. Д.* Общая психология. — М., 1999.
100. *Маслоу А.* Психология бытия. — М., 1997.
101. *Медвідь Ф.* Національні та національно-державні інтереси України у перехідний період: політико-правовий аналіз // Вісн. Львів. ун-ту внутрішн. справ. — 2000. — № 1.

102. *Мельник Л. П.* Психологія управління: Курс лекцій. — К., 1999.
103. *Мигул І.* Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — К., 1997.
104. *Мирончук В. Д., Храмов В. О.* Основы политологии. — К., 2000.
105. *Модернізація політичних інститутів та оптимізація взаємовідносин між суб'єктами політичного процесу. Політичні партії і вибори 2002 р.* // Матер. круглого столу за тематикою наук.-практ. конф. “Нові політичні реалії України на рубежі тисячоліть”. — Донецьк, 2001.
106. *Московичи С.* Век толп: Исторический трактат по психологии масс. — М., 1996.
107. *Мофа С. О.* Національна самосвідомість у пошуках визначення // Нова парадигма. — Запоріжжя, 2001.
108. *Мэй Р.* Искусство психологического консультирования. — М., 1994.
109. *Надеин-Раевский В., Фролов А.* Средний класс — нераскрытое будущее России? // Власть. — 1999. — № 10.
110. *Наукові студії з політичної психології: Матер. звіт. наук. сесії наук.-практ. центру політ. психології АПН України 28–29 лют. 1996 р.* — К., 1996.
111. *Націоналізм: Антологія* / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. — К., 2000.
112. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність: Документи і матеріали: Довідник: У 2 ч.* / Упор. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласка. — К., 1997. — Ч. 2.
113. *Нечипоренко Л. А.* Буржуазная “социология конфликта”. — М., 1982.
114. *Обозов Н. Н., Щёкин Г. В.* Психология работы с людьми. — 5-е изд., стереотип. — К., 1999.
115. *Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия.* — К., 1993.
116. *Общественное сознание и его формы* / Общ. ред. и предисл. В. И. Толстых. — М., 1986.
117. *Обухов Г.* Понятие власти // Власть. — 1999. — № 11.
118. *Одайтник В.* Психология политики: Политические и социальные идеи К. Г. Юнга. — СПб., 1996.

119. *Ольшанский Д. В.* Трансформация человеческого сознания // Полис. — 1991. — № 3.
120. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс // Вопр. философии. — 1989. — № 3.
121. *Основи політичної науки: Курс лекцій / Б. Кухта, Л. Климанська, А. Романюк та ін.; За ред. Б. Кухти.* — Л., 1998. — Ч. 3. Політична свідомість і культура.
122. *Основы политической этнологии: Учеб. пособие / Г. К. Ашин, А. В. Понеделков, В. Г. Игнатов, А. М. Старостин.* — М., 1999.
123. *Основы политологии: Курс лекций: В 2 ч.* — М., 1991. — Ч. 2.
124. *Основы политологии: Курс лекций / Под ред. проф. В. П. Пугачева.* — М., 1992.
125. *Основы психодиагностики: Учеб. пособие для студ. педвузов.* — М., 1996.
126. *Основы психологических знаний: Учеб. пособие / Авт.-сост. Г. В. Щёкин.* — 3-е изд., стереотип. — К., 1999.
127. *Парыгин Б. Д.* Социальная психология: Проблемы методологии, истории и теории. — СПб., 1999.
128. *Пейн Т.* Изб. соч. — М., 1959.
129. *Петровский А. В.* Психология развивающейся личности. — М., 1987.
130. *Пірен М. І.* Основи конфліктології. — К., 1997.
131. *Піча В. М.* Соціологія: загальний курс: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти України. — К., 1999.
132. *Погорілий О. І.* Соціологічна думка ХХ століття: Навч. посіб. — К., 1996.
133. *Пойченко А. М.* Інноваційні технології і політична діяльність. — К., 1994.
134. *Политика и политическая культура в условиях становления и развития украинского общества: Матер. Всеукр. науч.-практ. конф. молодых ученых.* — Одесса, 1999.
135. *Политическая психология: Учеб. пособие для вузов / Под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева.* — М., 2001.
136. *Политическая социология.* — Ростов н/Д, 1997.
137. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол. Ф. М. Рудич (голова) та ін.* — К., 1998.

138. *Політологічний* енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 1997.
139. *Політологія*: Словарь-справочник / М. А. Василик и др. — М., 2000.
140. *Политология*: Энцикл. словарь. — М., 1993.
141. *Політологія*: Етнологія: Соціологія: Доп. та повідом. III Міжнар. конгресу українців. — Х., 1996.
142. *Політологія* у схемах, таблицях, визначеннях: Навч. посіб. / І. С. Дзюбка, І. Г. Оніщенко, Д. Т. Лопаєва та ін. — К., 1999.
143. *Полунєєв Ю., Загоруйко Ю.* Культурний шок в посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації (перспектива України) // Сучасність. — 1994. — № 10.
144. *Поппер К.* Открытое общество: В 2 т. — М., 1991.
145. *Практикум* по политологии: Учеб. пособие для студ. вузов / Под ред. М. А. Василика. — М., 1999.
146. *Проблеми* політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В. М. Литвина, М. М. Слюсаревського. — К., 2001.
147. *Проблеми* політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Матер. Другої всеукр. наук. конф. 3–14 листоп. 1997 р. — К., 1997.
148. *Проблеми* та перспективи української реформації: Кол. моногр. / Г. В. Щокін, В. І. Куценко, М. Ф. Головатий та ін.; За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. — К., 2001.
149. *Проблеми* функціонування політичних партій України в системі владних відносин: Моногр. — К., 2001.
150. *Проблемы* теоретической социологии. — СПб., 1994.
151. *Пряжников Н. С.* Психология элитарности. — М.; Воронеж, 2000.
152. *Психологический* словарь / Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. — М., 1983.
153. *Психология*: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1990.
154. *Психология* и психоанализ власти: Хрестоматия: В 2 т. / Сост. Д. Я. Райгородский. — Самара, 1999.
155. *Психологія* масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. — К., 1997.

156. *Психология индивидуальных различий* / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. — М., 2000.
157. *Пэнто Р., Гравитц М.* Методы социальных наук. — М., 1970.
158. *Рассел Бертран.* Власть. Новый социальный анализ. — Лондон, 1996.
159. *Ребкало В. А., Бебик В. М., Пойченко А. М.* Практична політологія: Навч. посіб. — К., 1998.
160. *Римаренко Ю. І.* Національний розвій України. — К., 1995.
161. *Роджерс К.* Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М., 1994.
162. *Рошин С.* Западная психология как инструмент идеологии и политики. — М., 1980.
163. *Рошин С.* Политическая психология // Психолог. журн. — 1980. — № 1. — Т. 1.
164. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: В 2 т. — М., 1989.
165. *Рудич Ф. М.* Много ли власти нужно власти? — 2-е изд., перераб. и доп. — К., 1999.
166. *Рудич Ф. М.* Політичні партії України: політологічний контекст // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. — К., 2001.
167. *Рудич Ф. М.* Політологія: Курс лекцій. — К., 2000.
168. *Руткевич А. М.* Психоанализ: Истоки и первые этапы развития: Курс лекций. — М., 1997.
169. *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К., 2001.
170. *Сергиенко П. А.* Массовое политическое сознание: проблемы формирования и развития. — К., 1991.
171. *Система социологического знания: Учеб. пособие* / Сост. Г. В. Щёкин. — 4-е изд., стереотип. — К., 2001.
172. *Скворцов Л. В.* Культура самосознания и формирование нового гуманизма // Драма обновления / Сост. и общ. ред. М. И. Мелкумяна. — М., 1990.
173. *Скотт Дж. Гр.* Конфликты: Путь их преодоления. — К., 1991.
174. *Скуратівський В. А., Шевченко М. Ф.* Соціальні системи та соціологічні методи дослідження: Навч. посіб. — К., 1994.

175. *Словник соціологічних і політологічних термінів* / Уклад. В. І. Астахова, В. І. Даниленка, А. І. Панов та ін. — К., 1993.
176. *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. — К., 1994.
177. *Соотла Г.* Революция и конфликты в жизни общества: Лекции по политологии. — Таллинн, 1991.
178. *Сорокин П. А.* Человек: Цивилизация: Общество. — М., 1992.
179. *Социальная психология: Краткий очерк* / Под общ. ред. Г. П. Предвечного, Ю. А. Шерковина. — М., 1975.
180. *Соціальна філософія: Короткий енциклопед. словник* / За заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. — К., 2000.
181. *Спенсер Г.* Социология. — М., 1994.
182. *Старосольський В.* Теорія нації. — К., 1998.
183. *Струве П.* Размышление о русской революции. — М., 1921.
184. *Сутор Б.* Политическая этика // Полис. — 1993. — № 1.
185. *Сучасний виборчий PR: Навч. посіб.* / В. В. Лісничий та ін. — Сіверськодонетськ, 2001.
186. *Тард Г.* Общественное мнение и толпа. — М., 1992.
187. *Тихомиров Л. А.* Монархическая государственность. — М., 1992.
188. *Тихонравов Ю. В.* Геополитика: Учеб. пособие. — М., 2000.
189. *Уайтхед А. Н.* Избранные работы по философии. — М., 1990.
190. *Удальцова М. В.* Социология управления: Учеб. пособие. — М.; Новосибирск, 1999.
191. *Україна: інтелект нації на межі століть: Кол. моногр.* / Кер. авт. кол. В. К. Врублевський. — К., 2000.
192. *Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: Кол. моногр.* / Г. В. Щокін, М. В. Попович, М. С. Кармазіна та ін.; За заг. ред. Г. В. Щокіна, М. Ф. Головатого. — К., 2000.
193. *Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз.* — К., 1996.
194. *Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє* // Матер. доп. на міжнар. наук. конф. 21–25 листоп. 1995 р. — Одеса, 1995.

195. *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. моногр. / За ред. М. О. Шульги. — К., 1999.*
196. *Уледов А. К. Общественная психология и идеология. — М., 1985.*
197. *Урядовий кур'єр. — 1996. — 26 серп.*
198. *Философский энциклопедический словарь. — 2-е изд. — М., 1989.*
199. *Фишер Р., Юри У. Путь к соглашению, или переговоры без поражения. — М., 1990.*
200. *Франчук В. М. Основы современной теории организаций. — М., 1995.*
201. *Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. — М., 1989.*
202. *Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого “Я” // Я и Оно: Тр. разных лет. — Тбилиси, 1991.*
203. *Фрейд З. Методика и техника психоанализа. — М., 1923.*
204. *Фрейд З. Психология бессознательного. — М., 1990.*
205. *Фромм Э. Бегство от свободы. — М., 1990.*
206. *Халипов В. Ф. Кратология как система наук о власти. — М., 1999.*
207. *Хасан Б. И. Психотехника конфликта и конфликтная компетентность. — Красноярск, 1996.*
208. *Ходаківський Михайло. Громадянське суспільство як проблема культури // Людина і політика. — 1999. — № 1(1).*
209. *Холл К., Линдсей Г. Теория личности. — М., 1997.*
210. *Хорни К. Наши внутренние конфликты. — СПб., 1997*
211. *Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. — М., 1993.*
212. *Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. — СПб., 1997.*
213. *Цимбалістий Богдан. Політична культура українців // Сучасність. — 1994. — № 4.*
214. *Цуладзе А. М. Политические манипуляции, или Покорение толпы. — М., 1999.*
215. *Цуладзе А. М. Формирование имиджа политика в России. — М., 1999.*
216. *Час інтелекту // Уряд. кур'єр. — 2000. — 8 лип.*
217. *Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека. — 2-е изд. — М., 1996.*
218. *Шаповал Микита. Загальна соціологія. — К., 1996.*

219. *Шаповаленко М. В.* Роль політичної діяльності у забезпеченні політичної стабільності суспільства: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1993.
220. *Шибутани Т.* Социальная психология / Пер. с англ. В. Б. Ольшанского. — Ростов н/Д, 1999.
221. *Шляхи* формування громадянського суспільства в Україні. Забезпечення права людини на свободу слова та інформацію (за матер. засідання круглого столу, проведеного 11 квітня 2001 р. у Харкові) // Наук. зб. — Х., 2001.
222. *Шмиттер Филипп, Терри Линн Карл.* Что есть демократия... и чем она является // Диалог. — 1993. — № 2.
223. *Щокін Г. В.* Загальні контури теорії соціального розвитку та управління // Україна на зламі тисячоліть. — К., 2000.
224. *Щокін Г. В.* Стан і перспективи розвитку України і світу // Проблеми та перспективи української реформації. — К., 2001.
225. *Щёкин Г. В.* Социальная теория и кадровая политика. — К., 2000.
226. *Юнг К. Г.* Современный психоанализ. — М., 1996.
227. *Юрьев А. И.* Введение в политическую психологию. — СПб., 1992.
228. *Ярошевский М. Г.* История психологии. — М., 1985.
229. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991.
230. *Constructive Conflict management: An Answer to critical Social Problems?* // Journ. of Soc. Issnes. — 1994. — Vol. 50. — N 1.
231. *Constructive Conflict management: An Answer to critical Social Problems?* // Journ. of Soc. Issnes. — 1994. — Vol. 50. — N 2.
232. *Darendorf R.* Essays in Theory of Society. — Stanford. — Calif.: Stanford Univer. Press, 1987.
233. *Erickson E. N.* Identity. Youth and Crisis. — N.-Y., 1968.
234. *Lewin K. A.* Dunamic Theory of Personality. — N.-Y.; L.: McGraw Hill Book Company, 1935.
235. *Lewin K. A.* Resolwing Social Conflict. — N.-Y.: McGraw Hill, 1948.
236. *The Authoritarian personality* / T. W. Adorno at al. — N.-Y., 1950.

Зміст

<i>Передмова</i>	3
<i>Розділ 1. Політична психологія як наука</i>	9
1.1. Поняття і генеза політичної психології.....	9
1.2. Предмет, об'єкт і метод політичної психології	18
1.3. Особливості та форми вияву політичної психології	21
1.4. Політична психологія та інші науки	27
<i>Розділ 2. Політика як суспільне, психологічне явище</i>	31
2.1. Природа і сутність політики.....	31
2.2. Особливості взаємодії політики з іншими сферами життєдіяльності	43
<i>Розділ 3. Соціальна система, суспільство, держава — місце функціонування політики</i>	63
<i>Розділ 4. Людина і політика, ідеологія: діалектика і психологічні проблеми відносин</i>	123
<i>Розділ 5. Влада як найважливіший атрибут політичної системи, засади існування і взаємодії суб'єктів політичного процесу</i>	172
<i>Розділ 6. Психологія громадської думки і національна ідея</i>	208
6.1. Політична свідомість як психологічний феномен	208
6.2. Психологія політичного мислення.....	219
6.3. Психологія масової свідомості та громадської думки.....	224
6.4. Національна ідея як об'єднуючий чинник української реформації і проблеми національної психології	233

Розділ 7. Психологічні аспекти політичної орієнтації, участі та поведінки	266
7.1. Психологічні особливості політичної орієнтації суб'єктів політичного процесу.....	266
7.2. Політична участь і поведінка: особливості та основні типи	271
7.3. Політичне лідерство як психологічний феномен.....	300
7.4. Психологічні аспекти формування і особливості функціонування політичної еліти	319
7.5. Психологічні аспекти формування політичної культури.....	335
7.6. Психологічні особливості політичних технологій	343
7.7. Психологія політичних маніпуляцій, міфів та насилля	355
<i>Персоналії</i>	<i>365</i>
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>386</i>

In the offered manual the phenomenon of “political psychology” is examined as scantily explored and little systematized scientific and applied discipline in Ukraine. The essence, object and purpose of political psychology, its structure, features and basic forms of study are opened up. The psychological aspects of forming of public opinion, political behavior and participation, feature of forming of national elite are analyzed.

For students, teachers, and research workers and for everyone, who wishes to get and deepen knowledge in the branch of political psychology, policy in general.

Навчальне видання
Головатий Микола Федорович
ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ
Підручник

Educational edition
Golovatyj, Mykola F.
POLITICAL PSYCHOLOGY
Textbook

Відповідальний редактор *С. Г. Рогузько*
Редактор *І. В. Хронюк*
Коректор *О. І. Маєвська*
Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова, С. В. Бичков*
Художнє оформлення *С. В. Фадєєв*

Підп. до друку 20.09.06. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 23,25. Обл.-вид. арк. 23,22. Тираж 3000 пр. Зам. № 6-172

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП
*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

Друкарня ТОВ “Техніка ЛТД”
03062 Київ-62, вул. Чистяківська, 32
Свідоцтво ДК № 54 від 17.04.2000